

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The version of the following full text has not yet been defined or was untraceable and may differ from the publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

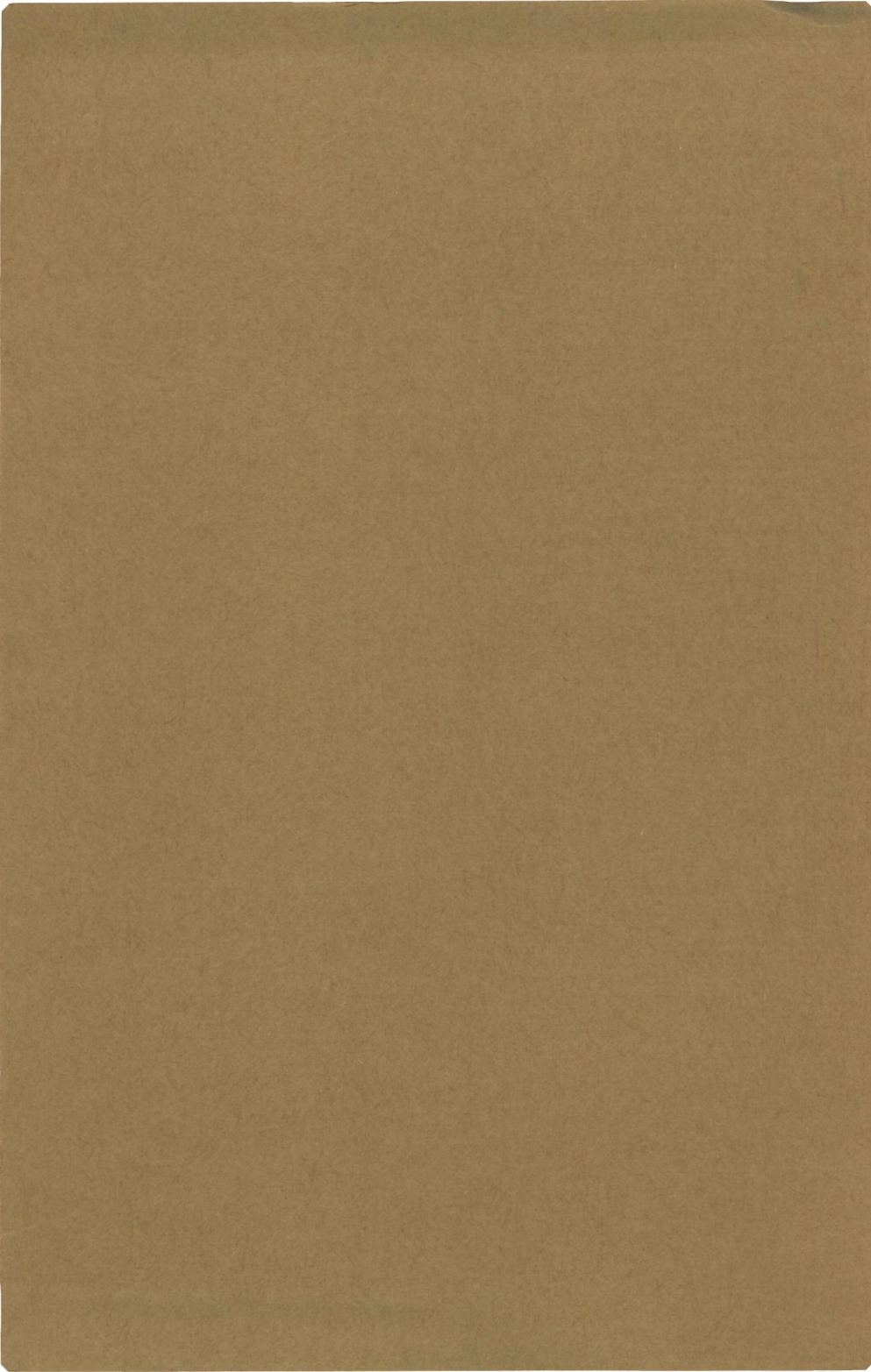
<http://hdl.handle.net/2066/107190>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-06 and may be subject to change.

1043

JACOBUS ANTONIUS STALPERS

ZELFBEHOUD, AANPASSING
EN CULTUUR

ZELFBEHOUD, AANPASSING EN CULTUUR

PROMOTORES:

PROF. DR. H. M. M. FORTMANN

PROF. DR. E. J. LEEMANS

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN

ZELFBEHOUD, AANPASSING EN CULTUUR

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DE GRAAD VAN
DOCTOR IN DE LETTEREN
AAN DE KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE NIJMEGEN,
OP GEZAG VAN DE RECTOR MAGNIFICUS T. A. BIRRELL,
HOOGLERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN,
VOLGENS HET BESLUIT VAN DE SENAAT
IN HET OPENBAAR TE VERDEDIGEN OP 9 JULI 1964
DES NAMIDDAGS TE 2 UUR

door

JACOBUS ANTONIUS STALPERS

geboren te Tilburg

MCMLXIV/VAN LOGHUM SLATERUS/ARNHEM

Aan mijn vader

Aan mijn vrouw

INHOUD

INLEIDING	7
I. HET INDIVIDUELE ZELFBEHOUDSYSTEEM	14
<i>A. Van aandrift tot behoefte</i>	14
Het begin: de emoties, de aandriften	14
Enig empirisch materiaal	18
Het zoeken naar een greep op de omgeving	21
Enig experimenteel materiaal	29
De consolidatie van het zelfbehoud	35
<i>B. Van behoeften tot geconsolideerd zelf</i>	41
Behoeften als uitgangspunt voor verdere ontwikkeling	41
De behoefte als gericht complex van disposities	42
Kritiek op Allports functionele autonomie	48
Inhoudelijke coherentie tussen de verschillende behoeften	50
Temporele coherentie tussen de verschillende behoeften	55
Behoeftenconflict en behoeftensymbiose	58
<i>C. Zelf en aanpassing</i>	65
Individuele of collectieve aanpassing?	65
Zelfontwikkeling als ingroei in de gegeven cultuur	65
Drie wijzen van zelfontwikkeling	69
Het zelf als criterium voor actuele aanpassing	73
Het zelf als criterium voor virtuele aanpassing	77
Het uit zichzelf onbevredigde zelf	79
De stemming als laatste criterium	82
Het zelf als identiteit	90
II. HET SOCIALE ZELFBEHOUDSYSTEEM	92
<i>A. Zelfbehoud door groepsverbanden</i>	94
De betekenis van groepsverbanden voor het zelfbehoud	94
Behoeften als motief tot het vormen en instandhouden van groepen	97
Het institutioneel karakter van groepen	112
De hechtheid van groepen	121
De groep als het uitgebreide zelf	124

<i>B. Zelfbehoud door maatschappij-vorming</i>	127
Institutionele delegatie ter verhoging van zelfbehoud	127
De verschijningsvormen van de institutionele delegatie	129
De betekenis van de institutionele delegatie voor het zelfbehoud	134
De moeilijk aanvaardbare maatschappij	136
Falen van institutionele delegatie	144
Beheersing van de delegatie-risico's	154
III. HET MATERIELE ZELFBEHOUDSYSTEEM	169
De betekenis van de materiële goederen voor het zelfbehoud	170
Nieuwe voorzieningen	182
Conditie voor het ontstaan van nieuwe voorzieningen	193
De psychologische betekenis van de materiële cultuur wordt nog te weinig onderkend	196
De evocatie door de materiële goederen nader bezien	200
Afspraaktekens en spontane tekens - hun betekenis voor het zelfbehoud	203
De betekenis van de taal	209
Experimenten omtrent het symboolverschijnsel	213
Omvang en invloed van het symboolverschijnsel	215
Delegatie aan de materiële goederen	221
IV. DE OBJECTIVERING VAN HET ZELFBEHOUD	224
De betekenis van de objectivering van het zelfbehoud	224
Het risico van cultuurverstarring	230
De vergissing van de 'natuurlijke' eigenschappen	232
Het gevaar van aliënatie	236
V. TYPEN VAN ONAANGEPASTHEID	252
Aanpassing als oorzaak van onaangepastheid	252
Onderscheiden vormen van onaangepastheid	253
Onaangepastheid door identiteitsdefecten	254
Onaangepastheid door incoherentie in de cultuur	257
Onaangepastheid door discontinuïteit in de cultuur	259
Overzicht der onderscheiden typen	260
Samenvatting	262
Summary	266
B I J L A G E	270
N O T E N	275
L I T E R A T U U R	280

ZELFBEHOUD, AANPASSING EN CULTUUR

De inhoud van dit boek kan in het kort als volgt worden aangeduid. Wij pogen aan te tonen, dat de cultuur, die de mens telkens en voortdurend maakt, steeds het resultaat is van zijn streven naar zelfbehoud.

De mens zoekt zijn zelfbehoud en komt op welbewuste en spontane wijzen tot aanpassing, waarvan het resultaat de cultuur is. Wij willen de aanpassing laten zien als de poging om aan de hachelijkheid en ongewisheid van het leven te ontkomen door zichzelf en zijn materiële en sociale omgeving te veranderen. Het resultaat van deze aanpassing uit zelfbehoud is een veranderd zelf, een veranderd sociaal milieu en een veranderd materieel milieu, dat wij in een samenvattend woord aanduiden met 'cultuur'. De cultuur omvat dus de menselijke persoonlijkheid, zoals die verschijnt in iedere cultuurkring, de diverse sociale verbanden en de vele materiële cultuurgoederen. We laten de cultuur zien als het resultaat van de reactie van de mens op bedreiging, op gevoelens van nood en tekort, op aandoeningen van vreugde en ontroering.

In zekere zin geven wij dus een algemene aanpassingstheorie, een psychologische cultuurtheorie, zij het dan in enkele hoofdtrekken. Wij durven er echter op te rekenen, dat de lezer daarin de verheldering aantreft van enige actuele cultuurproblemen, die hij in eigen omgeving ontmoet of die hem wellicht reeds zeer persoonlijk hebben bezighouden. Want de studie werd niet geschreven uit wat men denigrend noemt een 'academische belangstelling' voor het aanpassingsverschijnsel, maar om een antwoord te vinden op enkele vragen die het dagelijks werk ons telkens stelde.

Onze werkzaamheden der laatste jaren liggen op het terrein van het volksontwikkelingswerk, het jeugdwerk en het maatschappelijk werk. Bij de pogingen om de betekenis van dit werk te verduidelijken en concrete doelstellingen aan te geven, drongen zich telkens weer enkele fundamentele vragen op, die betrekking hadden op de aanpassing en

niet aanpassing. In meer journalistieke zin hebben wij in enkele publikaties op de afzonderlijke vragen gepoogd een antwoord te geven.¹

De antwoorden bleven dicht bij de directe feiten, bleven daardoor partieel en oppervlakkig en konden op de duur niet geheel bevredigen, zodat wij, ofschoon wij dat nauwelijks bedoelden, toch bleven zoeken naar een meer samenhangende en meer algemene verklaring van de menselijke aanpassing, waarin de bijzondere vragen gemakkelijk geplaatst en opgelost konden worden. Op die manier brachten wij ons min of meer in de positie van de man, die na alle improvisaties om voor zijn groeiend bedrijf links en rechts een onderdak te vinden, nu maar eens er op uit gaat om het onderdakprobleem op te lossen, door een nieuw en ruim gebouw te zetten. Uiteraard was het daarbij zo, dat het vermoeden omtrent een bruikbare, meer algemene aanpassingsbeschrijving reeds in de lucht hing en wij wachtten op dat 'toevallig' samenvallen van inzichten, waardoor dat vermoeden bevestigd kon worden.

1. Een eerste vraag komt uit de praktijk van het maatschappelijk werk. Als doel van dit werk wordt wel aangegeven de hulpverlening bij problemen van (sociale) aanpassing (Van den Dam, 1958). Door Haveman (1952), door Van Tienen (1960), en zeer heftig door Milikowski (1961) is de tegenwerping gemaakt, dat het begrip aanpassing ongeschikt is om het doel van de sociale hulpverlening aan te geven.

Aanpassing is voor Milikowski een negatief doel, een 'onmenselijk' doel. Aanpassing als doel van het maatschappelijk werk zou betekenen, dat de samenleving, met haar gegeven sociale en economische verhoudingen, zonder meer wordt aanvaard, zodat het individu slechts passief zou hebben in te schikken. Een passief inschikken zou de dood in de pot zijn, omdat de mens alleen zou kunnen evolueren, door zich tegen de bestaande orde te keren. Alleen de creatieve aanpassing of liever nog de niet-aanpassing zou vooruitgang brengen. De mens moet zich niet aan de omstandigheden aanpassen, maar hij moet de omstandigheden aanpassen aan zichzelf.

Wij konden ons met deze tegenwerpingen niet goed verzoenen. Wij hadden het vermoeden, dat het proces waardoor de mens zijn leven leefbaarder maakt, te subtiel is om het onder te brengen in een polaire verdeling van ófwel zichzelf aanpassen, ófwel de omgeving aanpassen. Wij meenden dat in de aanpassing steeds zelf én omgeving betrokken stonden.

Het kwam ons ook erg onwaarschijnlijk voor, dat de mensen alleen evolueren door zich tegen de bestaande orde te keren. Aanvankelijk berustte ons ongeloof op een gevoel voor de 'underdog'. Als namelijk Milikowski gelijk heeft, is er alleen maar heil voor de rationele denkers, de durvers, de pioniers, de mensen van het verzet. Maar de mensen zijn zoals ze zijn, in die zin althans, dat tot nu toe de wereld maar een armzalig percentage van waaghalzen, pionierende denkers en ondernemers heeft opgeleverd. Wat moet er dan met de grote schare? Die grote schare is niet zonder meer een brede onderlaag van de bevolking, maar in onze gecollectiveerde samenleving behoort iedereen op een bepaalde manier en op bepaalde momenten tot die schare. Want ook als we origineel zijn blijft ons non-conformisme toch beperkt tot een klein part van ons leven.

Milikowski's meritocratie van eigen soort riep een verzet bij ons op, dat dwong tot nadere analyse van het aanpassingsverschijnsel en tot een poging gefundeerd onderscheid aan te brengen in typen van onaangepastheid.

2. Een volgende vraag omtrent het aanpassingsverschijnsel kwam uit het jeugd- en volksontwikkelingswerk, dat bij de toenemende vrije tijd een steeds belangrijker functie gaat vervullen, waarvoor helderheid vereist is ten aanzien van de zin van de vrije tijd en in het bijzonder van de beoefening der vrije kunsten. De overwegende denkrichting lijkt te zijn de vrijetijdsbesteding te zien als een belangeloze activiteit, als een luxe, die niettemin juist recht zou doen aan de mens. Daartegenover staat het standpunt dat ook de vrijetijdsbesteding, het vioolspelen en het genieten van een feest, gebeurt uit aanpassing of, anders gezegd, omdat we daarin een belang ervaren.

Onze spontane geneigdheid ging steeds naar deze laatste opvatting, maar aanvankelijk op geen andere gronden, dan dat wij ons maar moeilijk thuis hadden kunnen voelen bij het beoefenen van de kunst om de kunst of de filosofie om de filosofie. Het gebrek aan engagement gaf een spanningsloosheid, die wij, en met ons vele anderen, niet konden volhouden.

Later kwamen daar nog andere ervaringen bij, die ons in ons vermoeden sterkten. Het leek onwaarschijnlijk, dat de mensen zich zo druk zouden maken om hun vrije tijd, als zij daar geen groot belang bij hadden en we werden getroffen door de opmerking van Tellegen (1956) en later van Riesman (1961), dat de vrije tijd niet zinvol beleefd kan worden als de ervaring van zinvolle arbeid ontbreekt.

Het laatste antwoord op de vraag naar de zin van de vrije tijd is voorbehouden aan de filosofie. Maar in een psychologische beschouwing van de beoefening van kunst en spel kunnen feiten van menselijk beleven en gedragen aan het licht komen, waar de wijsgerige overwegingen, willen zij werkelijkheidswaarde hebben, op moeten aansluiten. Dit was voldoende reden om vrijetijdsbesteding en kunstbeoefening te onderzoeken op hun karakter van aanpassingsverschijnsel.

3. Onaangepastheid hebben wij lange tijd gezien als een probleem, dat doorgaans duidelijk lokaliseerbaar was bij bepaalde individuen en bepaalde bevolkingsgroepen en steeds daarin bestond, dat mensen met een duidelijke persoonlijkheid niet konden aarden in een bepaalde en duidelijke omgeving, omdat deze niet correspondeerde met hun persoonlijkheid. Maar het merkwaardige verschijnsel heeft zich voorgedaan, dat de onaangepastheid soms bleek te bestaan in de beleving van een vervluchtigende wereld en een vervluchtigend zelf: vervreemding en identiteitsverlies. Deze onaangepastheid bleek ook minder makkelijk lokaliseerbaar. Zij deed zich voor in allerlei bevolkingsgroepen en kon blijkbaar het best aangeduid worden als een zeer verbreid levensgevoel.

Met de pijnlijke verschijnselen van vervreemding en identiteitsverlies kreeg de vraag naar de aanpassing een indringendheid, die zij daarvóór nog niet had gehad. Zij bleek immers niet alleen betrekking te hebben op bepaalde verschijnselen binnen een cultuur, maar op de cultuur als zodanig.

Allereerst was er het verontrustend verschijnsel, dat de jongere generatie zich blijkbaar niet goed thuis kon gevoelen in de grote samenleving, die toch in zo sterke mate welvaart en welzijn garandeerde. De houding der jongeren tegenover de grote organisaties — de bedrijven, politieke verenigingen, vakbonden, jeugdverbanden of kerkgenootschappen — was over het geheel genomen afwijzend. De afkerigheid leek ondankbaar en onwerkelijk. De economische, politieke en sociale zekerheden van vandaag waren en zijn immers het resultaat van deze grote organisaties. De vraag drong zich op hoe het te verklaren was, dat de objectief zo onmisbare maatschappij subjectief zo pessimistisch (Bailey, 1958), zo sceptisch (Schelsky, 1957) en zo cynisch (Bednarik, 1953) wordt gezien. De vraag is belangrijk, omdat in de maatschappij-vervreemding, zolang die niet duidelijk begrepen wordt, het gevaar ligt van een onstuitbare verwaarlozing van de maatschappelijke belangen.

Vervreemding wordt echter niet slechts geconstateerd tegenover de maatschappij, maar dichterbij, en daardoor benauwender, tegenover de mensen en dingen in de naaste omgeving. Zij wordt steeds meer kenmerkend voor de geestesgesteldheid van de mens in onze moderne samenleving. 'Vervreemding' is vandaag het sleutelbegrip geworden, waaromheen de gesprekken tussen filosofen, theologen en pedagogen zich bewegen (Beerling, 1961). Waarin is psychologisch gezien die vervreemding gelegen? Waardoor verheft zich plotseling het besef, dat de mensen en dingen ons niet vertrouwd zijn en ontsnappen aan de pogingen om contact te krijgen, om de dingen te hanteren en te grijpen? Is de vervreemding slechts de bewustwording van een wezenlijke trek der menselijke gesteldheid? Of een vermijdbaar probleem?

Minstens op het eerste gezicht lijkt met de vervreemding verwant het verschijnsel dat de mens vervluchtigt voor zichzelf. Hij weet niet meer wat hij aan zichzelf heeft. Hij lijdt aan identiteitsverlies (Erikson, 1950) en leeft bij de gratie van de passieve aanpassing (Schelsky, 1957). Hij vindt geen steun meer bij de traditie of bij sterke individuele idealen en doelstellingen, maar laat zich bepalen door de opvattingen van de anderen, met wie hij omwille van eigen zekerheid in contact wil blijven. Hij is niet 'tradition-directed', niet 'inner-directed', maar 'other-directed' (Riesman, 1961).

De moderne mens heeft ontdekt, dat tegelijk met zijn omgeving, hijzelf verandert. Hij wijzigt zijn opinies, zijn doelstellingen en waarden met zijn omstandigheden. Hij relateert alles om alles te kunnen experimenteren. In de seksualiteit, in de religieuze praktijken, in de moraal, de kunst, de techniek wordt alles geprobeerd, in de verwachting, dat al proberend wel zekerheid of tenminste een bevredigende oplossing gevonden zal worden.

Voor de wijsgeren is dit pragmatisch mensbeeld niet nieuw. Minstens mag men het terugbrengen tot het einde van de vorige eeuw. Maar vandaag wordt de zelf-relativiteit een levensgevoel. De mens ervaart zichzelf als een ongewisse variabele tegenover een ongewisse en variabele omgeving. Hier rijst een belangrijke en pijnlijke vraag naar de menselijke identiteit. Wat is tenslotte de mens, wat ben ik, als in mijn wereld ik, de dingen, de andere mensen veranderen in relatie tot elkaar? Is mijn zelf niet meer een laatste criterium en een laatste punt van zekerheid? Maar als dit zo is, valt er een duidelijk zelf-middelpunt weg in mijn wereld en wordt deze fundamenteel willekeurig en zinloos. Als alles en iedereen inpast en bijstuurt op

elkaar, verliest de hele menselijke bedrijvigheid tenslotte een duidelijke richting en betekenis. De vraag naar de zelf-identiteit wordt reeds in al haar pijnlijkheid voor een groot publiek gesteld in bioscooptheaters en in huiskamers, bij monde van cineasten en auteurs. Men denke aan het werk van de regisseurs Bergman, Resnais, Antonioni, Fellini, de schrijvers Mulisch, Claus, Nooteboom, Moravia en Grass.

Telkens treft men in hun verhaal als hoofdpersonen de aarzelende en mislukkende on-helden aan, voor wie het leven zijn vitaal karakter heeft verloren en die de dingen en de andere mensen aanzien, maar beseffen dat zij deze niet begrijpen of bereiken kunnen in hun betekenis en waarde. 'Alles wordt toevallig'. Als weergave van objectieve feiten is deze uitspraak natuurlijk een kreet. Als weergave echter van een psychologische beleving blijkt zij niet zelden adequaat te zijn. 'Niets dat ik deed beviel me of leek de moeite van het doen waard; ik was zelfs niet in staat mij iets voor te stellen dat me kon bevallen of me om de een of andere reden blijvend zou kunnen bezig houden' (*La Noia*, Alberto Moravia).

Vervreemding en identiteitsverlies ondermijnen de mogelijkheden zelf tot aanpassing. Zij zijn fundamentele vormen van cultuurmislukking en zelfmislukking. Een bestudering van de aanpassing op een wijze, die hier verheldering kan brengen, leek alleszins van belang.

Wij hebben dus gezocht naar een opzet, waarbij de bijzondere vragen ter sprake zouden kunnen komen binnen het raam van een meer samenhangende beschouwing over de aanpassing en hebben daarvoor een betrekkelijk simpele oplossing gekozen.

Het eerste hoofdstuk wordt gewijd aan de aanpassing als zelfopbouw, waarbij de kwesties omtrent de relativiteit van het zelf, het zelf als criterium van aanpassing en de zelf-identiteit ter sprake gebracht worden.

Het tweede hoofdstuk handelt over de aanpassing als opbouw van sociale verbanden en geeft gelegenheid tot bespreken van de zelfbehoudbetekenis van de maatschappij.

Het derde hoofdstuk handelt over de aanpassing als het maken van materiële voorzieningen en geeft gelegenheid om de zelfbehoudfunctie der cultuurgoederen te verduidelijken.

Het vierde hoofdstuk gaat in op het verschijnsel, dat de sociale verbanden en materiële goederen als ge-objectiveerde vormen van zelfbehoud een eigen 'leven' kunnen gaan leiden, los van het zelf. In dit kader past een bespreking van de vervreemding.

Het laatste hoofdstuk geeft een overzicht van de typen van onaanpastheid die gaandeweg werden ontdekt en resumeert het geheel.

De verdeling Zelf — Sociale verbanden — Materiële goederen geeft de drie grote cultuurcomponenten weer.

De studie als geheel laat de mens zien in zijn merkwaardige tegenstrijdigheid: hij maakt cultuur om zijn zelfbehoud te consolideren en tegelijk brengt zijn streven naar zelfbehoud hem er voortdurend toe om zijn cultuur, zijn consolidaties te doorbreken omdat deze een belemmering worden. Met enige woordspeling kan men zeggen, dat de mens als het niet gedefinieerde dier voortdurend op zoek is naar rust. Het dier vindt deze in een vast instinct, een vaste kudde en een vast bos. De mens echter kan zijn rust niet blijvend vinden en is voortdurend weer genoodzaakt een nieuw instinct te maken, een nieuwe kudde en een nieuw bos, dat wil zeggen een nieuw zelf, nieuwe sociale verbanden en een nieuwe materiële omgeving.

I. HET INDIVIDUELE ZELFBEHOUDSYSTEEM

A. VAN AANDRIFT TOT BEHOEFTE

De ontwikkeling van het zelf onder invloed van de noodzaak tot zelfbehoud krijgt hier de centrale aandacht. In dit hoofdstuk willen wij aantonen, dat de mens vanaf het eerste levensbegin zijn zelfbehoud op het spel weet staan en zich gedwongen voelt tot aanpassing. Hij moet ingroeien in bestaande sociale verbanden of nieuwe verbanden ontwikkelen, hij moet gebruik leren maken van bestaande materiële voorzieningen of nieuwe voorzieningen maken. Maar hij kan dit slechts, indien hij zichzelf ontwikkelt, want met zichzelf als instrument moet hij zijn aanpassing realiseren.

Het zelf is echter niet alleen object van aanpassing, maar ook het subject ervan: de mens past zich immers aan omwille van zichzelf en met zichzelf als criterium. Het is aan deze kwestie, dat eveneens aandacht wordt gegeven. Een intrigerende vraag daarbij is, waar het variabele zelf zijn laatste aanpassingscriterium vindt.

Het begin: de emoties, de aandriften

Als wij hier over aanpassing spreken, bedoelen wij het verschijnsel, dat mensen pogingen ondernemen om het zo goed mogelijk te hebben, door zichzelf en de omgeving te veranderen. Deze aanpassing geschiedt soms individueel, maar zeer vaak in groepsverband; zij gebeurt soms zeer welbewust, maar zeer vaak willekeurig en spontaan. Onder deze aanpassing kan het proces van volwassenwording gerekend worden, waarbij een individu onder velerlei invloeden zich ontwikkelt tot een wezen, dat zich eigener beweging kan handhaven binnen de gegeven cultuurkring. Aanpassing is echter ook het proces, waarbij een individu of groep nieuwe ontwikkelingen maakt en bijdraagt tot de evolutie van de mensheid door de tijden heen.

Dit verschijnsel van aanpassing is universeel. In alle delen van de wereld en in alle culturen, hoe uiteenlopend van aard of niveau deze

ook zijn, zien wij dat baby's weggroeien uit hun kinderlijke primitiviteit en afhankelijkheid, om volwassen en zelfstandig te worden. In al deze culturen kan men, met een terugblik over kortere of langere tijd, de tendentie bespeuren om vernieuwingen aan te brengen of te aanvaarden, die naar het gevoel van de betrokkenen verbetering kunnen brengen; zelfs bij de minst ontwikkelde volkeren is deze evolutie zodanig, dat de antropologen hen niet echt primitief willen noemen.

De wijze waarop de mens psychisch in de wereld staat, stelt hem kennelijk in staat en pousseert hem zelfs tot aanpassing. Welke is dan die eigenaardige wijze van aanwezig zijn, waardoor dit aanpassen op gang komt?

Het fundamentele feit van de aanpassing is, dat het de mens niet egaal is wat hem overkomt. Zijn belevenissen zijn van stonde af geladen: wat hij ziet, proeft, voelt, hoort, wat hij ervaart van zijn lichamelijke gesteltenis, is steeds op enigerlei wijze emotioneel gekleurd, positief of negatief, aan de lustkant of aan de onlustkant. En met dit fundamentele lust- of onlustkarakter der belevenissen wordt de mens noodzakelijk tot rust of onrust gebracht. De lustbeleving heeft als zodanig het kenmerk, dat zij de mens tevreden, voldaan, rustig maakt, terwijl de onlustbeleving als zodanig reeds een niet-behoren, een aangetast worden, een bedreiging van zelfbehoud is, die onrust verwekt. Het angstwekkende, het pijnlijke, het onzekere, het vieze is uit zichzelf een ervaring, die ontlopen wil worden en het zekere, lekkere en geruststellende een ervaring die gezocht wordt.

Door het gestemde karakter van zijn ervaringen kan de mens niet onverschillig blijven. Daarin toont hij een opmerkelijk verschil met de dode stoffen, die evenals de mens heel wat ondergaan. De steen, die erodeert onder inwerking van de elementen, het lakmoespapier, dat door base of zuur verkleurt, beleven deze veranderingen niet. Maar zo is dat bij de mens niet. Ook de mens als biologisch wezen of als chemisch, fysisch object ondergaat veranderingen door inwerking van temperatuur, van vreemde objecten en stoffen, van orgaanwerkingen. Maar deze veranderingen blijven niet ongenoteerd. De mens ervaart deze inwerking als koude of warmte, als smaken van zuur of zoet, als indrukken van rood of geel, als kinesthetische indruk van gesteund zijn of wankel staan, als ervaring van honger of verzadiging. En deze vele ervaringen, hoe vaag en irreflectief die ook mogen zijn, zijn van stonde af en uit zichzelf emotioneel gekleurd. Het is door deze emotionaliteit van de indrukken, dat de mens wakker wordt voor zijn eigen bestaan; deze emotionaliteit brengt de mens ook

onmiddellijk in een positie tegenover het leven van toekeer of afkeer, en tot een zelfbevinding van vervuld of bedreigd zijn. De stemming als positieve of negatieve stemming is een onmiddellijk 'oordeel' van de mens over het al of niet gelukt zijn en daarmee over het gelukkig zijn van zijn momentane bestaan. De stemming drukt zelfbehoud of zelfaantasting uit (Heidegger, 1926; Kockelmans, 1962)² De stemming is een ogenblikkelijke, spontane stellingname tegenover de eigen ervaringen en zij port de mens tot aanpassing.

Een geheel andere manier om tot uitdrukking te brengen dat de mens vanaf het eerste begin van zijn leven ge-emoveerd of aangedreven wordt, ligt in de uitspraak dat de mens geboren wordt met aandriften. Daarmee zeggen wij, dat de mens aangeboren neigingen heeft om handelingen te verrichten, die hem bepaalde bevredigingen kunnen geven. Er is een aandrift tot eten, tot drinken, tot warme koestering, tot bewegen en klanken maken. Deze aandriften treft men over de gehele wereld aan bij alle volkeren en zij lijken dus gegeven te zijn met de natuur van de mens. De mens wordt actief en gaat zich aanpassen, omdat hij blijkbaar niet anders kan. Men drukt dat wel eens uit, door te zeggen dat hij van binnen uit gedreven wordt.

Maar nu komt er een moeilijkheid. Spreken we wel over dezelfde zaken, als we enerzijds spreken over de oorspronkelijke emoties, die de omgeving aan de mens geeft en over de aandriften, die van binnen uit zouden zijn? De emoties komen van buiten, maar de aandriften van binnen?

De moeilijkheid is slechts aanwezig, indien men de aandriften ziet als neigingen, die de mens, ongeacht zijn omgeving of zijn omstandigheden aan de dag zou leggen, eenvoudig omdat zij autonome krachten zouden zijn van zijn psychofysische structuur. Deze opvatting vindt men wel bij de oude instinct-psychologen (McDougall, 1908; Thorndike, 1913; Woodworth, 1918), maar de feiten zijn voor een andere interpretatie vatbaar, zonder het begrip aandrift overboord te gooien. Aandriften zijn inderdaad eigenschappen van de mens, maar zij zijn niet meer dan latente mogelijkheden tot reageren en zij manifesteren zich ook pas onder bepaalde omstandigheden in zijn levensmilieu.

Als wij bijvoorbeeld spreken van een aandrift tot het zoeken van warmte, wil dit niet zeggen, dat alle mensen in zich die neiging bespeuren. De aandrift wordt pas manifest en wordt pas een werkelijke aandrijvende kracht, als het individu koude lijdt en een warmtebron bespeurt. In sommige klimaten en in bijzondere milieus kan het dan

ook gebeuren, dat een aangeboren neiging pas ervaren wordt in het zoveelste levensjaar. De baby die steeds doorvoed is, zoals bijvoorbeeld in de moederschoot, ervaart geen eetaandrift. De aangeboren aandrift is slechts een in de psychofysische structuur gelegen en dus oorspronkelijke mogelijkheid tot het registreren van, en het reageren op bepaalde aandoeningen van pijn of lust. De mens heeft in zijn structuur een aangeboren aanspreekbaarheid voor emotionele indrukken uit de omgeving of uit zichzelf. Maar of deze aanspreekbaarheid tot een feitelijk ervaren van emotionele indrukken wordt, hangt af van de levensomstandigheden, die deze indrukken moeten geven. Men kan zeggen, dat de aandrift, als een structureel gegeven mogelijkheid tot het registreren van emoverende indrukken, aangeboren is, maar dat de psychisch ervaren impuls tot toekeer of afkeer pas ontstaat als de buitenwereld emoties wekt. Structureel is de aandrift aangeboren, psychisch is zij slechts een realiteit als de omgeving op bepaalde wijze inwerkt op de mens.

Objectief gezien hebben wij een grote 'behoefte' aan zuurstof, maar omdat deze voortdurend volledig bevredigd wordt, wordt deze objectieve behoefte niet tot een psychisch beleefde, subjectieve behoefte.

Het leven in de atmosfeer heeft geen aandrift tot een luchtdruk van plm. 1000 milibaren opgeleverd, noch heeft het vanzelfsprekende feit, dat de zwaartekracht in feite een eerste en onontbeerlijke conditie is voor een gelukkig aards leven, een voortdurende aandrift tot ervaring van de gravitatie opgeleverd.

Een aandrift ontstaat psychisch pas bij frustratie. Pas als we in het water duiken of buiten de dampkring gaan reizen, ontstaat de zuurstof-aandrift. Pas in de ruimteraket ontstaat het heimwee naar de zwaartekracht. Praktisch gesproken is het echter verantwoord te zeggen, dat de mensen overal ter wereld dezelfde aandriften ervaren, omdat in feite de levenscondities van alle mensen grosso modo gelijksoortig zijn. Er is geen plek ter wereld of de mensen lijden er wel eens honger, slaap, dorst, koude of hitte, zoeken er uit eenzaamheid een gezelschap, worden er door de muziek bewogen tot de dans of aangedaan door kleuren en reukstoffen.

Wanneer wij over emoties spreken of over aandriften, spreken wij over dezelfde materie: de oorspronkelijke bewogenheid van de mens. Het begrip aandrift wijst er op dat de mens uit zichzelf beweegt en het begrip emotie wijst op het feit dat de omgeving hem aanspreekt en daardoor tot beweging brengt.

Op grond van onze analyse van de aandriften lijkt het verantwoord

te pogen een lijst te geven van de menselijke aandriften. Die poging stuit op de moeilijkheid, dat elke inventarisatie gedaan moet worden door iemand, die ontgroeid is aan de periode waarin nog pure aandriften zich deden gelden, en dat de afleiding van aandriften uit geconstateerd gedrag steeds een hachelijke deductie is. Wij volgen hier het voorbeeld van Angyal (1941) en Murphy (1954) door een lijst te geven, waarin het voorbehoud wordt uitgedrukt met de herhaalde toevoeging 'enz.'

Lijst van aandriften:

orgaan-aandriften	zintuigl. en motorische aandriften	nood-aandriften	instemmings- en communicatie-aandriften	oriëntatie-aandriften
honger	het vermijden	vrees	vreugde	angst
dorst	van onaange-	woede	verrukking	onzekerheid
slaap	name en er-	afkeer	genot	rusteloosheid
vermoeidheid	varen van	schaamte	sympathie	vrees
koude	aangename:	smart	toenadering	nieuws-
hitte	kleuren en	onmacht-	liefde	gierigheid
seks. aandr.	vormen	gevoelens	enz.	enz.
aandrang tot	geluiden en	enz.		
ontlasten en	melodieën			
urineren	aanrakingen			
aandrang tot	geuren			
zogen	smaken			
enz.	contrasten en			
	ritmen			
	motorische			
	onrust			
	enz.			

Enig empirisch materiaal

De menselijke emoties zijn in onze ervaringen geen bijverschijnselen, welke instinctief vastliggen en de lagere zijde van de menselijke natuur vertegenwoordigen. Zij zijn de primaire en onmisbare wijze waarop de omgeving en het bestaan zelf zich aan ons presenteert, aan ons duwt en trekt. De emoties zijn aandoeningen en tegelijk drijfveren. Hier willen wij met enige empirische gegevens deze beweringen verantwoorden en tevens verduidelijken.

In dit verband zijn dan de constateringën interessant, waaruit blijkt dat de mens niet geneigd is zich druk te maken, tenzij hij op enigerlei wijze in spanning, in onzekerheid of angst verkeert. Bij het ontwerpen van zijn foto-projectietest komt Szondi (1947) tot de ontdekking, dat zijn proefpersonen veel gemakkelijker tot het interpreteren van portretfoto's komen, wanneer deze van een grijze rand voorzien zijn en een zekere sombere shock geven. Soortgelijke ervaringen doen Rorschach (1921) en Van Lennep (1948) op. Inktvlekken worden het gemakkelijkst geduid, als zij een opvallend sombere of feestelijke indruk maken en situatieschetsen roepen de fantasie wakker, wanneer de afbeeldingen vaag zijn en niet gerangschikt. Het sombere, het dreigende, het sprankelende, het vage en onzekere, alles wat een zekere spanning wekt, noopt tot interpreteren.

Men vindt dit verschijnsel terug bij angstige mensen, die in een onbekend bos in vage vormen telkens mensen menen te zien. Hun angst dwingt hen tot het helder maken van de situatie door snelle interpretaties; weliswaar zullen die achteraf onjuist blijken, maar zij waren in feite nodig om in geval van een werkelijke beroving tijdig een reactie klaar te hebben. De interpretaties in hun overdaad waren nodig uit zelfbehoud. Wie door het bos loopt met een gerust hart of gepreoccupeerd is met andere zorgen, ziet slechts bomen of nietszeggende duistere vormen.

Interpretaties handhaven zich, zolang zij bevrediging geven. Blijken zij echter ontoereikend, omdat de nood niet weggenomen wordt, dan vindt herziening plaats.

Bijzonder sprekend is dit aangetoond in een experiment van Dembo (Lewin en Dembo, 1931). Dembo bracht zijn proefpersonen, telkens afzonderlijk, in een ruim vertrek, waar in het midden van de vloer een vierkant getekend was; op vier voet daarvandaan lag een bloem en nog wat materiaal. De proefpersoon kreeg de opdracht om in het vierkant te gaan staan en van daaruit de bloem op drie manieren naar zich toe te halen. Met nadruk werd door de proefleider gezegd dat er drie manieren bestonden, terwijl er in feite slechts twee waren. Nadat alle proefpersonen deze twee, nogal voor de hand liggende manieren gevonden hadden, bleef de experimentleider aandringen om verder te zoeken naar de derde oplossing. Op deze wijze werd kunstmatig een spanning gewekt, die bij het ontbreken van een reële oplossing nog voortdurend steeg. Bij verscheidene proefpersonen leidden spanning en woede tot merkwaardige 'verklarende' misinterpretaties. Een proefpersoon zag de kamer als gevuld met water, waarop de bloem bleef

drijven. Verschillende proefpersonen kregen een grote motorische onrust over zich, die echter betrekkelijk zinloos werd ontladen. Bij herhaling werden ringen, die in de buurt van het vierkant lagen en bij het geringste nadenken van geen nut konden blijken, opgeraapt en gebruikt. Teneinde aan de spanning een einde te maken, werd zelfs met ogenblikkelijk bevredigende manieren van begrijpen en grijpen genoeg genomen.

'Irreële' verklaringen, d.w.z. verklaringen, waarvan na enige tijd blijkt dat zij toch geen oplossing en voldoening geven, worden op de duur echter herzien en vervangen door realistische interpretaties, waarbij realistisch niets anders wil zeggen dan dat zij, op grond van de verschillende ervaringen van het individu, bevredigend en houdbaar blijken. De mens handhaaft tenslotte die waarneming, die zijn wereld tot een duidelijke en stabiele wereld maakt (Blake en Ramsay, 1956).

De fundamentele betekenis der emoties vindt nog bevestiging in het feit, dat ouders en andere opvoeders, om iemand tot een bepaald gedrag te brengen of hem daarvan te weerhouden, welbewust emoties veroorzaken door middel van beloning en straf.

Het veranderen van aandoeningen is een fundamenteel element in de opvoeding. Indien bepaalde handelingen en ervaringen van het kind niet uit eigen effect reeds de cultureel gewenste lust- of onlustgevoelens opleveren, worden deze kunstmatig door de opvoeders geïntroduceerd door een prijzend woord en een vriendelijk gebaar of door een standje, een pak slaag en een dreiging met boeman of boze geesten. Waar de situatie op zich als het ware tekort schiet, springen de opvoeders bij. Zij bepalen voor het kind het emotionele gehalte van zijn ervaringen en gedragingen. De onbeheerde suikerpot, waaruit lekker gesnoept kan worden, wordt door straf en standje tot een gevaarlijk object. De onaangename medicijn wordt een medicijn 'waar Jantje groot en sterk van wordt'. Kinderen leren dat snoepjes, door vreemde mensen aangeboden, 'vieze' snoepjes zijn; zij worden aangeemoedigd om tante 'braaf' een handje te geven en, als het dan moet, ook 'braaf' een kusje.

Ook in het volwassen leven ontmoet men nog voortdurend dit kanaliseringsproces door middel van de emoties. De gerechtelijke straf, de bijval of afkeuring van huisgenoten en vrienden, van recensies en kritieken, beladen bij voortduring onze handelingen met lust en onlust, indiceren daarmee de sociale functionaliteit ervan en nopen ons, zo niet tot herziening, dan toch minstens tot bezinning.

Het zoeken naar een greep op de omgeving

Het individu, dat een aandrift ervaart, zal door de eigen ervaringskwaliteit van die aandrift geneigd zijn tot het wegwerken of ontladen van de aandrift. De hongerige mens is uit zichzelf gericht op verzadiging; de woedende man wil uit zichzelf zijn woede doen uitbarsten. Op deze wijze stimuleert de aandrift spontaan tot ontspanning en aanpassing. Niettemin worden deze niet steeds noodzakelijk en vanzelfsprekend bereikt. Het kan zijn, dat de woedebui na een spontane uitbarsting over is. Maar aandriften van andere aard — honger, dorst, koude, onzekerheid — vinden in spontane uitbarstingen geen bevredigende uitweg. Het individu, dat deze ervaart, is doorgaans gedwongen daarvoor concrete voorzieningsmogelijkheden te onderkennen en deze te bemachtigen en te hanteren. De aandrift heeft voor bevrediging een object nodig en vraagt dan nog de beheersing van een voorzieningsgedrag. De hongerige moet weten, dat hij voor zijn bevrediging brood nodig heeft, hij moet het kunnen bemachtigen en verorberen.

Als men het zo beziet, blijkt de mens een hulpeloos wezen te zijn. De pasgeboren baby ervaart wel zijn aandriften — er is honger, koude en zin tot koestering — maar de baby kan zijn diverse onlusten niet richten op adequate objecten, doch er slechts uitweg aan geven door een keel op te zetten, erbarmelijk te huilen en ongedurig te spartelen. De enige uitkomst bieden aanvankelijk de volwassenen, die hem met zorg omringen.

Vergeleken bij de mens is de uitrusting van het dier meer voltooid. Ook de dieren hebben, elk naar hun soort, aandriften of driften, maar deze komen niet, zoals bij de mens, geïsoleerd voor. Elke aandrift is slechts een aspect van een volledig instinct, dat naar de analyse van McDougall (1908) te omschrijven is als een neurofysisch bepaalde predispositie tot bepaalde voorzieningsobjecten en voorzieningsgedragingen. Bij het dier is er niet slechts een voorzieningsnood, maar de nood is verbonden met een neiging tot bepaalde doeleinden en tot bepaalde procedures. Motivatie en gerichtheid op doel en middelen worden alle drie aangetroffen.

Dit wil eenvoudigweg zeggen dat het dier, gegeven een omgeving, welke complementair is aan zijn instincten, self-supporting is. Geef het dier zijn dierenomgeving en het helpt zichzelf. Spontaan zal het de voorwerpen onderkennen waardoor het aan zijn aandriften tegemoet kan komen en spontaan beschikt het over klaarliggende vaardigheden om deze objecten te bemachtigen en adequaat te hanteren. De om-

geving is voor het dier een signalencomplex van driftwekkende en driftbevredigende voorwerpen die, als zij een aandrift gewekt hebben, een min of meer vaste serie van voorzieningshandelingen op gang zetten. De aandrift is hier gecombineerd met een instinctmatig kennen van bevredigingsobjecten en een instinctmatige voorzieningsactiviteit. Het instinct is het ingebouwde zelfbehoud-psychisme, dat bij de lagere diersoorten tot een schier mechanisch verloop van instinct-handelingen leidt. Bij de hogere diersoorten is dit mechanisch karakter minder opvallend. Het vinden van de juiste voorzieningsmanier gaat vaak gepaard met enig trial and error en de voorzieningswijzen vertonen enige variaties en adaptie-aspecten, maar niettemin verloopt ook bij deze dieren de voorziening nog stereotypisch, volgens de nauwe regels en mogelijkheden van het instinct (Buytendijk, 1938; Ford en Beach, 1951).

Zelfs bij de dieren die de mens het meest nabij staan, is de instinct-orthodoxie in het handelen nog zodanig, dat uit de beschrijving van het gedrag van één mensaap, één gorilla, reeds met grote waarschijnlijkheid conclusies kunnen worden getrokken omtrent het gedrag van de gorilla in zijn algemeenheid.

Het is duidelijk, dat de mens niet over zulk een instinct-orthodoxie beschikt. Wel is er ook bij de mens de onrust van de aandriften, maar voor het overige is hij bij zijn geboorte volslagen hulpeloos, overgeleverd aan het toeval, dat hem nu eens gunsten en dan weer ongunsten bezorgt. De weinige instinctmatige waarnemings- en activiteitsreflexen waarmee sommige van zijn aandriften zijn gecombineerd, zijn nog dermate primitief, dat alleen zorgzame en verregaand gecultiveerde ouders hem in leven kunnen houden. De mens lijkt met zijn aandriften in een nagenoeg ledige wereld te staan. Er zijn geen voorzieningsobjecten, waarop hij bij voorbaat gefixeerd is, er is geen spontaan onderkennen van voorzieningsvoorwerpen, noch ook een spontaan voorzieningshandelen.

Wat als typisch menselijke mogelijkheid wel aanwezig is, is de multipotentialiteit van de mens. Hij kan nog alle kanten uit. Hij kan zich ontwikkelen. De mens kan leren, en bij gebrek aan instincten móet hij zelfs leren. Zijn hulpeloosheid dwingt hem tot aanpassing. Hij moet zichzelf ontwikkelen, zichzelf 'opbouwen' om de voorzieningen te vinden die de omgeving hem bieden kan. Hij beschikt over disposities tot grijpen, waarnemen, denken, fantaseren, maken en omvormen, die hij omwille van het zelfbehoud activeert en concretiseert. Evenals het dier kan de mens kijken en kijkend onderkennen. Maar

zijn blik is niet bij voorbaat ingesteld op het vangen van bessen, een malse kluif of een lekkere banaan. Zijn blik is nog onvast en onzeker, nog zoekend en aftastend. Pas onder invloed van de aandrift — van honger, van zoeken naar kijkgenot, van gebrek aan koestering — wordt de blik gedwongen zich te verscherpen. Onder invloed van de aandrift gaan zich bepaalde kleuren en vormen als preferent aftekenen. De kleuren en vormen die blijken samen te gaan met het bevredigen of met het opwekken van de aandrift, worden namelijk als belangrijk onthouden. De prettige of onprettige shock waarmee waarnemingen verbonden zijn, maakt hen markant voor de blik. Wat neutraal en onaandoenlijk is, blijft onopgemerkte achtergrond. Betekenis krijgt alleen een voorwerp van belang. Zo wordt het kijkend waarnemen door de aandriften op gang gezet, geordend en bepaald.

Door zijn eigenbelang gedreven moet de mens zijn wereld gaan begrijpen. Dit be-grijpen is een be-grabbelen van de impressies die hij ontvangt, op hun mogelijke zin en betekenis. De mens gaat die onderscheidingen maken en die verbanden leggen, welke voor zijn zelfbehoud nuttig zijn. Zijn honger en zijn behoefte aan koestering brengen hem er bijvoorbeeld toe de moederfiguur te onderscheiden, die hem met melk en hartelijke koestering telkens bevredigt. Uit zelfbehoud gaat hij het frisse-vloeiende-zilverkleurige afzonderlijk onderscheiden als water; het ronde-rode-lekkere wordt bes; een bepaalde visuele combinatie wordt als geheel gezien en als bessenstruik onderkend; bepaalde mensen worden geïnterpreteerd als vriend, anderen als vijand of lastpost. Het streven naar zelfbehoud brengt hem aanvankelijk tot het ontwikkelen van eenvoudige begrippen, maar geleidelijk worden het meer complexe begrippen, opinies, mythen, wetenschappen en ideologieën.

Deze op zelfbehoud gerichte onderscheidingen en verbanden stellen de dingen ter beschikking voor gebruik en omgang, voor bewerking en omvorming. Door onderscheidingen te maken en samenhangen te zien kan de mens immers onheil op zinvolle wijze gaan benaderen of vermijden, kan hij dingen vernietigen of opbouwen. De mens past zich aan, door de dingen en de medemensen zo te zien en te benoemen als zij hem te pas komen. Zijn kennen is macht tot aanpassing.

Van de differentiatie van de omgeving onder invloed van de emoties kan men zich hypothetisch de volgende voorstelling maken. De aanvankelijke emotionele beleving van de omgeving is nog niet specifiek. Wel zijn er onmiddellijk en primair de aandoeningen van verschillende kwaliteit: er is suiker-lekker, bitter-pijn, honger-pijn, beweeg-plezier.

Maar deze kwaliteiten worden nog niet gehecht aan respectievelijk suiker, bittere andijvie, de lege maag, de knuffelende moeder. Zij worden betrokken op een totale wereld, waarin zelfs de omgeving nog niet losstaat van het ik en alles ervaren wordt als een primitief pan-Ik. Gebrek aan voedsel doet zich voor als het ervaren van een wereld van hongerpijn; prettig schommelen op moeders armen doet zich gevoelen als een wereld van schommelgenot.

De emoties zetten het individu echter aan tot een zintuiglijk en interpreterend be-grabbelen en be-grijpen van de omgeving. Telkens doen zich momenten voor, waarop blijkt dat een bepaalde emotionele ervaring blijkbaar betrokken moet worden op bepaalde kijk-configuraties, bepaalde tast-configuraties. Het samenvallen van een waargenomen configuratie met een emotie van een bepaalde kwaliteit maakt op zich die configuratie preferent. Dan wordt dus, want hier komt deze analyse op neer, een object onderscheiden, waaraan een bepaalde emotionele waarde wordt toegekend. De aanvankelijk nog onzekere mens, die zijn emotionele beleving thuis wil brengen, houdt op met zoeken en legt kennend vast, dat dit object en deze emotie bij elkaar horen: het betekenisgeven. Dan is ontdekt dat honger-pijn geen wereldsmart is, maar de aandoening van een lege maag. De bijzondere brood-lekkerheid wordt betrokken op het brood; het eigenaardige bessen-lekker wordt ervaren als de typische smaak van bessen. Pan-ik emoties worden objectief-specifieke emoties. Vanuit de emoties beschouwd is betekenisgeving het lokaliseren van specifieke emoties aan objecten of situaties. Door het be-teken-isgeven worden bepaalde objecten en situaties teken voor de aandoening van specifieke lust en onlust, die zij ons kunnen geven.

Het wereldbeeld dat de mens maakt om zich van zijn angst en onzekerheid te ontdoen, is niet slechts een beeld of begrip van de materiële en menselijke omgeving, maar sluit eveneens een zelfbeeld in. Omwille van de voorziening in zijn nood, moet de mens niet alleen ontdekken welke voorwerpen zijn nood kunnen lenigen; hij is er ook bijzonder mee gebaat om zijn nood, dus zichzelf, duidelijk te kennen. Hij moet in staat zijn om zijn lust- en onlustgevoelens niet alleen in hun specifieke emotionele kwaliteit te ervaren, maar deze ook te zien als 'hoofdpijn', als 'een hongerige maag', 'een koud lichaam', 'onlust door gebrek aan beweging', 'seksueel verlangen'. Hoe belangrijk een gedifferentieerd zelfbeeld voor de voorziening is, blijkt telkens weer in het dagelijks leven. Iedere internist doet de ervaring op, dat het veel gemakkelijker is een aanvang met een diagnose te maken bij

intelligente dan bij onontwikkelde mensen. De weinig intelligente voelt ergens een vage pijn, maar kan niet precies aangeven waar. De voorstelling en daarmee de ervaring van zijn eigen lichaam is zo primitief, dat hij de pijn niet nauwkeurig kan lokaliseren. De intelligente patiënt weet daarentegen doorgaans precies aan te geven, waar hij pijn heeft of wat hem pijn doet. Door gebrek aan zelfkennis schiet het vermogen van mensen om zichzelf te helpen vaak tekort. Zou de onmaatschappelijke in onze samenleving duidelijk kunnen zeggen in hoeverre zijn probleem er een is van vermoeidheid, psychische labiliteit, onderontwikkeling of zwakke begaafdheid, dan zouden wij vermoedelijk gemakkelijk een oplossing voor hem kunnen vinden. De zelf-interpretatie is hier echter nog ontoereikend en een afdoende oplossing blijft dus uit. Zelfs eenvoudige zelfanalyses leveren soms moeilijkheden op. De kinderpsychiater Homburger (1926) vertelt daarvan een instructieve ervaring. Hij had gemerkt dat er bij een groep debiele schoolkinderen enkelen gedurende de hele dag bijzonder lastig en humeurig waren. Zij konden niet stilzitten of opletten en toonden zich zeer prikkelbaar, maar konden niet zeggen wat hen hinderde. De eerste indruk was, dat de kinderen ziek of gestoord waren, maar bij onderzoek bleek dat zij slechts last hadden van knellende kleding. Zij hadden dat echter zelf niet kunnen ontdekken. Het onvermogen tot interpretatie van hun nood verhinderde hen zichzelf te helpen.

Wanneer reeds zulke triviale zelf-bevindingen moeilijkheden opleveren, is het niet verwonderlijk dat meer gecompliceerde noden voor een aantal mensen dusdanig ondoorzichtig blijven of simplistisch geïnterpreteerd worden, dat zij er geen werkelijke oplossing voor kunnen vinden.

Bij hun onderzoek naar het gebruik van diverse psychiatrische diensten door de bevolking van New Haven, komen Hollingshead en Redlich (1958) tot de uitvoerig gedocumenteerde bevinding, dat individuen uit verschillende sociaal-economische klassen hun psychische storingen anders ervaren en interpreteren en daarom ook een andere uitkomst zien of behandeling verwachten. Alleen de hoogste klassen zien de psychogenese van hun mentale storingen en zij alleen zijn bereid een psychoanalyse te ondergaan en in staat daarvan werkelijk te profiteren. In de laagste twee klassen van de maatschappij ziet men psychische storingen als somatische ziekten, veroorzaakt door slecht bloed, een klap op het hoofd, te veel drank, soms ook door tegenslag, luiheid en gemeenheid. Nog afgezien van het feit, dat zij geen behandeling zoeken, omdat zij vrezen — en al te vaak terecht — voor

het leven in een gekkenhuis te belanden, blijken zij ook geen enkel verband te kunnen leggen tussen gesprekken met de psychiater en genezing. Zij verwachten pillen of spuitjes.

De noodleniging vraagt een doorzichtige wereld en een doorzichtig zelf. Maar als wij dit opmerken, moet daaraan wel toegevoegd worden, dat de noodleniging in feite slechts slaagt, in zoverre wereldbeeld en zelfbeeld elkaars complement zijn. Daarmee bedoelen wij, dat zelfkennis, een helder weten omtrent de eigen noden en verlangens, alleen dan leiden kan tot een uitkomst, wanneer het zelf met zijn noden gezien wordt in relatie tot de voorzieningen, die de omgeving te bieden heeft. De beschrijving van kanker als hypertrofie van celweefsels heeft slechts zin als er een middel is, dat de hypertrofie kan tegengaan. Het heeft pas zin het onbehagen in een vreemde omgeving een aanpassingsprobleem te noemen, als er middelen zijn om aanpassing te bevorderen. Zolang dit niet het geval is, kan men beter bij de ouderwetse omschrijving van 'heimwee' blijven, omdat daarvoor wel een voorziening is, namelijk terugkeer naar huis.

De zelfinterpretatie moet complementair zijn aan de wereldinterpretatie, wil een werkelijke voorziening slagen.

Dit geldt uiteraard ook in omgekeerde zin: de interpretatie van de voorzieningen moet aansluiten bij het aanwezige zelfbeeld. De psychoanalyse als middel tegen neurotische storingen heeft slechts praktische zin voorzover mensen de psychoanalyse als zodanig kunnen onderkennen.

Wij keren echter terug naar ons hoofdthema en constateren dus, dat de mens onder invloed van honger, koude, angst, onzekerheid en motorische onrust of uit neiging tot het beleven van klank- en kijkgenot, van gezelligheid en praatplezier, wordt aangezet tot het ontwikkelen van pijnstillend en genotgevend waarnemen en interpreteren.

Maar ook de interpretatie maakt de bevrediging niet volledig. De interpretatie moet praktisch toegepast worden, de mens moet overeenkomstig de interpretatie kunnen handelen, kunnen omgaan met mensen en dingen, hij moet kunnen maken en gebruiken.

En opnieuw constateren we, dat het nog ongerichte en spontane bewegen en grijpen van het jonge kind onder invloed van het lustprincipe, geleidelijk kanaliseert tot vaste en gerichte bewegingen. Onder invloed van de aandriften wordt het bewegen gestimuleerd en uit deze nog willekeurige bewegingen worden geleidelijk de bevredi-

ging-gevende en onlust-vermijdende bewegingen preferent. De mens handhaaft die bewegingen, die zinvol blijken te zijn. 'De organisatie der beweging en de adaptatie aan de wisselende situaties komt alleen tot stand in zoverre er een zinvol verband gesticht wordt' (Buytendijk, 1948, 457). Dit geldt zelfs voor schijnbaar zinloze bewegingen, zoals tics. 'Niet door herhaling zijn zij ontstaan, maar zij komen meestal ineens als gewoonte voor de dag door de affectieve waarde, die de beweging met een bepaalde situatie verbonden, voor de persoon bezit' (457).

De oorspronkelijke emotie of aandrif dwingt de mens tot een ontwikkeling van zichzelf. Hij maakt zich een bepaald beeld van zichzelf, van de dingen en mensen om zich heen en hij ontwikkelt onder leiding van zijn ervaringen van voldoening en teleurstelling een omgangswijze met mensen en dingen, die werkelijke voorziening verstrekt. Elke bevredigingshandeling is te zien als een samenhangend complex van concrete disposities tot noodinterpreteren — zintuiglijk onderscheiden — interpreteren van zintuiglijke indrukken — sociaal relateren — handelen — bereiken van bevrediging.

Deze concretisering van disposities is te zien als de ontwikkeling van een greep op de omgeving. Aanvankelijk is er slechts het ervaren van de aandriften, de ondervinding van nood en van geladenheid in een omgeving, die onduidelijk, chaotisch en angstwekkend is. De beginnende mens leeft als het ware in een grote, bewegende en onheilspellende Rorschachvlek, in een benauwend Appel-schilderij. Hij voelt zich gedesorieënt, 'unheimisch', tegenover een dreigende, chaotische wereld. Zijn toestand is gekenmerkt door 'quiet desperation' (Henri Thoreau).

In zijn nood is hij genoodzaakt een greep op de wereld te krijgen door ontwikkeling van zijn disposities. De vele latente mogelijkheden van de mens tot waarnemen, tot interpreteren en tot hanteren, moeten omwille van de feitelijke voorziening nog geconcretiseerd worden tot een specifieke wijze van waarnemen, begrijpen en hanteren. Door deze concretisering ontstaat de feitelijke greep. De greep op de wereld is niet slechts aanwezig in het aanpakken, maken en vermaken dat de handen geleerd hebben te doen, maar is evenzeer present in de psychische act der waarneming, die een bont en vaag, ongeordend en verwarrend veld tot een wereld maakt van mensen, dieren, dingen en processen, met ieder hun specifieke mogelijkheid tot aandriftvervulling. De groenbonte vlek blijkt een voorwerp te zijn, dat verkoelende schaduw geeft, iets waarin steekmuggen zitten, waaronder

geschild kan worden bij regen, dat omgehakt kan worden om brandhout te leveren. Door het ontwikkelen van de waarneming worden de geladen vaagheden dingen met betekenis, dat wil zeggen, met gekende mogelijkheid tot aandriftleniging en zelfbehoud.

Greep krijgen op de wereld betekent ontwikkeling van een rijk, gevoelsmatig appreciëren van de dingen en een verhelderende verstandelijke interpretatie. De greep op de wereld is primair een psychische greep, door waarneming, emotioneel beleven en interpreteren. Door het handtastelijk grijpen wordt deze greep slechts voltooid. De ontwikkelde, concrete disposities zijn de uitschuifladder, de Jacobs-ladder zo men wil, waarmee de mens vanuit de diepte van zijn hulpeloze aandriften uitreikt naar het zwerk van de voorzieningen.

Nu moet na dit alles geen misverstand ontstaan over de aanpassings-efficiency van de mens. Ook al dwingt de neiging tot zelfbehoud de mens tot betekenisgeving en tot allerlei activiteiten die zijn zelfbehoud garanderen, toch willen wij niet beweren, dat de voorziening in het zelfbehoud een proces is, dat van buitenaf gezien een rationele rechtlijnigheid vertoont, die regelrecht leidt tot een voltooiing van de voorziening. Dit is geenszins het geval.

In het betekenisgeven bijvoorbeeld treft men dezelfde verspilling aan, die de natuur met haar planten en bloemen vertoont. Daar handhaven zich slechts de soorten die een overtollige hoeveelheid bloemen, stuifmeel, vruchten kunnen opbrengen, omdat in het blinde kansspel van de natuur slechts in deze overdaad een voldoende aantal vruchten de condities ontmoet waardoor een nieuwe plant kan opgroeien. Het behoud van de essentie heeft de overdaad tot conditie. Op dezelfde wijze is het kennen van de mens niet een rechtlijnig bewegen naar de juiste waarnemingen en interpretaties. De bevredigende waarnemingen en betekenis en moeten tastend en zoekend gevonden worden. Er is verspilling en afval. Sommige opvattingen blijken onjuist, geven onlust inplaats van lust en moeten herzien worden. Andere opvattingen zijn overbodig en worden niet benut. Daarbij is het aantal en de kwaliteit der opvattingen bij elk individu afhankelijk van zijn intelligentie en ervaring.

Het begrijpen is inderdaad een experimenteel begrabbelen van de wereld op zinvolle samenhangen. Elke betekenisgeving kan aanvankelijk niet meer zijn dan een hypothese, een aanduiding van de verwachtingen, die wij omtrent een zaak mogen koesteren. Logenstraft de ervaring deze verwachtingen, dan gaan we aan de interpretatie twijfelen en naar een nieuwe zoeken. Serieuze progressie is slechts

mogelijk door uit onvoldaanheid en verwachting spelend te denken en door in de praktijk te experimenteren met onuitgewogen ideeën. De traagheid van de menselijke evolutie en de moeite, die ieder voor zich weer heeft om volwassen te worden, bewijzen hoe onzeker en moeizaam het zinvol zingeven slaagt.

Enig experimenteel materiaal

Het vinden van onze aanpassingswijzen blijkt te gelijken op het gezelschapsspelletje, waarbij iemand onder de aanduidende uitroepen van de omstanders 'warm — koud — nog kouder — warmer' zijn nog ongekend doel moet vinden. Applaus en afkeuringen zijn de bakens, die de juiste weg markeren. Op dezelfde wijze is het de koelheid en warmte, de goedkeuring en afkeuring van de medespelers in het samenleven, de eigen ervaringen van pijn, welbehagen en onbehagen, die onze handelingen met die spanningen of emoties toebedelen, waardoor we, zoekend naar de grootste voldoening en zekerheid, de gewenste aanpassingsdisposities verwerven.

De richtinggevende betekenis der emoties blijkt reeds in de waarneming van de buitenwereld.

Nog maar enkele tientallen jaren geleden werd in de psychologie het waarnemen gezien als een primair en spontaan proces. De gangbare opinie was, dat de wereld zich vanzelfsprekend aan ons openbaart. Wie maar de ogen opent, zo dacht men, ziet de objecten om zich heen en wie dan nog verstandig nadenkt en zijn gevoel laat spreken, begrijpt wat die objecten zijn. In het kijken en begrijpen zou de mens zich een beeld eigen maken van de dingen zoals zij zijn. Wie naar een stoel kijkt ontdekt een stoel en ervaart dat deze een gemakkelijk zitding is. Deze explicatie was zo aanvaardbaar, omdat zij aansloot bij de onmiddellijke beleving van het waarnemen. 'There would be no such thing as "consciousness" if events did not have a phase of brute "isness", of being just what they irreducibly are' (Dewey, 1929, 86).

Maar het waarnemen bleek gecompliceerder en boeiender, menselijker. Wij hebben ontdekt, dat we alleen die dingen zien en onderscheiden, die voor ons van belang zijn en dat de interpretaties, die we aan onze waarnemingen geven, een aanduiding zijn van de dingen naar de betekenis die zij hebben voor onze zelfrealisatie en ons zelfbehoud. Reeds het kijken in enge zin, waarmee we bedoelen het selecteren en structureren van elementen in het visuele veld, is een activiteit, die veel variaties toelaat. Als wij binnenkomen op een feestelijke receptie,

kunnen wij het tafereel dat voor ons verschijnt op een schier onbeperkt aantal wijzen in onze blik vangen. We kunnen zo kijken, dat we een mensenmassa zien; een complex met sub-groepjes; een aantal bekende en onbekende gezichten; mensen, die in de enge ruimte moeten dringen om erdoor te komen; een tafereel in een feestelijke kamer; een kamer waar versnaperingen op tafel staan, waar een ober met glazen rondloopt, waar een kostbare oude klok op de schoorsteenmantel staat, en zo meer. Bij elk van deze manieren van kijken selecteren wij de aanwezige visuele aspecten van kleur, lijn, vorm, omvang en beweging telkens in een andere combinatie tot een ander beeld. Deze variatiemogelijkheid blijkt in dienst te staan van de aanpassing. De blik groepeert en omvat wat dienstig is voor de leniging van de behoeften. Wie op een receptie vrienden hoopt te ontmoeten, ziet bekende en onbekende gezichten, maar wie een goed glas wil drinken, ziet het personeel met serveerbladen rondlopen. De behoefte werkt selectief.

In een experiment van Leuba en Lucas (1945), waarbij zij hun proefpersonen langs hypnotische weg in een bepaalde stemming brachten, bleek dat de proefpersonen, afhankelijk van hun stemming, oog hadden voor uiteenlopende aspecten en details van een afbeelding. De kritisch gestemde zag kreukels in een broek. De angstige zag gefronste wenkbrauwen. De opgewekte nam genoegen met een globaal overzicht en zag opgewekte mensen.

Levine, Chein en Murphy (1942) hebben experimenteel aangetoond, dat hongerige mensen in vage beelden eerder voedselobjecten menen te herkennen dan niet-hongerige mensen. Voor kinderen uit een armelijk milieu, waar men elk dubbeltje moet omdraaien, lijken muntstukken groter dan voor kinderen uit een welgesteld milieu (Bruner en Goodman, 1947).

Een vertrouwde vorm van dit laatste verschijnsel is het visserslatijn, waarbij de opgetogen visser bij het schatten van zijn vis een veel grotere maat aangeeft dan zijn nuchtere huisgenoten.

Er is reden om aan te nemen, dat ons apperceptievermogen toeneemt of op enigerlei wijze gespecialiseerd wordt, naargelang het leven meer of andere eisen aan ons stelt. Op grond van een onderzoek naar het voorkomen van kleurnamen in de Engelse literatuur sinds Chaucer, veronderstelt Gardner Murphy (1958; zie ook Fortmann, 1959) dat wij vandaag meer kleuren onderscheiden dan voorheen ooit het geval is geweest. De schilderkunst kan deze evolutie eveneens illustreren

Het is bijvoorbeeld bekend, dat het zien van impressionistische schilderijen sommige mensen gevoelig en opmerkzaam gemaakt heeft voor bepaalde kleurnuances in de natuur, die zij daar nog nooit eerder hadden opgemerkt. Wij weten ook, dat het geoefende oog van de laborant onder de microscoop dingen ziet, die een ander niet waarneemt en dat de kaas- of wijnhandelaar vanwege zijn vak een onderscheidingsvermogen ontwikkelt in reuk en smaak, dat voor de leek onbereikbaar lijkt. De druk der omstandigheden beïnvloedt de waarneming.

In een befaamd experiment heeft Asch aangetoond, dat men de meeste mensen ertoe kan brengen om aan hun zonneklare waarnemingen te gaan twifelen, alleen reeds door hen te doen ervaren, dat anderen deze waarnemingen niet onderschrijven. Deze sociale pressie was voldoende om veel proefpersonen te doen geloven, dat zij slachtoffer waren van een optische illusie of een ooggebrek (1951). Zelfs de uitzonderingen in het experiment van Asch, de proefpersonen namelijk, die hun oordeel gestand bleven, bevestigen de regel dat spanning tot herinterpretatie voert. Bij nader onderzoek bleken zij mensen te zijn, die ofwel geen enkele groepspressie hadden ervaren (Gordon, 1952) of zulk een hoog sociaal prestige hadden, dat zij zich om de meerderheid geen zorg maakten en dus slechts een zwakke pressie hadden gevoeld (Kelley, 1951).

Niet alleen het zintuigelijk onderscheiden geschiedt in functie van het zelfbehoud, maar evenzeer het interpreteren daarvan.

Wanneer men platen, waarop een tafereel is afgebeeld, aan hongerige en niet-hongerige personen laat zien, blijken de hongerige personen een interpretatie te geven, die opvallend vaak strookt met hun grommende maag. De afbeelding van een baby die een vinger opsteekt, wordt door een hongerige proefpersoon geïnterpreteerd als een baby, die zijn vinger in de vla steekt, en door een niet-hongerige als een baby, die naar een stuk speelgoed wijst (Sanford, 1936, 1937). McClelland heeft op basis van experimentele en klinische studies aangetoond, dat de interpretatie van een situatie verandert met de intensiteit van een behoefte (1951).

Zolang de nood nog gering is, ziet iemand zijn situatie nog luchthartig en verwacht hij, dat oplossingen zich vanzelf zullen aandienen. Neemt de behoefte in intensiteit toe, dan gaat hij zijn situatie kritisch bezien, en aanwijzingen zoeken die hem een oplossing kunnen verschaffen. Slaagt hij daarin niet en stijgt zijn nood tot het uiterste, dan gaat hij tenslotte voorzieningsobjecten zien, waar deze niet zijn; de

interpretaties worden bizarre verbeeldingen. Luchtige illusie — nuchtere interpretatie — hallucinatie.

De man, die met zijn auto gestrand is in de woestijn en dorst begint te krijgen, verwacht aanvankelijk dat er wel een andere auto zal komen opdagen en hij droomt van lekkere koele dranken. In een later stadium gaat hij nadenken, hoe hij zelf een oplossing kan vinden door bijvoorbeeld op zoek te gaan naar een oase of te pogen het water te bereiken in het koelsysteem van zijn auto. Brengen deze ideeën geen uitkomst, dan zal hij, gedreven door dorst en angst, in geringe aanduidingen oplossingen zien. Een vage schaduw in de verte wordt een oase. Het suizen van het bloed in zijn oren klinkt als het tinkelen van ijsblokjes in een glas limonade.

Onder spanning veranderen niet alleen opinies, maar met de opinies ook gewoonten. Wij vinden hiervoor een bewijs in een groepsonderzoek van Kurt Lewin en zijn team (1952) en vooral nog in een aanvullend onderzoek van Bennett (1955). Het onderzoek was oorspronkelijk erop gericht methoden te vinden om het Amerikaanse volk in het kader van de totale oorlogsvoering ertoe te brengen voortaan koe en varken in hun geheel op te eten, zodat niertjes, hart, lever en longen niet langer als afval verwerkt behoeften te worden. Uit de vergelijkende onderzoeken kwam te voorschijn, dat een groter aantal huisvrouwen hun kook- en eetgewoonten wijzigde, naar gelang hun groep zich met grotere duidelijkheid en eenstemmigheid had uitgesproken.

Aanpassing, verandering in opinie of gewoonte treedt eerder op, naargelang de pressie tot verandering groter is en duidelijker wordt voorgehouden in welke richting die verandering kan plaats vinden. Hierbij sluit de observatie van Van Steenberghe aan, dat de Oost-Berlijners sinds de Muur werd opgericht, geneigd zijn te zoeken naar de positieve mogelijkheden binnen het communistische systeem: oude afwijzende interpretaties worden onder aandrang van de nood gewijzigd in gunstige interpretaties (Utrechtsch Nieuwsblad 22-8-1962). Honger maakt rauwe bonen zoet! Onder nieuwe omstandigheden, zo zeggen wij terecht, veranderen de dingen van betekenis.

Zoals ook Witkin en zijn medewerkers hebben laten zien, krijgen het cognitieve leven, de fundamentele wijzen van waarnemen, differentiëren, weten, zich herinneren en zich voorstellen hun vorm en inhoud als resultaat van de bevredigingen en teleurstellingen, die bepaalde wijzen van differentiëren, weten en voorstellen met zich brengen (Witkin e.a., 1954; Murphy, 1958).

Na de analyse van de waarnemingsaspecten kan onze conclusie nu

zijn, dat de waarneming de mens niet een beeld geeft van de objectieve wereld, die in al haar attributen klaar ligt om in haar realiteit waargenomen te worden. De wereld is in eerste instantie een complex van prikkels, die wij kunnen accepteren en verdringen, die wij op verschillende wijzen kunnen organiseren en interpreteren. Daarbij kiezen wij tenslotte telkens die selectie en interpretatie, die ons het best in staat stellen om te zien waar ons gemak ligt en waar de nood ons bedreigt, zodat we de wereld, inclusief onszelf, kunnen bereiken, beheersen en hanteren tot onze optimale bevrediging (Fortmann, 1959; Hallowell, 1955).

Waarnemen geschiedt in dienst van de aanpassing en is op zich reeds een vorm van aanpassing. Het waarnemen garandeert het zelfbehoud. De complexiteit van het waarnemingsverschijnsel blijkt tenslotte opnieuw, als we ons realiseren, dat onze opvatting over het zelfbehoud zelf weer functie is van de reeds voorafgaande ervaringen, van de reeds ontwikkelde gevoelens, inzichten, behoeften. Wij zoeken ons zelfbehoud in functie van datgene wat we als 'zelf' reeds zijn. Dit zelf is echter medebepaald door het verleden, door het cultureel ondergane socialisatieproces, door onze voorafgaande ervaringen. We zien dus een spiraal-proces, dat in de ontwikkeling van het individu voortdurend voortgaat. Er ontwikkelt zich een pragmatisch zelf, dat in functie van dit zelf zijn 'zelf'-behoud zoekt, maar in dat zoeken weer een meer geavanceerd 'zelf' ontwikkelt, in dienst waarvan verder weer 'zelf'-behoud gezocht wordt, en zo verder. De mens zelf ontwikkelt voortdurend zich-zelf.

Allerlei ervaringen wijzen erop, dat wij in het betekenisgeven de waargenomen impressies en aandoeningen op een zodanige wijze bijeenvatten en interpreteren, dat de dingen daardoor zinvol worden voor onze aanpassing. Wij komen hier bij de schijnbare paradox, dat het zelfbehoud ons dwingt tot die betekenisgeving, waardoor de verschijnselen voor ons betekenis hebben. Betekenisgeven is een vorm van bezwering van de omgeving. De omgeving verliest door de betekenisgeving haar chaotisch en dreigend karakter, wordt doorzichtig en daarmee bereikbaar, hanteerbaar en plooibaar.

In het bekende en reeds genoemde experiment van Dembo (Lewin en Dembo, 1931) werd de harde vloer van een kamer door een der studenten-proefpersonen als water geïnterpreteerd, omdat deze explicatie aannemelijk maakte, dat hij een bloem op enige afstand niet kon bereiken. Deze explicatie verhinderde teleurstelling.

Als wij ons bij een aantrekkelijke groep willen aansluiten, zoeken

wij onder meer toenadering door onze zienswijzen en opvattingen in overeenstemming te brengen met die van de leden van de groep en vooral met die van de leidende figuren (Festinger, 1950).

Het feit dat betekenissen ontstaan in functie van het zelfbehoud verklaart ons waarom in verschillende culturen dezelfde voorwerpen of verschijnselen een andere betekenis hebben. Zout kan voor de Nederlander symbool worden van waardeloosheid — 'hij verdient het zout in de pap nog niet' — terwijl het bij volkeren in het binnenland van Afrika juist teken is van hoge waarde, eenvoudig, omdat wij het zout, bij wijze van spreken, voor het oprapen hebben, terwijl het in het primitieve centraal Afrika maar heel moeilijk te verkrijgen is.

In onze opvatting is fruit gezond en in een verstandig menu praktisch onmisbaar, doch de Puerto Ricanen noemen vruchten 'koud' en zij bedoelen daarmee, dat zij er bezwaar tegen hebben. Maar dit verschil in betekenis blijkt weer heel functioneel te zijn. De Nederlander immers vindt zijn vruchten bij de groenteboer, met alle garanties van dien, dat zij onschadelijk zijn en met zorg geteeld. Maar de Puerto Ricaan vindt zijn vruchten in het vrije veld, in de wildernis. Uit ervaring weet hij, dat veel vruchten vergiftig zijn, gevaarlijk of bitter, en indigestie veroorzaken. Vruchten krijgen daarom een ongunstige betekenis. Puerto Ricaanse kinderen wordt op het hart gedrukt geen vruchten te eten, op dezelfde manier waarop wij kinderen waarschuwen in het bos geen paddestoelen te plukken. Bos-paddestoelen zijn gevaarlijk en vies. Alleen groenteboer-paddestoelen zijn ongevaarlijk en lekker (Mead, 1955; Roberts en Stefani, 1949).

Betekenisgeven is het definiëren, impliciet of expliciet, van de dingen naar de wijze waarop zij voor ons bruikbaar worden en bevrediging kunnen verschaffen. Het is de poging zo naar de dingen te kijken, dat wij ontdekken hoe deze de beste medicijnkast en de plezierigste hoorn van overvloed kunnen zijn. Het is het toevoegen van een gebruiksaanwijzing aan de dingen, zodat hun bevredigingskwaliteiten blijken.

Interpretaties en inzichten ontstaan uit noodzaak en gemakzucht. Zij zijn er voor huiselijk gebruik. Inzichten hebben een pragmatische oorsprong, zijn afgestemd op de omstandigheden en daarmee relatief van karakter.

Dit pragmatisch karakter bezitten niet alleen de slordige en onvolledige zelf- en wereldbeelden, die de mensen in het dagelijks leven voor eigen gebruik maken, maar evenzeer — uiteraard eigenlijk — de inzichtsystemen die in wetenschappelijke arbeid ontwikkeld wor-

den. De moderne natuurwetenschappen weerspiegelen de natuur niet, doch stellen haar ter beschikking (Kwant, 1956).

'Any number of the scientific concepts we accept today may be simply convenient schemata that impose order upon the experiences we have collected so far. They may have little or no relation to "reality".

'The suspicion has been growing among many scholars during the past few decades that we are not so much "discovering" our scientific theories as we are "inventing" them. A theory is thus neither true nor false; it simply works or it doesn't.' (George Schweitzer, in: Time, Atl.Ed., 1962, july 13, 7).

Ortega y Gasset berijdt bijna een stokpaardje als hij betoogt, dat de ideeën die de filosoof ontwikkelt slechts uit opportuniteit ontstaan. Het menselijk bestaan, zegt Ortega, wordt voortdurend door onzekerheid bedreigd. Zijn leven is een schipbreuk, waaruit hij zich slechts redden kan door actie, die geleid wordt door bruikbare ideeën. Deze ideeën zijn de 'vuistslagen van de wijsbegeerte' en hebben een duidelijk pragmatisch karakter. De natuur moet gezien worden als een voorbijgaande interpretatie, die de mens gevonden heeft voor de zaken, waarmee hij in het leven klaar moet komen (1941, 1942).

De consolidatie van het zelfbehoud

Om zichzelf te behouden moet de mens zich ontwikkelen, zodat hij wanneer hij in moeilijkheden komt of verlangens krijgt, doeltreffend kan kijken, interpreteren en handelen.

Nu hebben wij gezien, dat nood en spanning de mens spontaan of welbewust tot zulk een effectief waarnemen en handelen brengen. Er zou echter toch een verkeerd beeld ontstaan van de menselijke aanpassing, indien hieruit geconcludeerd werd, dat wij de reddende manier van kijken, interpreteren enzovoort telkens improviserend vinden op het moment waarop wij in nood geraken. Het zoeken naar bevredigende waarnemings- en handelingswijzen behoeven wij niet in iedere probleemsituatie te herhalen. Doet een probleem zich bij herhaling voor, dan blijkt dat wij steeds gemakkelijker de reddende gedachten en manieren van doen vinden. Op de duur komen deze zelfs spontaan. Wanneer wij honger hebben gaan we geen voedsel ontdekken of uitvinden, maar denken we spontaan aan kaas en patates frites, aan de etenswaren die we op eerdere momenten reeds ontdekten. Nadat we eenmaal bij regenweer ontdekt hebben, dat wij ons een nat pak kunnen besparen door een uitvouwbaar, zwart voorwerp als

regenscherm te interpreteren, gaan we bij volgende regenbuien spontaan naar dat zwarte voorwerp grijpen. De zwarte parapluie is voortaan regenscherm. Regen is voortaan aanduiding om naar de parapluie te grijpen. Zoeken en improviseren wordt overbodig. Het probleem zelf roept spontaan de oplossing op. In het zwarte voorwerp op zich zien we — zelfs als de zon schijnt — een regenscherm. Wat we hier constateren is de gelukkige eigenschap van de mens om een oplossingswijze te maken tot oplossingsgewoonte. De oplossingswijze zet zich vast, wordt habitueel. In navolging van Janet (1889) noemen we dit het kanalisatie-verschijnsel.

Men kan hier het beeld bij denken van het water, dat aanvankelijk langs een glooiing een bepaalde weg kiest en deze geleidelijk uitslijt, zodat vaste groeven ontstaan waarlangs het water steeds vlugger, gemakkelijker en vanzelfsprekender zal lopen. Zo maakt ook de doeltreffende voorzieningswijze haar eigen kanaal. Het individu wordt steeds meer geneigd volgens bepaalde, doeltreffende voorzieningswijzen te handelen en op specifieke emoties spontaan te reageren met specifieke manieren van denken, willen en doen. Wij drukken dit uit door te zeggen, dat de mens door behoeften wordt gedreven. Behoeften zijn te zien als neigingen, voorkeuren tot bepaalde concrete manieren van bevrediging der aandriften. Nadat bepaalde bevredigingswijzen ingeslepen en gekanaliseerd zijn, wordt het individu niet alleen meer gedreven door zijn oorspronkelijke aandrift, maar door de geconcretiseerde tendentie tot bevrediging, door de behoefte of door wat Thorndike noemt 'the tendencies of the tendencies'. Hij wil niet langer meer op enigerlei wijze beschut zijn tegen de verkillung, die de regen geeft, maar hij wil zijn parapluie gebruiken; hij wil niet langer 's nachts een slaapoplossing vinden, maar hij verlangt naar zijn slaapkamer, zijn pyama, zijn bed.

Behoeften zijn als het ware de door de mens zelf ontwikkelde 'instincten'. De behoeften hebben bij de mens immers dezelfde functie en uitwerking als de instincten bij het dier. Zij overbruggen de spanning tussen de pijnlijke aandrift en de pijnstillende voorzieningen in de omgeving. De behoeften geven, evenals de instincten, aan het gedrag een duidelijke zekerheid en gerichtheid. Wanneer de mens eenmaal vanuit duidelijke behoeften naar de wereld gericht staat, weet hij wat hij zoekt, waar hij het zoeken moet en hoe hij bemachtigen kan wat hij zoekt. Honger wordt een duidelijke gang naar de provisiekast, om er brood, ham en boter uit te halen. Oorspronkelijk was er de aarzeling, die typisch menselijk is en bij het instinct-

zekere dier niet voorkomt. Met het vinden van doeleinden voor zijn onrust, valt bij de mens echter de aarzeling weg. Evenals de instincten geven de behoeften aan de gedragingen een kenmerkend, soms bijna stereotypisch verloop. Gedragingen worden gewoonten en het levensverloop gaat zijn vaste gang en routine vertonen, het wordt mocitelooos en gemakkelijk. Behoeften zijn veilig, vlug en voordelig.

Misschien ten overvloede moet dan opgemerkt worden, dat de behoeften slechts in onserieuze zin instincten genoemd mogen worden. Het individu is weliswaar geneigd overeenkomstig zijn gekanaliseerde behoeften te handelen, doch deze neiging krijgt nooit, tenzij in pathologische gevallen, een dwingend karakter. De oorspronkelijke aandrift, in haar multi-potentialiteit, gaat in de ontwikkeling niet verloren. De nieuwe tendenties blijven slechts neigingen, waaraan bij gelijkblijvende omstandigheden weliswaar gevolg wordt gegeven, maar die niet dwingend zijn. Behoeften blijven pragmatische, arbitraire tendenties. Zij hebben nooit de onvervreemdbaarheid en noodzaak van de dierlijke instincten, die ook als zij ondoeltreffend of ontoereikend worden, niet voor aanzienlijke verandering vatbaar zijn. Het dier blijft in zijn geringe aanpassingsmogelijkheid afhankelijk van het gelukkige gesternte, in die zin, dat het voor zijn bevrediging aangewezen blijft op het aantreffen van een omgeving, die door haar objectieve kwaliteiten complementair is aan de aangeboren concrete aandriften van het dier. Vallen deze kwaliteiten weg, dan lijdt het dier daaronder of komt om. Bij de mens is dat niet het geval. Bij onverwachte frustraties en in het algemeen bij nieuwe, eventueel ook meer gunstige omstandigheden, waarin de gevonden concrete disposities niet voldoen, kan het individu weer terugvallen op de oorspronkelijke aandrift of op een oude behoefte en zich van daaruit nieuwe tendenties eigen maken. Op deze wijze kan eenzelfde aandrift tot een verscheidenheid van concrete disposities uitgroeien. Eetlust kan al naargelang de omstandigheden uitgroeien tot zin in bessen, in pudding, in geroosterd varkensvlees of in combinaties daarvan. De mens kan zich dus aanpassen op een wijze waarmee hij het dier, dat over een aangeboren aanpassingsuitrusting beschikt, verre kan overtreffen. De oorspronkelijke menselijke hulpeloosheid is een teken van zijn veelzijdige potentialiteit, in zoverre die hulpeloosheid erop wijst, dat de mens bij voorbaat niet op zeer bepaalde omstandigheden is aangewezen, maar zich voortdurend kan ontwikkelen op een wijze, die binnen de toevallige mogelijkheden van de omgeving het meest voordelig is. Het eerste instrument waarover de mens bij zijn aanpassing beschikt is zijn variabel zelf. Dank zij dit

variabel zelf kan hij zichzelf in overeenstemming met de eisen van zijn omstandigheden consolideren in bepaalde behoeften. Zolang de situatie niet al te zeer verandert, is dan zijn zelfbehoud gegarandeerd. Door kanalisatie van voorzieningswijzen consolideert de mens zijn zelfbehoud.³

De kanalisatie van een voorzieningswijze tot een behoefte vooronderstelt dat deze voorzieningswijze op verschillende momenten telkens tot bevrediging leidt. Is de uitkomst de tweede of derde keer geheel verschillend van de eerste keer en stelt deze teleur, dan vindt geen kanalisatie plaats. Het individu gaat dan aan zichzelf twijfelen en gaat zoeken naar nieuwe manieren van waarnemen en doen. Kanalisatie heeft emotionele constantie tot voorwaarde. Het zelf ontwikkelt zich pas tot een duidelijke en bekwame persoonlijkheid, indien de omstandigheden in emotioneel opzicht betrouwbaar zijn.

Een belangrijk argument voor onze interpretatie geven o.a. Goldfarb (1943) en Bowlby (1951) in het door hen geconstateerde verschijnsel, dat affectieve verwaarlozing in de eerste levensjaren vertraging of zelfs blijvende achterstand veroorzaakt in de intellectuele ontwikkeling, met name in het taalgebruik en in het vermogen tot abstract denken. Bowlby acht het begrijpelijk, dat affectieve verwaarlozing leidt tot sociale handicaps, tot agressiviteit en geremdheid, maar kan voor de intellectuele achterstand geen geheel bevredigende verklaring geven. De hier beschreven analyse van de functie der emoties bij de ontwikkeling van de persoonlijkheid kan echter duidelijkheid brengen.

Door de begeleidende emoties, zo hebben wij gezegd, worden bepaalde 'toevallige' kijk- (tast- en motorische-) configuraties interessant en preferent en op grond daarvan krijgen zij een bepaalde betekenis. Toevallige samenhangen worden dus opvallend en krijgen hun betekenis op grond van de constante emotionele ervaringen waarmee zij gepaard gaan. Of omgekeerd: slechts voorzover bepaalde voorwerpen, bewegingen of ideeën constant met bepaalde emoties gepaard gaan, onderscheiden zij zich en gaan zij een duidelijke betekenis krijgen.

In een verwaarlozend, emotioneel instabiel milieu zijn de hier genoemde condities voor de consolidatie van denk- en handelingswijzen zeer ongunstig. Onberekenbaarheid van de opvoeders, geringe behulpzaamheid en zorg, veranderingen in, en van het milieu oefenen een belemmerende invloed uit.

Doordat opvoeders wisselvallig en onberekenbaar zijn in hun optreden en het ene moment bestraffen wat zij op een ander moment voorbij laten gaan of zelfs belonen, wordt verhinderd dat dezelfde zintuigelijke gewaarwordingen of processen steeds met dezelfde emotionele beleving gepaard gaan. De wisselvalligheid van emoties belemmert een duidelijke, eenzinnige betekenisgeving. Vooral echter het ontbreken van een voortdurende, positieve zorg werkt vertragend op de betekenisgeving. De zorg van de ouders draagt er namelijk bijzonder toe bij, dat pijnlijke ervaringen vermeden worden en dat allerlei verschijnselen in hun plezierige mogelijkheden worden ontdekt. De ouders zorgen ervoor dat het kind niet valt, zich niet bezeert, niet schrikt; zij helpen het te ontdekken, dat een autootje een leuk rijding is, dat papier plezierig gevouwen kan worden, dat figuurtjes mooi gelegd kunnen worden en dragen zo op een onmisbare wijze bij tot het ontstaan van een wereld vol veiligheden en invitaties, die verdere exploitatie en een progressief ontdekken van aangename samenhangen mogelijk maken. Om ontdekt te worden, ook in haar samenhangen, haar betekenissen, moet de wereld gekend en plezierig zijn, en zij is dit slechts als ouders daarvoor zorgen.

Constance en vooral positieve emoties bevorderen de ontdekking. Deze positieve constantie wordt niet gegeven door affectief verwaarlozende ouders en, zoals Goldfarb en Bowlby de kinder-inrichtingen aantreffen, ook niet in deze inrichtingen. Verzorging door telkens andere 'moeders', die ieder voor zich hun eigen voorkeuren en normen hebben en die doorgaans ook te druk bezet zijn om voldoende te zorgen en te spelen, vermindert de emotionele constantie en de positieve affecten. De emotionele inconstantie is echter nog maar de ene zijde van het verwaarlozingsverschijnsel. Verwaarlozing gaat doorgaans ook gepaard met gebrek aan feitelijke samenhangen in het milieu. In een omgeving, waar speelgoed van de ene dag op de andere kapot is, waarin wat opgeborgen werd verloren raakt, waarin voor allerlei zaken geen vaste bergplaats is, waar weinig dingen zijn en routine ontbreekt, zijn er slechts samenhangen van uiterst simpele, ongecompliceerde aard. Achterliggende samenhangen, samenhangen in bredere configuraties, tijdssamenhangen worden niet ontdekt, eenvoudig, omdat deze zich niet of niet voldoende duidelijk voordoen. In een schamele en onsaamenhangende omgeving is alleen het beperkte, het concrete en momentane present en duidelijk. Abstracties worden niet gemaakt.

Het probleem van de 'inrichting' is dan ook niet zozeer de sober-

heid van de omgeving, maar het feit, dat het milieu en vooral de personen van de opvoeders telkens wisselen. Voor het kind blijken bij elke wisseling reeds geconstateerde samenhangen en manieren van doen niet houdbaar. Het zoeken naar de verstandelijke achtergronden van verschijnselen blijkt niet winstgevend te zijn. Het inrichtingskind laat zien, dat het kind na teleurgesteld te zijn door zijn abstracties, deze prijs geeft en zich om emotionele redenen gaat beperken tot de voor de hand liggende betekenissen. Wat hier gezegd wordt voor het ontwikkelen van verstandelijke zekerheden, geldt evenzeer voor de ontwikkeling van handelingszekerheden. Inzichten, gewoonten en behoeften van welke aard ook, ontstaan slechts in een betrouwbare omgeving. Zelf-ontwikkeling vraagt emotionele constantie.

Behoeften als uitgangspunt voor verdere ontwikkeling

Niet de oorspronkelijke aandriften maar de behoeften, niet de eerste tendenties, maar de tendenties van de tendenties zetten de mens aan tot handelen. Met deze constatering zijn wij op het spoor gekomen van de grote ontwikkelingsmogelijkheden van de mens. Deze berusten namelijk op het feit, dat elke tendentie van de mens, oorspronkelijk of verworven, uitgangspunt kan worden voor een volgende specificatie van de tendentie. En dit betekent dus dat de mens niet slechts geëmotioneerd wordt door de oorspronkelijke aandriften van honger, slaap, ritmisch geluid en dergelijke, maar ook door de goederen en situaties, waarvan hij ontdekt heeft dat zij de voldoening van deze aandriften bevorderen of belemmeren. Het is een kwestie van voortgaand thuisbrengen van emoties, een meer gevorderde vorm van betekenisgeving. Zo gauw op enigerlei wijze de samenhang tussen deze objecten wordt bespeurd, wordt het lekker vinden van gebakjes betrokken op banketbakkers, bakkerswinkels, kookboeken voor de fijne keuken, geld waarmee ik gebakjes kopen kan. De honger-onlust wordt betrokken op geldgebrek, op de winkelsluiting, die mij de bakkersdeur dicht doet vinden en zo verder.

Naargelang ik specifieker onderscheid waar bepaalde emoties vandaan komen en naargelang ik duidelijker samenhangen zie van de emotiebron met andere omstandigheden, betrek ik ook de gevonden specifieke bronnen en samenhangen in mijn emotionele waardering.

In toenemende mate zijn er dus aspecten en elementen in mijn omgeving, die lust en onlust kunnen wekken en daardoor op zichzelf kunnen leiden tot het vinden van nieuwe oplossingen en van de nieuwe visies, gewoonten en handelingen, die daarvoor nodig zijn.

Het aanpassingsproces wordt op deze wijze een evolutieproces. Hongeraandrift wordt behoefte tot eten van bessen; de behoefte aan bessen wordt behoefte aan gekookte bessen; de behoefte aan gekookte bessen wordt behoefte aan gekookte bessen met vlees, en zo verder. De behoefte aan bessen kan de behoefte worden om bessenstruiken te vinden, om bessenstruiken te planten in de buurt van het huis, om grond te bewerken voor het aanplanten van bessenstruiken, om eigendom te krijgen over grond, om mest te vinden, om een omheining aan te leggen, om eigendomsrecht te ontwikkelen, om papier te hebben, waarop het eigendomsrecht kan worden beschreven. Er is een steeds verderreikende ontwikkeling mogelijk, omdat de mens aangedreven

kan worden door 'the tendencies of the tendencies of the tendencies' en zo verder.

De simpele oorspronkelijke behoeften groeien uit tot een netwerk van behoeften, waarin de afgeleide behoeften, die slechts betrekking hebben op condities, de oorspronkelijke behoeften in veelvoud overtreffen.

Behoefte aan voedsel betekent voor de Nederlandse homo sapiens niet alleen een behoefte aan het voedsel zelf — erwtensoep, stampot enzovoort — maar ook een behoefte aan de voorwaarden tot het verwerven van het voedsel en aan de voorwaarden van die voorwaarden. Hij gevoelt dus ook een behoefte aan geld, winkels met grutterswaren, een proper gedekte tafel, servies en eetgerei, een huishoudschool waar men leert koken, en — zo hij niet onontwikkeld of kortzichtig is — aan een degelijk agrarisch en economisch bestel en een consumentenbond.

Een homo sapiens uit een andere cultuur heeft behoefte aan een goed geroosterde schapebout, en afgeleid daarvan, aan een kudde schapen en een stevig spit boven het vuur.

De behoefte als gericht complex van disposities

Naargelang het individu een meer ontwikkeld zelf heeft, en dat wil dus zeggen, naargelang het beter in staat is om onderscheidingen en samenhangen te onderkennen en bekwaamer en zekerder te handelen, is het ook beter in staat elke aantasting van zelfbehoud af te weren en de zelfrealisatie te bevorderen.

In de nu volgende paragrafen willen wij er de aandacht op vestigen, hoe de menselijke behoeften uit hun eigen aard de mens ertoe brengen sterker te differentiëren in zijn omgeving en daarin meer samenhangen te ontdekken.

De behoeften vertonen namelijk uit hun eigen aard een grote interdependentie en deze feitelijke interdependentie dwingt de mens ertoe om vroeg of laat de samenhang van zijn vele belangen te ontdekken en recht te doen.

Tot nu toe is het proces van behoefte-ontwikkeling beschreven in termen, die de indruk kunnen wekken dat een behoefte ontstaat bij wijze van uitgroei van één enkele aandrift, als concretisering van één enkele dispositie, en dus te beschouwen zou zijn als een homogene nieuwe dispositie.

De gezamenlijke behoeften zouden dan gedacht kunnen worden als een rijtje bloempotten, in elk waarvan een plant van eigen soort is

opgeschoten, de dahlia van de eetbehoefte, de zonnebloem van de sportbehoefte, de roos van de seksuele behoefte enzovoort.

Zou dit de verkregen indruk zijn, dan is deze onjuist. Wel kan gezegd worden, dat bij voorbeeld een behoefte om 's zondagsavonds naar de dorpsfanfare te gaan luisteren een uitgroei is van een aandrift om plezierige geluiden te horen, en een lidmaatschap van de tennisclub is inderdaad begrijpelijk als uitgroei van lust in motoriek, maar als wij nu oplettender gaan bezien, wat die uitgroei is, zal blijken dat deze meer is dan de concretisering van hoor-aandrift of motorische aandrift alléén.

De uitgroei van aandrift tot behoefte bestaat daarin, dat de bepaalde aandrift waarvoor de mens bevrediging zoekt, andere aandriften opwekt, die dan als secundaire beweegkrachten, ieder met hun eigen bijdrage, een deel van het bevredigingsproces realiseren. Reeds de simpelste dagelijkse ervaringen kunnen dit duidelijk maken. Wie zijn honger wil stillen, kan niet volstaan met alleen zijn hongeraandrift te laten werken. Hij moet kijken waar het brood ligt en het botervlootje staat, hij moet brood smeren en een ei bakken, hij moet proeven en kauwen. Niet alleen zijn hongerige maag is actief, maar ook zijn ogen, zijn handen, zijn denkvermogen, zijn smaakpapillen.

Allerlei zintuigen, organen en vermogens ontvangen een aandrift en werken mee om uiteindelijk de maag te bevredigen. De ene hoofdaandrift tot eten activeert een reeks van secundaire aandriften. In feite kunnen we zeggen, dat de ene nood waaraan voldaan gaat worden, de gehele mens met al zijn bijzondere disposities richt op bevrediging van die nood. De honger brengt een kijkaandrift tot het zien van etenswaar, een motorische aandrift tot het doelmatig hanteren van het eetgerei, een proefaandrift tot het genieten van de smaak. De ontwikkeling van een behoefte is dus een proces, waarbij ten dienste van een primaire aandrift, een veelvoud van anderssoortige aandriften een concretisering gaat verkrijgen. De hoofdaandrift leidt tot een bepaald arrangement en tot een bepaalde concretisering van andere disposities. De hongeraandrift leidt tot een eet-kijken, een eet-voelen, een eet-motoriek. De seksuele aandrift tot een seksueel-kijken, seksueel-interpreteren en seksueel-aanvoelen.

In het ontstaan van de ene behoefte wordt niet een enkele aandrift geconcretiseerd tot een meer specifieke dispositie, maar een veelvoud van aandriften.

Maar zelfs met deze verklaring is het proces van behoeftebevrediging

niet afdoende beschreven. Er is nog meer dan alleen activering van ondersteunende en dienende disposities. De ingreep van de ene aangesproken dispositie op het geheel van aanwezige disposities is inderdaad een bijna totale. Het eten zou niet mogelijk zijn, als ik tegelijk zou willen slapen, wandelen of over politiek discussiëren. Het eten wordt mogelijk, allereerst omdat de eet-aandrift slechts die andere aandriften activeert, die voor het eten dienstig zijn, op de wijze waarop zij dienstig kunnen zijn, maar bovendien omdat gelijktijdig die aandriften of concrete disposities worden geblokkeerd, die het eten zouden frustreren. De eetaandrift blokkeert tijdelijk mijn slaapaandrift, mijn seksuele aandrift, mijn belangstelling in de ornithologie en mijn religieuze bewogenheid. Aan de bevrediging van elke specifieke aandrift wordt het gehele complex van andere disposities dienstbaar gemaakt, bij wijze van activering of blokkering. Wie echt eet, eet helemaal. Wie verliefd is, is helemaal verliefd. Hij is, zoals men dat zegt, tot over zijn oren verliefd: zijn denken, luisteren, kijken en interpreteren is geheel betrokken op het verliefde en weldadige samen-zijn. Andere tendenties worden geblokkeerd, soms zodanig dat men terecht kan opmerken, dat wie vrijt ook lijdt, en dat liefde blind maakt. De verliefde 'vergeet' zijn honger en slaap; zijn kijken is een verliefd-kijken en niet het kijken van de econoom of van de schoonheidsminnaar. Ontwaakt hij uit zijn liefde en krijgen de andere aandriften of behoeften een kans, dan kan hij zich plotseling zeer gefrustreerd, 'bedrogen' gevoelen.

Wanneer wij bij het aanduiden van de behoeften in hun complexe samenstelling vooral de betekenis naar voren hebben gehaald van het waarnemen en handelen, is daarmee slechts een selectie gemaakt uit de vele betrokken sub-functies. Het is aannemelijk, dat elke behoefte een psychofysische dispositie is van de totale mens.

Op de betekenis bijvoorbeeld van de kinesthetische processen bij de behoeftebevrediging is in zekere zin gewezen door Buytendijk (1948) en Fortmann (1945). Symmetrische lichaamshoudingen blijken van betekenis te zijn voor het gebedsleven. De knielende christen, de hurkende boeddhist, de ter aarde gebogen mohammedaan nemen alle een symmetrische houding aan bij het gebed, omdat de ervaring leert, dat deze bevorderlijk is voor het verkrijgen van religieuze gevoelens en de gebedsconcentratie gemakkelijk maakt. De bekende James-Lange-theorie berust op de constatering, dat de verschillende emoties specifieke lichaams- en orgaangevoelens oproepen en tot een bepaalde

lichamelijke gesteldheid aanleiding geven. Daaruit wordt geconcludeerd, dat de emoties in feite de ervaring zijn van deze fysieke toestanden (James, 1890, II). Deze conclusie lijkt echter niet houdbaar. Ook al is het juist dat emoties hun lichamelijk correlaat vinden in bepaalde orgaanwerkingen en zonder deze orgaanwerkingen niet kunnen bestaan, zij blijven psychologisch gezien een aspect van onze ervaringen van de wereld om ons heen. De emoties maken wij niet zelf, maar zij geworden ons door de droefgeestige, beangstigende, verkwikkende, tere en rauwe gebeurtenissen om ons heen (Sartre, 1948).

Niettemin, en daar gaat onze belangstelling nu naar uit, blijken fysieke werkingen hun bijdrage te geven tot de specifieke emotionele belevingen, die voor behoeftebevrediging onontbeerlijk zijn.

Van deze betrokkenheid van onze fysiek in de behoeftebevrediging wordt een zeer doelmatig gebruik gemaakt in de Yoga-cultus. Wanneer wij in het westen welbewust een bepaalde behoefte willen bevredigen, zullen wij niet rechtstreeks op de fysieke toestanden inwerken, die voor deze behoeftebevrediging dispositioneel zijn. Eerder zullen wij verstandelijke overwegingen houden. In de Yoga-cultus is dat anders. De beoefenaars ontwikkelen een vaardigheid in het oproepen van een bepaalde lichamelijke gesteldheid, teneinde zichzelf ontvankelijk te maken voor de juiste psychische houding tegenover de wereld. Niet de verstandelijke, maar de fysieke voorwaarden worden primair bevorderd.

Het meesterschap in de Yoga-cultus stelt de yogi op de duur in staat, elke gewenste psychische houding op te roepen en zich van iedere ongewenste houding te ontdoen, door de fysieke voorwaarden daarvan in zich te bewerkstelligen, dan wel te verwijderen.

Wat in de Yoga-cultus welbewust en stelselmatig gedaan wordt, doen wij ook in ons dagelijks leven, zij het slordig en onnadenkend. Als wij goed willen luisteren, gaan wij daarvoor 'rustig' zitten. Willen wij een karwei stevig aanpakken, dan maken we ons fysiek daartoe vrij door 'even de mouwen op te stropen'. Om hem moed in te spreken adviseren wij iemand 'kop op' te houden.

Baden Powell ging zelfs zover, dat hij in zijn handboek voor padvindders twee niet mis te verstane tekeningen afdruckte van de padvinder, zoals hij wel en zoals hij niet moet lopen, wil hij het padvindersideaal bereiken; de tekeningen maken duidelijk, dat voor de arme leptosoom de volmaaktheid niet is weggelegd.

Een bewijs uit het ongerijmde voor de totale fysieke betrokkenheid

van de mens bij de behoeftebevrediging geeft Buytendijk (1948, 127, 457) als hij met een beroep op Freud constateert, dat zelfs schijnbaar zinloze bewegingen tenslotte toch steeds functioneel van oorsprong zijn. Geen enkele bewegingsgewoonte ontstaat door herhaling alleen. Voor het aanleren en automatiseren van een beweging is het nodig, dat de beweging aan een bepaalde behoefte voldoet en daardoor zinvol, functioneel is. Er is geen beweging zonder een althans oorspronkelijk daaraan gepaarde bevrediging of ontspanning.

Overigens wordt ook het omgekeerde door Buytendijk geconstateerd: er is geen gemoedsbeweging zonder beweging, of in de pittige formule van Klages: 'keine Erregung ohne Regung'.

Het lijkt verantwoord te concluderen, dat de aanpassing van de mens tendeert naar het ontwikkelen van onderscheiden, functionele en ieder voor zich coherente, psychofysische totaal-disposities van het individu.

Deze wetenschap omtrent de behoefte-ontwikkeling en behoeftebevrediging levert ons enkele verhelderende inzichten op omtrent de psychische 'structuur' van de mens en omtrent de complexe wijze, waarop de behoeftebevrediging zich in het dagelijks leven afspeelt.³

De bevrediging van een behoefte blijkt in feite niet slechts een voldoening te zijn van een enkele dispositie, maar van een veelvoud van disposities. Wie één behoefte bevredigt, bevredigt veel behoeften. De mens bevredigt zich voor dat moment helemaal. Want het voldoen aan de behoefte tot eten is tegelijk een voldoen aan de daardoor opgeroepen tendentie om motorisch actief te zijn en het tafelgereedschap te hanteren. Het is een kijk-bevrediging bij het zoeken op de tafel naar lekkere spijsen. Het is een schoonheidsbevrediging, omdat de tafel weer gedekt werd, zoals men dat graag ziet. Weliswaar betreft het hier bevredigingen van sub-disposities, maar het zijn niettemin bevredigingen van opgewekte spanningen.

'Nous respirons pour respirer, mangeons et buvons pour manger et boire, nous nous arbitrons pour nous arbitrer, nous étudions pour satisfaire à notre curiosité, nous nous promenons pour nous promener. Tout cela n'est pas *pour* vivre. Tout cela est *vivre*.' (Levinas, z.j. 67).

Een poging om de menselijke gedragingen te onderscheiden in nuttig en plezierig gedrag is daarom bij voorbaat mislukt. Wat nuttig is, is vanuit een andere hoek beschouwd steeds plezierig, en wat plezierig is, is vanuit een andere hoek beschouwd steeds ook nuttig. Wanneer ik een brief schrijf aan een jubilerende zakenrelatie, is dat een nuttige zaak, indien ik dat schrijven bezie in relatie tot mijn behoefte

aan een goede verstandhouding. Maar het is tegelijkertijd een bevredigende zaak, omdat mijn behoefte aan een goede verstandhouding mij de aandrang gaf om een brief te schrijven, een zekere spanning dus, die ik door het schrijven van de brief kon kwijt raken. Na het schrijven van de brief gevoel ik mij dan ook opgelucht. Het nuttige bleek plezierig. Elk nuttig gedrag is altijd ook plezierig, omdat het altijd de spanning die het gedrag veroorzaakte afvoert en dus bevrediging geeft. Elk gedrag is ook nuttig, omdat het, in het geheel van onze gedragingen steeds ook een subfunctie vervult in een ruimer geheel van gedragingen. Ik schrijf een felicitatiebrief om een goede relatie te houden, om goede zaken te kunnen doen, om goed te kunnen eten en vakantie te houden, om goed te kunnen werken, om goede zaken te kunnen doen enzovoort. William James (1890, II, 386-387) heeft de vraag gesteld: 'Why do men always lie down, when they can, on soft beds, rather than on hard floors? Why do they sit around a stove on a cold day? Why, in a room, do they place themselves, ninety-nine times out of hundred, with their faces towards the middle rather than to the wall?' Het antwoord, dat James zichzelf geeft, klinkt ons nu al te simpel: 'Nothing more can be said, than that these are human ways, and that every creature likes its own ways, and takes to following them as a matter of course. Science may come and consider these ways, and find that most of them are useful. But it is not for the sake of their utility that they are followed, but because at the moment of following them we feel that that is the only appropriate and natural thing to do.'

Naar onze mening beweert James terecht, dat de mensen doen wat ze doen, omdat ze het graag doen. Maar James kan daarvoor niets anders aanvoeren dan een instinctachtige verklaring: 'wat de mensen doen is nu eenmaal hun natuurlijke manier van doen.' Hij komt niet toe aan het inzicht dat de mens, bij het ontdekken dat een bepaald gedrag nuttig is, door deze ontdekking reeds aangezet of genoodzaakt wordt tot dit nuttige gedrag. De mens voelt zich door de ontdekking van een nog ontbrekend nut min of meer belemmerd en die belemmering geraakt hij kwijt door te handelen.

In de termen van Freud kan deze ontdekking omtrent de motivatie van het gedrag aldus geformuleerd worden. Wat het Realprincipe ons voorschrijft te doen, wekt zolang we het niet hebben verricht een zekere onaangename spanning, een zekere onlust, zodat het toegeven aan het Realprincipe daarom altijd ook het voldoen is aan het Lustprincipe.

Wanneer we dit eenmaal ontdekt hebben, wordt ons veel duidelijk omtrent de merkwaardige en pijnlijke dingen, die de mens onderneemt. Men kan bijvoorbeeld constateren, dat bij koud weer niet alle mensen bij de kachel zitten. In de strenge winter van 1962/63 meldde meer dan duizend mensen zich vrijwillig aan, om in een snerpande wind over oneffen en brokkelig ijs de Elfstedentocht te rijden. Ze deden dit graag. Waarom? Niemand van deze mensen zou zich zonder meer zulk een kwelling opleggen. Maar het rijden van de Elfstedentocht wordt gezien als een bewijs dat iemand een krachtige, sportieve, flinke vent is; de allerbesten wacht eer en glorie in de dagbladen en op het televisiescherm; voor de mindere goden is er eer en glorie in de huiskamer en in de vriendenkring. Het gespannen staan naar de gloriebeleving wordt een onbehagen, dat slechts weg-gewerkt kon worden, door de schaatsen onder te binden. Binnen het raam van de totale opvatting van de Elfstedentocht wordt het verdragen van de koude nuttig en daardoor tevens bevredigend. De glorie-gevoelige zegt: 'Wie niet waagt, die niet wint'.

Wie echter ongevoelig is voor de glorie en niet verder kijkt dan zijn koude neus lang is, ziet de gehele tocht als een nare onderneming, waaraan hij zich dan ook niet waagt.

Op dezelfde wijze kunnen prettige dingen tot naargeestige dingen worden, omdat zij in het raam van nieuwe, meer aantrekkelijke doelstellingen nutteloos en schadelijk worden. De pot met lekkere pap wordt tot de verachtelijke moeders pappot, zo gauw het zeegat lokt.

Over de aantrekkelijkheden die hem in zijn jeugdijaren gevangen hielden, zegt Augustinus na zijn bekering: 'Hoe zoet werd het mij plotseling, de zoetheid der beuzelingen te ontberen; en had ik eens gevreesd ze kwijt te raken, nu was het vreugd ze kwijt te maken' (Confessiones, IX).

Kritiek op Allports functionele autonomie

Onze analyse van het proces der behoeftebevrediging, waarbij we ontdekt hebben dat elke behoeftebevrediging gepaard gaat met bevrediging van ondersteunende disposities, geeft aanleiding tot kritiek op Allports opvatting over het ontstaan van zelfstandige, secundaire behoeften. Allport heeft erop gewezen (1937), dat een oorspronkelijk ondersteunende functie op de duur een hoofdfunctie kan worden. Een conditionele dispositie kan hoofddispositie worden. Het middel wordt doel. Allport noemt dit het functioneel autonoom worden van een sub-functie.

Een eenvoudig geval daarvan laat de arts zien, die voor zijn medische werkzaamheden assistentie krijgt van een aardige verpleegster. Hij heeft tot nu toe zijn werk verricht, omdat hij de hulpverlening zelf belangrijk en interessant vond. Na enige tijd gaat hij echter zijn klinische werkzaamheden plezierig vinden, omdat hij daardoor het aantrekkelijke gezelschap van de verpleegster kan genieten. Het zoeken van het gezelschap is functioneel autonoom geworden.

Allport heeft, naar hij zegt, zijn theorie van de functionele autonomie nodig om los te komen van een zijns inziens onhoudbare theorie, die voor elke specifieke handeling een oorspronkelijke aandrift of instinct veronderstelt. Allport wil de diversiteit der gedragingen verklaren uit het feit, dat elk middel-gedrag, ten dienste van een bepaalde bevrediging, zelf functioneel autonoom kan worden. In deze opvatting wordt de veelheid van aandriften overbodig. Aan één primaire aandrift kan in Allports explicatie een hele boom van secundaire en tertiaire disposities ontspruiten. Allport verklaart met zijn theorie inderdaad hoe een middel-gedrag tot een autonoom doel-gedrag wordt, maar hij moet daarvoor een nieuw beginsel in de menselijke aanleg binnenvoeren, namelijk de geneigdheid tot functionele autonomie. Dit nieuwe beginsel lijkt ons echter volstrekt overbodig als men ziet, zoals in onze interpretatie, dat de middel-handelingen of sub-functies niet een directe exponent zijn van de hoofdaandrift die bevredigd wordt, maar van andere aandriften die een dienende functie vervullen. Middel-handelingen zijn vanaf het begin aandrift-vervullende handelingen.

De hulp die de arts van zijn knappe assistente kreeg, was van het begin af ook een tegemoetkoming aan zijn seksuele aandrift. Dat deze voldoening van de seksuele aandrift tot hoofddoel wordt, behoeft niet verklaard te worden met een afzonderlijk beginsel van functionele autonomie. Voldoende is het te stellen, dat de aanwezigheid van de aantrekkelijke assistente zijn seksuele aandrift geleidelijk versterkte, zodat deze tenslotte ging domineren over de behoefte om zijn vak uit te oefenen.

Allport is van de foutieve veronderstelling uitgegaan, dat alle middel-handelingen slechts gezien kunnen worden als uitsluitend gevolg van een hoofdaandrift. Hij heeft een onhoudbaar ruime opvatting van de aandrift, maar hij moet deze wel huldigen, omdat hij niet heeft ontdekt, dat elke behoeftebevrediging vanaf het begin een complex gedrag is, waarin alle disposities van het individu zijn betrokken.

In onze opvatting hebben wij voor de verklaring van de diversiteit van gedragingen noch het loslaten van een aandrift-theorie nodig — zie echter onze interpretatie van de aandrift — noch behoeven wij een afzonderlijke tendentie tot functionele autonomie te introduceren.

Inhoudelijke coherentie tussen de verschillende behoeften

Wij hebben er de aandacht op gevestigd dat de mens, wanneer hij bevrediging zoekt voor een behoefte, zich als totaliteit op die bevrediging richt, door disposities te activeren of te blokkeren. Bij de bevrediging opereert de mens dus met een *actuele* coherentie. Hier willen wij nader ingaan op twee andere coherentie-verschijnselen in de behoeftebevrediging, namelijk de neiging tot *inhoudelijke* coherentie en tot *temporele* coherentie van de behoeftebevrediging.

Met de neiging tot inhoudelijke coherentie bedoelen wij de neiging om de vele concrete disposities, die zich voor de bevrediging van de diverse behoeften ontwikkelen, inhoudelijk met elkaar in overeenstemming te brengen. Er is reeds herhaaldelijk op gewezen, dat elke behoefte de mens ertoe brengt op een bepaalde manier te kijken, bepaalde voorwerpen waar te nemen, deze een bepaalde betekenis te geven en zich op een bepaalde manier ten opzichte van deze voorwerpen te gedragen. Iedere behoefte geeft aanleiding tot het ontwerpen van een wereld en tot bepaalde relaties met die wereld. Is nu het gevolg, dat de verschillende behoeften mij een veelvoud van werelden doen ontwerpen? In zekere zin is dat inderdaad het geval. Ik heb mijn werkwereld, mijn sportwereld en de wereld van mijn gezin. Maar deze werelden blijven niet volledig gescheiden. Zij raken elkaar en in zoverre dat het geval is, ben ik gedwongen samenhang te brengen tussen mijn behoeften, tussen mijn wereldjes, tussen mijn houdingen en activiteiten. Zowel omwille van mijn etensbehoefte als van mijn gezelligheidsbehoefte moet ik dezelfde omgeving en dezelfde voorwerpen daarin een betekenis geven. Mijn tafel wordt evenzeer een eettafel als een speeltafel, als een object waarmee ik mijn kamer gezellig kan maken. Mijn vrouw is huisvrouw, echtgenote, moeder, spelpartner en zo meer. Wil ik spanningen vermijden en wil ik mijn verschillende behoeften inderdaad bevredigen dan moet ik de vele interpretaties, gevoelens en omgangswijzen die ik vanwege mijn diverse behoeften ten aanzien van de vele dingen, mensen en toestanden ontwikkel met elkaar in overeenstemming brengen. Een kristallen asbak kan ik niet op een zeker ogenblik als hamer interpreteren, indien ik mezelf niet wil frustreren op het moment waarop ik

mijn sigaret wil aftippen. Wanneer ik een werkelijke hekel ga krijgen aan mijn vriend als tennispartner, wordt het moeilijk om hem te waarderen als gespreksgeenoot. Minstens wordt mijn houding ambivalent en onbevredigd.

In zoverre de bevrediging van uiteenlopende behoeften binnen dezelfde omgeving gezocht wordt, neig ik ertoe, vaak zonder het te weten, om mijn verschillende opvattingen, gevoelens en handelwijzen met elkaar in evenwicht te brengen.

De neiging tot het coherent maken van uiteenlopende gevoelens en inzichten omtrent bepaalde dingen of activiteiten, moet men echter verstaan met alle differentiaties die daarbij passen. Het is mij mogelijk hetzelfde huis, al naar gelang mijn behoeften te zien als perceel, als architectonische creatie, als woning en belendend pand, zonder dat ik ook maar een ogenblik conflicten gevoel, die mij dwingen om moeizaam naar overbrugging van tegenstrijdige opvattingen te zoeken. A la William James kan ik een stuk papier tegelijkertijd zien als een dun ding, een brandbaar ding, een ding van 40 bij 70 centimeter, een ding op juist twee meter van mijn vensterbank, een fraaie affiche en zo verder. Al deze opvattingen kan ik zonder enig bezwaar hebben, totdat ik bijvoorbeeld het reclamebiljet wil gebruiken om mijn kamer te versieren en tegelijkertijd een stuk papier zoek om de kachel aan te maken. Dan zijn twee interpretaties en twee behoeften met elkaar in conflict en ben ik genoodzaakt mijn interpretatie van het papier nader te bepalen. Ik moet duidelijk kiezen tussen de brandstof-interpretatie en de decoratie-interpretatie.

Visies uit de ene levenssector werken in op visies uit de andere levenssectoren. De medische wetenschap heeft van het onverdeeld rookgenot een verdeeld genoegen gemaakt, toen zij aan het licht bracht, dat bepaalde tabaksbestanddelen kankerverwekkend zijn. Het zorgeloos roken is niet meer mogelijk.

De tegenstelling tussen behoeften kan het karakter aannemen ofwel van een conflict, waarbij gevoelens, ideeën en handelingen uit de ene behoeftesfeer moeten wijken voor de opvattingen en gewoonten uit de andere behoeftesfeer, of van een spanning tussen diverse opvattingen en gewoonten die tot nieuwe, eventueel ook meer geëvolueerde handelingen en gewoonten leidt.

Een voorbeeld van een conflict — met een bijna ongeloofwaardige oplossing — noteert Thomas Jefferson in zijn verslag van een reis naar Italië. Deze grote Amerikaan, gewend aan een uitgebreid land waarin nationale grenzen afwezig zijn en dat voorzien is van rechte,

verzorgde verkeerswegen, onderneemt in 1785, in zijn functie van U.S. Minister Plenipotentiary aan het Hof van Versailles een reis naar Italië. Hij ergert zich dan dusdanig aan de ongemakken en vertragingen door de slechte, kronkelige bergwegen en door de talrijke tolbarrières, dat hij steeds minder gevoelig wordt voor de schoonheid van de Italiaanse kerken en het Italiaanse landschap. Zijn neiging om architectuur en landschap te bewonderen verdwijnt tenslotte geheel bij zijn ergernis over de oneconomische toestanden. De dom van Milaan ziet hij nog slechts als 'one of the rarest instances of misuse of money'. Hij schrijft naar Lafayette: 'It is evident without calculation, that the same expense would have sufficed to throw the Appenines into the Adriatic and thereby render it terra firma from Leghorn to Constantinople' (Koch en Peden, 1944).

Een voorbeeld van een vernieuwing en verrijking van opvatting geeft de man, die als leraar in de natuurlijke historie een gedetailleerde kennis omtrent bloemen en planten ontwikkeld heeft en die nu, wanneer hij voor verpozing door het bos wandelt, onwillekeurig rijker geniet dan degene, die in de vogelwereld slechts het onderscheid kent tussen sijssies en drijfsijssies.

Toen Stendhal voor het eerst landschapsschilderingen van Corot zag, verwonderde hij zich over de kleurweergave, omdat die naar zijn mening afweek van de werkelijkheid. Niettemin, hij vond de schilderijen mooi. Enige tijd later merkte hij tegen een vriend op: 'Is het je opgevallen, dat de natuur met de dag meer op Corot gaat lijken?'

Hoe verstrekkend de ene behoeftesfeer op de andere kan inwerken blijkt uit de geschiedenis van de vorige eeuw.

Verandering in economische inzichten heeft ook ingrijpende verandering gebracht in de houding van de arbeiders tegenover de werkgevers, in hun houding als burgers en zelfs in hun religieuze houding (Brugmans, 1925/1958, 189, 259). In de periode van de liberalistisch-individualistische maatschappij-opvattingen zagen de arbeiders, die evenzeer van deze interpretatie uitgingen als hun patroons, hun armoedige levensomstandigheden en de rampzalige werkloosheid als een gevolg van het onverbiddelijke, natuurlijke spel van de vrije arbeidsmarkt. Nog in 1861, toen de typografen in Amsterdam het algemeen onderling hulpfonds 'Boekdrukkunst' oprichtten, werd slechts als doel gesteld de leden 'zedelijke en stoffelijke hulp aan te bieden', onder andere door geldelijke ondersteuning in gevallen van werkloosheid die niet door ziekte of schuld was veroorzaakt. De bedoeling van deze regeling was primair, te voorkomen dat de werklozen

op de vrije arbeidsmarkt een te lage prijs zouden accepteren voor hun arbeid. De ondernemer werd doorgaans nog gezien als een filantroop, die bij de werkloosheid, welke tot in het midden van de vorige eeuw voortdurend zeer uitgebreid was, een persoonlijke weldaad bewees aan degene die hij in zijn fabriek wilde te werk stellen. Geleidelijk echter won het inzicht veld, dat de economische verhoudingen en de lage arbeidslonen niet noodzakelijk gezien behoeven te worden als de resultaten van natuurlijke en door God beschikte processen, waaraan niet valt te tornen, maar juist beschouwd kunnen worden als het rampzalig gevolg van het uitblijven van menselijk ingrijpen. Dit nieuwe inzicht bracht grote veranderingen op gang. Toen in 1866 de 'Algemeene Nederlandsche Typographenbond' werd opgericht, kreeg deze enigmatische het karakter van een groep, die op rechtstreeks ingrijpen aanstuurde. Een van haar doelstellingen was om met eerbiediging van het verschil in rang en stand, gedachtewisseling te voeren over de algemene beroepsbelangen van de leden.

Geleidelijk drongen de consequenties van de nieuwe visies op het economisch leven door in het gehele arbeidsleven. De ondernemers werden niet langer als weldoeners gezien, maar als machthebbers en soms als uitbuiters. De arbeiders bleven niet langer dankbare dienst-knechten, die hun loon afwachtten, maar eisten hun aandeel in de opbrengst op en vroegen bescherming van hun rechten. Armoede werd niet langer gewaardeerd als een door God beschikt lot, maar afgeschilderd als een bewijs van de onwil der machtigen. Oude gezelligheidsverenigingen en bonden voor onderlinge bijstand werden omgezet in agressieve pressiegroepen, die sterk moesten worden om strijd te kunnen voeren tegen de belangengroeperingen van andere partijen.

Slechts voorzover de mens de beleving van zijn diverse wereldjes van werk, gezin, kerk, vrije tijd gescheiden kan houden, ervaart hij geen enkel onbehagen als de opvattingen, houdingen en gedragingen uit deze wereldjes, objectief beschouwd, elkaar uitsluiten of elkaar onderling devalueren. Zo spoedig objectieve conflicten en kwalitatieve verschillen ook subjectief onderkend en beleefd worden, ontstaat de tendentie om door verandering of zelfs radicale wijziging van de opvattingen en houdingen, de incoherenties op te heffen.

Nog maar dertig jaar geleden was het mogelijk — en leek het ook bevredigend — dat een man in het huiselijk verkeer hartelijk, tegemoetkomend en inschikkelijk was en in het zakenleven hard, berekenend en bereid om voor eigen succes anderen opzij te duwen.

Zowel de omgeving als de betrokkene konden dit accepteren, omdat gezin en werk als onafhankelijke, gescheiden gebieden golden. Zelfs de wetenschap ondersteunde deze opvatting, door de 'Gemeinschaft' en 'Gesellschaft' als polaire, separate gebieden in de samenleving te accepteren (Tönnies, 1887; Plenge, 1930; Pieper, z.j.). Wel was het gevolg daarvan, ook in die dagen, dat mensen gebukt gingen onder gevoelens van angst, minderwaardigheid en dwangmatige rivaliteit, die soms neurotische vormen aannamen en ook toen waren er patiënten, die leden aan astma, maagzweren en hartziekten, maar deze hinderlijke verschijnselen werden nog niet in verband gebracht met de dichotomie in het maatschappelijke en persoonlijke leven. De neurose werd misschien alleen gediagnostiseerd als een onverwerkt libidineus conflict en de ziekte als een kwestie van overmatig werken of zwakke constitutie. In een later stadium echter bracht het medisch onderzoek de verontrusting op gang. De lichamelijke ziekten werden onderkend als psychosomatische ziekten en de psychische spanningen bleken duidelijk verband te houden met de contraire eisen in de samenleving en het dubbelleven van de mens (Horney, 1937; Fromm, 1944). De neurose werd gezien als een sociose (o.a. Rümke, 1954; Van den Berg, 1955; Trimbos, 1959). Sinds de ontdekking van deze samenhang wordt de dichotomie in de samenleving niet meer als een aanvaardbare tegenstelling opgevat. Het leven in twee werelden met divergerende opvattingen wordt door de man die in de spreekkamer van dokter en psychiater zijn toestand blootgelegd krijgt, niet meer zorgeloos geaccepteerd. Hij zoekt naar oplossingen, die hij overigens individueel maar op kleine schaal kan bereiken, omdat de eerste patiënt de samenleving zelf is (Fromm, 1956).

De hier beschreven situatie maakt het waarschijnlijk, dat er nog vele andere kwalen en spanningen zijn, die door ons nog zeer primitief worden benaderd. Wij nemen echter genoegen met de bestaande oplossingen, omdat we de belangrijkste samenhangen nog niet zien. En we mogen concluderen, dat ons geluk en onze tevredenheid kennelijk berusten op een weldadige kortzichtigheid.

De behoeften veranderen niet alleen wanneer wij verholde samenhangen ontdekken, maar ook wanneer zich nieuwe samenhangen voordoen. Een voorbeeld daarvan geeft ons de historie van het verval van de volksbuurt. Dit verval is namelijk vooral te herleiden tot een intensivering van contacten met de buitenwereld. De volksbuurt kon als cultureel eiland in de stedelijke samenleving zijn eigen levensstijl, normenstelsel en dialect, zijn eigen vermaken en saamhorigheidsgevoel

slechts handhaven, zolang de omringende samenleving zich weinig opdroeg en in vergelijking tot het bonte en joyeuze leven van de buurt, weinig attracties kon bieden. Maar in de huidige maatschappij is dat sinds enkele tientallen jaren niet meer het geval. De Jordaan en Kattenburg in Amsterdam, Wijk C in Utrecht hebben hun gesloten en aantrekkelijk karakter verloren. Deels is dit verklaarbaar uit aanleg van nieuwe wegen, die het moderne verkeer dwars door de buurten leidden, deels door de huisvestingspolitiek van de gemeente, die maatschappelijk zwakke gezinnen concentreerde in deze wijken, deels ook was deze ontwikkeling een gevolg van de massale migratie van de economisch sterkeren uit de buurt naar de nieuwe arbeiderswijken aan de rand van de stad (Jens, 1940; Van Doorn, 1954).

De buurt werd minder attractief, terwijl de omringende stad aan attractie won, zowel door haar aanbod van relatief lucratieve baantjes als door haar aanbod van vermaak, dat bij de gestegen welvaart ook bereikbaar was geworden. De verbreking van het culturele isolement tussen buurt en maatschappij heeft de volksbuurtbewoner gedwongen zijn typische, onderscheidende kenmerken en opvattingen op te geven en zich cultureel aan te sluiten bij de overige leden van de maatschappij. De feitelijke samenhangen urgeren, als zij ervaren worden, tot persoonlijke integratie.

Met de toenemende feitelijke samenhang in de samenleving, welke zich duidelijk manifesteert in de schaalvergroting van het leven, worden wij gedwongen om onze gevoelens, inzichten en waarderings in toenemende mate met elkaar in overeenstemming te brengen. De integratie in de opvattingen van het individu worden ge-urged door de feitelijke samenhangen in de omgeving. Deze samenhangen doen zich echter vaak nog voor als conflict en spanning. Uiteindelijk is de adaptieve reactie van het individu erop gericht, de bronnen van spanning en conflict in de samenleving weg te nemen. De feitelijke samenhang doet ons, uit zelfbehoud, impliciet of ook welbewust, zoeken naar een synthetische wereldopvatting, naar een ideologie omtrent de samenleving en naar een waardesysteem.

Temporele coherentie tussen de verschillende behoeften

Naast deze tendens tot inhoudelijke coherentie van de disposities, staat de neiging tot temporele coherentie. Disposities, die in verband met een bepaalde behoeftebevrediging zijn ontstaan, blijven nog voortduren bij opvolgende behoeftebevredigingen, ofschoon zij inhoudelijk daarop niet functioneel betrokken staan. Bepaalde disposities vertonen

dus een zekere traagheid, waardoor zij invloed uitoefenen op daarop volgende gedragingen.

Wanneer emoties en houdingen ons sterk hebben aangegrepen, kunnen wij deze in een volgende en nieuwe situatie niet plotseling van ons afschudden. Intense vreugde over het slagen voor een examen dragen wij met ons mee en onze gehele omgeving zien wij rooskleurig.

Een man kan gebukt gaan onder het overlijden van een vriend of een uitzichtloze werkloosheid. Met dit 'gebukt gaan' wijzen wij eigenlijk op het verschijnsel dat een depressie, die oorspronkelijk ontstaan is door verdriet of tegenslag in bepaalde zaken, zijn doorwerking heeft in anderssoortige ondernemingen en overdenkingen. Hij kan nergens meer plezier in vatten. De omgeving treurt mee. De blik verduistert.

Na de tragische dood van zijn kind schrijft Friedrich Rückert in zijn Kindertotenlied, dat geen lichtstraal meer doorbreekt in zijn leven, 'weil Nebel mich umschwammen, gewoben vom verblendenden Geschehe'.

Door de smart over het verlies van een vriend 'werd mijn hart verduistert, zegt Augustinus, en al wat ik zag was de dood. Mijn vaderstad was mij een foltering, het ouderlijk huis een onnoemelijke ellende, en alles wat ik met hem gedeeld had, was zonder hem tot een vreselijke marteling geworden (. . .) Niet in bekoorlijke wouden, niet in spel en zang, noch in heerlijk geurende dreven, noch in schitterende gastmalen, noch in wulpse genoegens van slaapvertrek en bed, noch eindelijk in boeken en verzen vond (mijn verscheurde en bloedende ziel) bevrediging. Afgrijpselijk deed mij alles aan, zelfs het licht' (Confessiones, IV).

Succes in bepaalde ondernemingen kan iemand zodanige gevoelens van zekerheid en moed geven, dat ook volgende ondernemingen met kracht en fantasie worden ondernomen, zodat 'alles slaagt wat deze man met zijn hand aanraakt'.

Wij zijn zo vertrouwd met het hier beschreven traagheidsverschijnsel, dat wij allemaal de anecdote begrijpen van de vrouw, die zojuist met haar man de film 'Don Juan' heeft gezien en zegt: Piet, vanavond breng ik de babysit naar huis.

Elke huisvrouw weet, dat zij pas na de maaltijd om een nieuwe mantel moet vragen.

Murray (1933) heeft aangetoond, dat meisjes, die samen een griezel-spelletje 'Moord' hadden gespeeld en erg opgewonden waren geraakt, na afloop op een portretafbeelding een veel kwaadaardiger uitdrukking zien dan voor het spel.

De traagheid van angstige stemmingen maakt, dat bedtijd niet het meest geschikte ogenblik is om kinderen te verrassen met spookverhalen. De toch reeds dubieuze attractie van het slapen gaan verliest haar laatste aantrekkelijkheid, omdat de slaapkamer met haar veilige duisternis van die veiligheid ontdaan wordt.

Personen, die discriminerend staan tegenover personen van een ander ras, gaan een gunstiger houding aannemen, als zij verhalen horen, films zien of informaties krijgen, waarin mensen van dat ras een sympathieke rol vervullen (Krech en Crutchfield, 1948, 518). Miller en Bugelski (in: Dollard e.a., 1939) hebben de doorwerking van frustratie-ervaringen aangetoond. In een jongenskamp werd een bezoek in het vooruitzicht gesteld aan een feestelijke voorstelling in de plaatselijke schouwburg. De jongens beschouwden dit uitstapje als een hoogtepunt en waren er zeer op gebrand. In de vrije uren voor de voorstelling werden zij echter aan een examen gezet, met vragen die doorgaans te moeilijk waren en die zoveel tijd gingen vergen, dat zij de voorstelling moesten missen. Voor en na het examen werden korte attitude-tests afgenomen, waarmee de houding tegenover Mexicanen en Japanners werd gemeten. De tests na de frustraties lieten meer rassendiscriminatie zien dan daarvoor. Het onbehagen vanwege de frustratie werkte door in hun houding tegenover de mensen van ander ras.

Naast voorbeelden van doorwerking van gevoelens zijn er ook voorbeelden te vinden van doorwerking van interpretatie-wijzen. Het feit, dat het horen van verhalen en mededelingen, waarin individuen van een gediscrimineerd ras een sympathieke rol spelen, iemand ook in andere situaties een meer postieve houding doet aannemen tegenover de mensen van het andere ras, kan evenzeer gezien worden als een doorwerking van een interpretatie als van een gevoelens.

Een experiment van Leuba en Lucas maakt echter waarschijnlijk, dat de overdracht toch primair door de stemming bepaald wordt. Dit strookt ook met onze opvatting, dat interpretaties gegeven worden in functie van het lust- en onlustbeleven.

Leuba en Lucas (1945) hebben drie proefpersonen langs hypnotische weg achtereenvolgens in een opgewekte stemming, in een kritische stemming en in een stemming van angstige afwachting gebracht. In elk van die stemmingen lieten zij hen telkens eenzelfde serie van zes platen beschrijven, waarop sociale situaties waren afgebeeld. De uitkomsten waren zeer opvallend. Niet alleen waren er opmerkelijke verschillen in wat men onder elke stemming zag en welke details men

opmerkte, maar dezelfde situaties werden telkens zeer uiteenlopend geïnterpreteerd.

Een der afbeeldingen laat enkele studenten zien, die op een zonnig grasveld zitten te typen en te luisteren naar een radio. Dezelfde proefpersoon geeft daarvan de volgende beschrijvingen. In de gelukkige stemming zegt hij: 'Complete relaxation. Not much to do . . . just sit, listen and relax. Not much at all to think about.' In de kritische stemming: 'Someone ruining a good pair of pressed pants by lying down like that. They're unsuccessfully trying to study'. In angstige afwachting: 'They are listening to a football game or world series. Probably a tight game. One guy looks as if his side wasn't winning.'

Behoeftenconflict en behoeftensymbiose

Wij hebben laten zien dat het voldoen aan de honger gepaard gaat met het activeren van dienende sub-disposities en het blokkeren van eventueel storende disposities. Iemand kan niet tegelijkertijd eten, dansen en slapen, en moet dus, wanneer uiteenlopende behoeften zich gelijktijdig melden, een keuze doen. Het behoeftenconflict moet opgelost worden. Niet in alle gevallen is de oplossing eenvoudig en eenzinnig. Een gelijktijdige behoefte aan eten en converseren kunnen wij oplossen door tegelijk te eten en te converseren. Een echtpaar dat graag eens alleen op vakantie gaat, terwijl het tegelijkertijd toch ook het hele gezin een vakantie gunt, kan bijvoorbeeld besluiten drie van de vijf kinderen mee te nemen. Hoe wordt de keuze bepaald en welke vormen van oplossing zijn er?

De oplossing zal krachtens het lustprincipe bepaald worden: het individu zoekt de gedragswijze, welke alles bijeen naar de subjectieve beleving en interpretatie de hoogste bevrediging in het vooruitzicht stelt. Deze interpretatie neemt maar in een beperkt aantal gevallen de vorm aan van een nadrukkelijke overweging. Veelal wordt het individu gedreven naar die oplossing welke, op grond van de kracht van het voorstellingsvermogen en de daarmee gepaard gaande intensiteit van de verschillende behoeften, de grootste aantrekkingskracht heeft.

De resulterende oplossing kan verschillende vormen aannemen; wij onderscheiden oplossingen door *dominantie*, door *compromis*, door *isolering*, door *rationalisatie*, door *symbiose*.

Dominantie doet zich voor, wanneer aan de bevrediging van een der conflicterende behoeften de volledige voorrang wordt gegeven.

Van compromis is sprake, indien de oplossing een gedeeltelijke bevrediging van twee of meer behoeften inhoudt. De man, die eten wil en ook het televisieprogramma niet wil missen, kan zich met biefstuk en aardappelen voor het t.v.-toestel installeren. Weliswaar lijdt daarvoor zowel de kijk-aandacht als het eetplezier, maar het resulterende genoegen wordt blijkbaar optimaal geschat.

Isolering ('compartmentation') is de oplossing, waarbij een optimale bevrediging wordt gezocht door conflicterende behoeften in gedachten te separeren en de bevrediging temporeel en lokaal uiteen te leggen. In sommige gevallen ontstaat dan een dubbel-leven — thuis de vriendelijke vader zijn en in het zakenleven de keiharde koopman; thuis de trouwe echtgenoot zijn, maar op donderdagavond bezoek aan de vriendin — maar dit is niet wezenlijk voor de isolering. Het dubbel-leven heeft slechts betrekking op behoeften, die naar waarde-beleving conflicteren. Veel behoeftebevredigingen sluiten elkaar echter materieel uit. Men kan nu eenmaal niet tegelijk eten, vioolspelen en een boek lezen. Deze materiële conflicten zijn bijzonder frequent en het uiteenliggen van veel activiteiten in ons leven kan dan ook zijn verklaring vinden in het feit dat de materiële conflicten door isolering zijn opgelost. 's Nachts slapen we; driemaal per dag eten we; overdag werken we; 's zondags rusten we uit. Het conflict, dat tot deze isolering heeft geleid, ervaren wij meestal niet, omdat in de opvoeding de behoeften van slapen, eten en werken geconcretiseerd worden op bepaalde tijden. Door deze concretisering van de behoeften op reeds cultureel vastgelegde isoleringsvormen wordt op gemakkelijke wijze een typisch menselijk probleem opgelost, waarop Gehlen gewezen heeft (1956, 148), namelijk de voortdurende aanspreekbaarheid van de menselijke aandriften, waardoor in beginsel alle aandriften op ieder ogenblik met elkaar in conflict kunnen komen.

Bij dieren treft men een scherpe periodieke scheiding aan van de diverse instincthandelingen. 'Een vogel gaat zonder overgang of aarzeling van het gevecht naar het vreedzaam eten, van de paring naar het ongeïnteresseerde oppoetsen van de vleugels, van de panische vlucht naar de onverschilligheid' (J. Huxley, geciteerd bij Gehlen, 1956).

Van de menselijke aandriften is er daarentegen blijkbaar geen, die op enig moment niet aanspreekbaar is. De mens is het onrustige dier. Door zich vast te leggen op een tijdrooster, waarin hij diverse bevredigingen separeert, kan hij deze onrust reduceren.

Rationalisatie van een conflict is de oplossing, waarbij aan een van de opdringende behoeften een mindere waarde wordt toegekend, door deze op een 'minderwaardige' wijze te interpreteren. De druiven die te hoog hangen, worden zuur verklaard. Voor de keuze gesteld, een operavoorstelling te gaan zien of vroeg onder de wol te gaan, kan ik zeggen: 'Een opera kun je altijd op de radio horen, als je dat wilt' en — eigenlijk onbevredigd — thuis blijven.

Een bijzonder efficiënte oplossingsvorm is de behoeftensymbiose. Daaronder verstaan we het samensmelten van meerdere behoeften, die elk gericht staan op een eigen voorzieningsobject, tot één enkele zij het veelzijdige behoefte aan een polyvalent voorzieningsobject. Twee voorbeelden ter toelichting.

In welke behoefte wordt voorzien als een meisje de uitnodiging van een vriend heeft aangenomen om een avond met hem uit te gaan? Voldoet zij aan een seksueel-erotische behoefte? Maar er wordt gegeten, er wordt gebabbeld, gepraat en wellicht serieus gediscussieerd over gezamenlijke interessen: als het later wordt en het orkest speelt, wordt er gedanst; men ontmoet vrienden in de bar en enkele mensen van het kantoor. Is dit gedrag als totaal gericht op seksuele toenadering? Het lijkt juister, te constateren dat in de loop van de avond de dominantie tussen verschillende behoeften alterneert of zelfs dat verschillende behoeftebevredigingen gelijktijdig en evenwaardig plaats vinden. Het dansen kan tegelijk evenzeer een motorisch genot, een erotisch genoeg en een aardige show-business zijn.

Mijnheer X werkt om de kost te verdienen. Hier lijkt duidelijk een enkelvoudige hoofdbehoefte aanwezig te zijn. Maar als mijnheer X met pensioen is, ontdekt hij hoezeer hij zijn werkkring benut heeft om er samen met zijn kameraden te zijn, om er een gevoel van zelfwaarde op te doen als bekwame bankwerker, om er te praten over voetbal- en televisie-ervaringen, om zorgen te hebben en daarmee een zin te beleven van het dagelijks leven, om politiek georiënteerd te raken en om er, zo nu en dan, in de personeelsvereniging een aanleiding te vinden voor een feestje. De werkkring bevredigde een veelvoud van behoeften.

Het tot stand brengen van een voorzieningssysteem berust deels op de mogelijkheid om in één tijdsbestek voorzieningen te alterneren — een vorm van isolering op kleine schaal — deels op het eerder naar voren gebrachte verschijnsel, dat in de bevrediging van een behoefte

vele andere tendenties dienend betrokken worden. In een polyvalente voorziening wordt bereikt, dat diverse behoeften elkaar ondersteunen. In dit verschijnsel constateren we weer de gelijktijdige virulentie van alle menselijke aandriften. Zo kan Portmann zeggen (1958, 63): 'Die andauernde Wirkung der geschlechtlichen Komponente . . . führt zu einer stetigen, dauernden Sexualisierung aller menschlichen Antriebssysteme einerseits — aber auch zu einer bedeutungsvollen Durchdringung der sexuellen Aktivität mit den stetig wirkenden anderen Motiven menschlichen Verhaltens.'

Materieel gezien worden door middel van het ene polyvalente voorzieningsobject meerdere behoeften bevredigd. Naar de beleving echter zijn de vele behoeften samengesmolten tot een enkele, maar veelzijdige behoefte aan het ene polyvalente object. Voorzieningssynthese leidt derhalve tot een behoeftensymbiose. Men kan zich nog afvragen of behoeftensymbiose inderdaad de oplossing is van een behoeftenconflict. Dit is inderdaad het geval, in zoverre de behoeftensynthese een oplossing biedt, indien voorzieningen elkaar dreigen uit te sluiten, omdat zij afzonderlijk genomen te tijdrovend zijn, te veel inspanning of geld zouden kosten. Door de voorzieningssynthese wordt een tijds-, moeite- of geld-economie bereikt, waardoor bevrediging toch mogelijk is. De vrouw, die geen tijd heeft voor separate ontspanningsuren, maakt van haar inkoopdag een dagje uit. De druk bezette zakenman neemt zakenrelaties mee op de jacht.

Wij gaan hier nog nader in op de consoliderende betekenis van polyvalente voorzieningssystemen voor de aanpassing.

Een polyvalent voorzieningssysteem kan men zien als een uitdrukking van de coherentie tussen de vele behoeften, die binnen het ene systeem bevredigd worden. Tegelijk is echter de aanwezigheid van een polyvalente voorziening de aanleiding tot het coherent maken van verschillende behoeften en van de diverse interpretaties en opvattingen, die met deze behoeften samenhangen. Wie is aangewezen op een polyvalent systeem, wordt ertoe opgevoed relevante zienswijzen en gedragingen onderling in overeenstemming te brengen. Feitelijke samenhang van behoeften tendeert tot psychisch coherent worden van de behoeften. In zoverre nu verschillende behoeften met elkaar in overeenstemming komen, worden ook eventuele conflictbronnen weggenomen, zowel individueel als collectief. Het polyvalent systeem stabiliseert het individu en draagt op deze wijze bij tot zijn rust en aanpassing.

De homogene culturen, die ieder voor zich als een samenhangend polyvalent systeem te bezien zijn, geven daarvan het bewijs. Zolang geen vreemde invloeden storend inwerken op deze culturen, zijn de leden van deze cultuurgroepen mensen van een benijdenswaardige harmonie en integriteit. Voor hun behoeften zijn voorzieningen aanwezig en deze behoeften zijn volledig op elkaar afgestemd.

De consoliderende invloed van een polyvalent voorzieningssysteem werkt echter als een nadeel, wanneer door verandering van omstandigheden voor bepaalde behoeften nieuwe voorzieningen gezocht worden. Afzonderlijke behoeften, opvattingen of normen kunnen moeilijk gewijzigd worden, omdat zij in het symbiotisch behoeftencomplex verbonden zijn met een netwerk van behoeften en zienswijzen. Verandering in bepaalde aspecten tast het gehele complex aan. De innerlijk coherente mens wil zijn samenhangend aanpassingstotaal handhaven. Hij wil, uit zelfbehoud, als man uit één stuk blijven handelen en zal in het algemeen pas tot verandering neigen, als hij een duidelijk samenhangend en bevredigend voorzieningscomplex kan vervangen door een even duidelijk samenhangend en meer bevredigend complex.

Het veranderen van opvattingen en houdingen staat gelijk met een verandering in cultuur (Lewin en Grabbe, 1945).

Bij zijn pogingen om de dorpelingen van Yelwal in India ertoe te brengen om witte leghorns te houden in plaats van de schrale en onproductieve rode dorpskippen, stuit John Bowers, directeur van de 'India Fundamental Education Division' der Unesco in een gesprek op een ketting van moeilijkheden, die een levendige illustratie vormen bij ons betoog (Unesco Jeugd Nieuws, maart/april 1956). 'We hebben liever dorpskippen dan raskippen, omdat het ons niet gaat om eieren, maar om de smaak. Witte regeringskippen smaken niet lekker. Zij leggen eieren zonder systeem, zelfs 's nachts. Dat is volgens ons geloof onbehoorlijk en dan moeten ze geslacht worden. We kunnen niet allemaal zoveel kippen hebben als we willen, omdat Marikund Gowda, Yejman van een secte in Markalle dat heeft verboden. Wij kunnen de kippen geen eierschalen voeren, omdat we die op de weg moeten gooien op een kruispunt, om het Boze Oog onschadelijk te maken; als mensen op de eieren trappen krijgen de kippen een lang leven. Witte kippen passen niet bij ons vee. Onze voorvaders hielden geen witte kippen bij hun vee. Hun uitwerpselen zijn vergiftig. We houden niet van wit. We hebben wel witte koeien, maar die zijn zwart. Hun wit is zilverkleurig. Laatst had iemand een witte kip gekocht, maar die legde op vrijdag. Toen moest hij haar slachten!'

Merkwaardig genoeg worden samenhangende cultuursystemen aangetroffen in samenlevingstypen, die elkaars tegendeel lijken te zijn, namelijk in oude, stabiele samenlevingen alsook in zeer dynamische samenlevingen, waarin de individuen zich sterk betrokken gevoelen bij belangrijke, gemeenschappelijke doelstellingen. Versplintering in de samenleving treedt op als er geen duidelijke, algemeen bindende doelstellingen zijn, waardoor de verschillende levensaspecten en levenssectoren van kunst, wetenschap, religie, recht, opvoeding, gezinsleven, produktie en handel, tot separate aspecten en gebieden worden, die ieder voor zich belangrijk zijn (Gehlen, 1956). Dan wordt de kunst om de kunst, de wetenschap om de wetenschap, de religie om de religie beoefend. De vorige eeuw illustreert dit. Spranger kwam toen zelfs tot een onderscheiding van mensentypen naar het waardegebied, waartoe zij speciaal gepredisposeerd waren: de economische mens, de machtsmens, de esthetische mens en dergelijke. Versplintering treedt niet op, als een samenleving het gevoel heeft 'in die offenen Arme der Zukunft hineinzuleben' (Gehlen, 1956, 36). Dan bloeien kunst en wetenschappen en de vraag naar hun sociaal nut, die bijvoorbeeld in de defensieve spreuk 'l'art pour l'art' ligt opgesloten, behoeft niet te worden gesteld. Globaal gezegd: verveling, bij gebrek aan belangrijke doelstellingen, leidt tot verveelvoudiging en versplintering bij de individuen en in de samenlevingen.

Het komt ons voor, dat Gehlens monocausale verklaring voor het separaat worden van verschillende behoeften en voorzieningen te eenzijdig is. Wat de vorige eeuw betreft moet minstens ook gewezen worden op de toen sterk toenemende arbeidsspecialisatie, die met een schaalvergroting van de voorzieningssystemen gepaard ging en daarmee de betrekkelijke homogeniteit van kleinere werkverbanden en kleinere voorzieningscomplexen verbrak. Een periode van desintegratie moest aan een periode van re-integratie vooraf gaan. Wel lijkt het juist, dat in de verregaande specialisatie van instellingen en mensen het besef voor gemeenschappelijke waarden en doelstellingen is verzwakt. Wij zijn gewend geraakt aan de verdeeldheid en beschouwen een cultureel pluralisme bijna als een ideaal (Van Doorn en Lammers, 1959, 103).⁴

Waarin ligt nu de verklaring, dat zowel stabiele samenlevingen als dynamische, gerichte samenlevingen tot behoeftensymbiose aanleiding geven? Voor beide gevallen kan een beroep worden gedaan op de regel, dat de ervaring van een feitelijke samenhang tot coherentie

van behoeften leidt. In stabiele culturen is de samenhang reeds materieel gegeven in de samenhang en homogeniteit van de cultuur zelf. In dynamische, gerichte samenlevingen komt de samenhang voort uit de erkenning van gezamenlijke doelstellingen en een gezamenlijke ideologie; de ideologie werkt integrerend, omdat zij het gehele leven en samenleven richt op enkele grote doelstellingen en doorgaans aan de afzonderlijke voorzieningssectoren een duidelijke plaats en functie toekent in dit geheel.

Hiermee wordt de paragraaf afgesloten, die handelde over de consolidering van het zelf omwille van het zelfbehoud. Wij hebben gezien, dat de mens spontaan geneigd is om uit te groeien tot een persoonlijkheid, die in toenemende mate in staat is zijn zelfbehoud zekerder en beter te voorzien. Zijn nog ongerichte aandriften zijn er op gericht, zich te ontwikkelen tot duidelijke, aangepaste behoeften. De vele behoeften blijken bovendien een samenhang te hebben, zowel inhoudelijk als temporeel, waardoor de mens geneigd is om zichzelf te integreren en, complementair daaraan, zijn omgeving te cultiveren tot een steeds meer samenhangend geheel. Er is een tendentie, in de aard van de mens zelf gelegen, tot steeds verdere zelfopbouw omwille van zijn zelfbehoud.

Individuele of collectieve aanpassing?

De ontwikkeling van het zelf is tot nu toe vooral beschreven als een proces dat bepaald wordt door de spanningen, die het individu vanwege de geaardheid van zijn zelf ondergaat in het contact met zijn omgeving. Wij zagen steeds het aanpassende individu, dat vanuit zijn aandrift en behoefte, geleid door teleurstelling en voldoening zijn persoonlijkheid opbouwt. Die opbouw was voor een deel spontaan, voor een deel welbewust, maar steeds was het een opbouw, die vanuit de individuele ervaringen verklaarbaar was.

Door de aanpassing zo 'individualistisch' te beschrijven werd weinig speciale aandacht gegeven aan het feit, dat de aanpassing in opvallende mate een collectief verschijnsel is. De aanpassing blijkt bijvoorbeeld een ingroeien te zijn in een gegeven cultuur, zij is een onderlinge afstemming van veel mensen en heeft onmiddellijk betrekking op allerlei collectieve ondernemingen. De ontwikkeling en verandering is eerder een gezamenlijk proces dan een louter persoonlijk gebeuren.

Men kan zelfs de vraag stellen of de aanpassingsbeschrijving vanuit het individu wel juist is geweest. Liggen de oorzaken van aanpassing wel in het individu of eerder in de buitenwereld of in een gezamenlijk verband? Het antwoord moet zijn, dat het individualistisch en het collectivistisch standpunt elkaar niet uitsluiten, maar twee verschillende aspecten laten zien van hetzelfde verschijnsel.

Het aanpassingsproces is wezenlijk individueel in die zin, dat het subject zich slechts aanpast op grond van de individuele verwerking van zijn individuele ervaringen. Een andere mogelijkheid is het subject niet gegeven. Alleen ik kan mijzelf aanpassen. Niettemin is het aanpassingsproces ook wezenlijk een collectief proces, omdat in de ervaringen de collectiviteit, de anderen, de omgeving op enigerlei wijze aanwezig zijn en invloed uitoefenen. Daarbij tekenen wij echter aan, dat collectieve invloeden in de psyche van de individuen slechts tot collectieve opvattingen en houdingen leiden, in zoverre de strikt individuele ervaring van deze invloeden een gelijksoortige uitwerking heeft. Dit is altijd maar tot op zekere hoogte het geval, want geen individu is geheel gelijk aan het andere en in geen enkel leven zijn de omstandigheden gelijk aan die in enig ander leven.

Zelfontwikkeling als ingroei in de gegeven cultuur

De overeenstemming in persoonlijkheid van mensen uit dezelfde

cultuurkring moet dus berusten op het feit, dat de ervaringen van de afzonderlijke individuen aanmerkelijke overeenkomsten vertonen. Dit blijkt inderdaad het geval te zijn en het zijn vooral de volgende vier factoren, die daartoe leiden:

1. de gelijkheid van natuur- en cultuur-milieu;
2. de geneigdheid van het jonge individu om door middel van nabootsing de gewoonten van de omgeving over te nemen;
3. de geneigdheid van de mensen in de omgeving om het individu bij afwijkend gedrag door sancties en beloningen tot het gangbare gedrag te conditioneren;
4. de noodzaak om in collectieve situaties elkaar te vinden door onderlinge afstemming van het gedrag.

Alle individuen die leven in hetzelfde gebied zijn aangewezen op hetzelfde klimaat, op dezelfde flora en fauna, op dezelfde grondstoffen, dezelfde groepsverbanden en dezelfde schat aan cultuurgoederen. Waar geen koren en wel rijst groeit, zal men zich moeten voeden met rijst. Waar het laatste, onmisbare nieuws niet in een krant staat, maar wordt rondgeroepen op het marktplein, zal men genoodzaakt zijn zich naar de markt te begeven. De omgeving, als vaststaand gegeven, heeft dus een duidelijk beperkende en conditionerende invloed. Maar daar komt bij, dat jonge kinderen, op zoek naar manieren van doen en denken, daarvoor de eenvoudigste en meest voor de hand liggende weg volgen, namelijk die van nabootsing van mensen in de omgeving, daarbij eventueel nog aangespoord door de behoefte aan identificatie. Oplossingen nabootsen is minder lastig dan oplossingen uitvinden, zeker voor het prille en nog ongevormde kind. Vandaar dat kinderen als vanzelfsprekend gaan praten, doen en aanvoelen zoals de mensen in de naaste omgeving en gebruik gaan maken van dezelfde voorzieningen als hun ouders. De opvoeding is voor een zeer groot deel gelegen in het feit, dat het kind in de gelegenheid is om steeds weer dezelfde opinies en waarderingen te horen over de situatie en steeds weer dezelfde oplossingen te zien voor geconstateerde problemen. Het leven in een traditie is impliciet reeds opvoeding.

Niettemin doen zich gevallen voor, waarin het kind afwijkt van de opvattingen en normen van zijn omgeving. Het snoept uit de suikerpot en speelt met lucifers. Waar het kind aldus cultureel onaanvaardbare bevredigingen heeft ontdekt, spontaan vanuit zijn eigen emotionele bevinding van zaken, gaan de ouders zorgen dat de emotionele kwa-

liteit der ervaringen van het kind zodanig wordt gewijzigd, dat het kind met instemming een conformerend gedrag kiest. Zij straffen het kind. Suikerpot en lucifers worden voorwerpen, die bij ongepast gebruik sancties oproepen en worden daarom gemeden.

Voor het jonge kind, maar evenzeer voor de volwassene, geldt dat veel levenssituaties nu eenmaal collectief van aard zijn — samenwonen in een buurt, bezoeken van dezelfde klas, werken in hetzelfde team. In zulke collectieve situaties komt men slechts tot een bevredigend samenzijn (zie p. 115 e.v.), indien de betrokkenen tot collectieve opvattingen komen en zich op elkaar afstemmen. Waar dus nog geen gemeenschappelijke cultuur aanwezig zou zijn, gaat deze zich ontwikkelen. Zelfs in situaties, die aanvankelijk de tegenzin wekken van de betrokkenen, zien wij de neiging ontstaan om aan de collectiviteit van de situatie recht te doen. 'Where there is a need to put up or to come to terms with an object, there is a tendency to seek to discover favorable aspects about the subject' (Krech en Crutchfield, 1948, 359). De mens kiest eieren voor zijn geld.

Waar blanken met een sterke vooringenomenheid tegen negers gedwongen zijn om met hen samen te werken — in leger (Rose, 1946), vakorganisatie (Northrup, 1947; Brophy, 1946) of woonbuurten (Deutsch en Collins, 1951) — daar constateert men, dat zij in aanzienlijke mate hun vooroordelen laten schieten voor een gunstiger opinie. 'Negroes are not so bad after all'.

Wij herinneren aan de constatering van de socioloog Van Steenberg, dat de mensen in Oost-Berlijn wel het communistisch regime verfoeien, maar dat niettemin het oprichten van de Muur de bewoners ertoe gebracht heeft om hun best te gaan doen voor het land en zichzelf. Voordat de Muur er stond wisten de mensen dat zij, als de moeilijkheden te groot werden, naar West-Berlijn konden uitwijken. Nadat deze hoop vervlogen was, konden zij niets anders doen dan zich aan de noodzakelijke collectieve situatie aanpassen om er voor zichzelf het beste van te maken (Utrechtsch Nieuwsblad, 22-8-1962). In de collectieve nood vinden zelfs vijanden elkaar. Hoe spoedig een individu zich laat bepalen en gelijk richten door collectieve omstandigheden, is op een bijna karikaturale manier gebleken bij een onderzoek naar de effectiviteit van het systeem van de 'brainstorming'. Osborn, een der directeurs van een Amerikaans reclamebureau, heeft in 1937 een systeem ingevoerd om het losslaan van ideeën te bevorderen, dat de suggestieve naam van 'brainstorming' meekreeg en in vele bedrijven, ook hier in Nederland, aanhang heeft gekregen. Het

systeem berust op twee implicaties: goede invallen ontstaan door zich te ontdoen van een traditionele manier van denken — en — de vrije groepsdiscussie bevordert dit vrije denken. Het systeem beoogde dus nadrukkelijk ruim kans te geven aan het onafhankelijke, individuele denken. Dit blijkt ook duidelijk uit de vier grondregels, die in het jargon van de reclame-man aldus luiden:

1. geen enkel idee wordt bekritiseerd;
2. 'vrijwielen' wordt op prijs gesteld; hoe wilder en vergezochter een idee, hoe beter;
3. kwantiteit van ideeën-productie is belangrijk; hoe meer ideeën er komen, hoe meer kans op een top-idee;
4. 'liften' wordt op prijs gesteld; deelnemers worden ertoe aangezet om de ideeën van anderen te verbeteren en te combineren tot nieuwe en meer complexe ideeën.

Taylor, Berry en Block (1958, 3) hebben een kritisch onderzoek gedaan naar de effectiviteit van deze methode. Hun vraag was of mensen met ideeën in een groepsdiscussie inderdaad produktiever en creatiever zijn dan wanneer zij ieder voor zich denken. Hun experiment had betrekking op groepen van telkens vier personen, die men zowel individueel als in groepsverband ideeën liet spuien. De uitkomsten lieten zien, dat 'brainstorming' verhoudingsgewijs niet bevorderlijk is voor het creatieve denken, maar zelfs zeer remmend kan werken. De produktie in afzondering was nagenoeg tweemaal zo groot en, beoordeeld naar originaliteit en kwaliteit, ook beter dan in de groep.

Taylor zoekt een verklaring in het feit, dat de gedachtenwisseling de deelnemers eerder tot het volgen van eenzelfde denkrichting brengt dan wanneer ieder voor zich werkt. Naargelang de benaderingswijzen uiteen lopen, zijn er ook meer uiteenlopende ideeën te verwachten. Een tweede factor zou nog kunnen zijn, dat ondanks de instructies de gedachtenwisseling toch niet geheel vrij kan blijven van onderlinge aanpassing, omdat de deelnemers in de zeer kleine groep elkaar niet dwars willen zitten (Slater, 1958).

De ontwikkeling van het zelf blijkt in sterke mate een collectief bepaalde toerichting te zijn van het zelf op voorzieningen, die algemeen beschikbaar zijn of gemeenschappelijk van aard. Daarin ligt de verklaring voor het collectieve karakter van de aanpassing en de zelfontwikkeling. Hoe sterk de collectieve situatie tot collectivering van houdingen en opvattingen aanleiding geeft, blijkt uit het feit, dat zelfs wanneer het individu zich onafhankelijk waant, zoals in de 'brainstorming', er reeds een proces van wisselwerking kan zijn.

Drie wijzen van zelfontwikkeling

De zelfontwikkeling werd beschreven als een proces waarin zelf en omgeving in onderlinge relatie nader uitgebouwd worden. Nu is de relatie van zelf tot omgeving verschillend, al naargelang het zelf, dan wel de omgeving meer ontwikkeld is en afhankelijk daarvan vertoont ook de zelfontwikkeling andere kenmerken. Wij onderscheiden drie gevallen:

- a. de traditionele zelfontwikkeling — de cultuur omvat meer mogelijkheden, dan door het nog minder ontwikkelde zelf bereikbaar zijn en het zelf ontwikkelt zich door adaptatie;
- b. de toevallige zelfontwikkeling — een bepaalde voorziening blijkt meer verbeteringen te brengen dan verwacht werd en het zelf past zich aan;
- c. de gemaakte zelfontwikkeling — de cultuur ligt achter op de mogelijkheden die het zelf kan verwerkelijken en het zelf ontwikkelt zich door cultuurverandering.

a. De zelfontwikkeling door adaptatie aan de gegeven cultuur is reeds in de voorafgaande paragraaf, zij het naar aanleiding van een ander aspect, uitvoerig besproken, zodat daarnaar verwezen kan worden.

b. Wellicht de meest merkwaardige zelfontwikkeling, die niettemin niet zeldzaam is en waarop nog weinig is gewezen, is de hier bedoelde toevallige zelfontwikkeling. Meer dan eens doet zich het geval voor, dat individuen of groepen gedwongen zijn van bepaalde voorzieningen gebruik te maken, eenvoudig omdat er geen andere alternatieven zijn of omdat oude voorzieningen niet meer voorhanden zijn. Soms komt dit neer op een achteruitgang in de voorziening — de invoering van koffie-surrogaat in de oorlogsjaren is daarvan een voorbeeld — maar het merkwaardige verschijnsel doet zich voor, dat de 'opgedrongen' voorziening niet zelden tot een progressie leidt, die alle bedoelingen en verwachtingen overtreft.

Toen in de vorige eeuw de Amerikaanse fabrikanten met een groot tekort aan arbeidskrachten te kampen hadden, schakelden zij met tegenzin op machines over. De machine bleek echter zulke ongekende mogelijkheden te hebben, dat de nood-aanpassing niet een reductie, maar een grote winst in voorziening opleverde. Deze onverwachte ervaring werd toen een krachtige stimulans tot steeds verdergaande mechanisatie (Groenman, 1962).

Het typische aan het verschijnsel is, dat de 'meerwaarde' die het

voorzieningsmiddel oplevert gewaardeerd wordt en het individu zijn behoeften doet afstemmen op die meerwaarde. Het nieuwe produkt verandert hem.

Uit een onderzoek van Festinger is gebleken, dat de neiging van mensen om zich in hun opinies, normen en gedragingen aan een groep te conformeren stijgt met de aantrekkelijkheid van die groep of met het belang dat deze blijkt te vertegenwoordigen (1950, 57). De onverwachte mogelijkheden tot gezelligheid, ontspanning, wederzijdse hulp geven aanleiding tot een nadere aansluiting en aanpassing.

De geconstateerde stijging van het ambitieniveau bij het bereiken van resultaten die de verwachting overtreffen, is eveneens een voorbeeld van het hier bedoelde aanpassingsproces (Lewin, Dembo, Festinger en Sears, 1944).

De betekenis van deze wijze van aanpassing in het dagelijks leven is bijzonder groot. De voortdurende stijging in de behoeftevoorziening kan voor een belangrijk deel teruggevoerd worden tot dit proces. Velerlei voorzieningen worden om volkomen bijkomstige of oppervlakkige redenen aangetrokken, maar hebben door hun objectieve eigenschappen een uitwerking, die de verwachtingen te boven gaat. De gebruiker wordt in contact gebracht met waarden, levensaspecten, die hij spontaan nimmer zou hebben gezocht, maar niettemin dankbaar accepteert, nu zij toevallig in zijn gezichts- en reik-veld komen. Hij ontwikkelt zich in functie van de ongezochte, verrassende ontwikkelingsmogelijkheden.

Een man kan naar het buitenland gaan, louter om zich te verzekeren van enkele dagen stralende zonneschijn. Niettemin ontmoet hij er imponerende bergen, verrassende 'Leckerbissen', kathedralen die veel mooier blijken dan de foto's lieten vermoeden, andere mensen met andere levenswijzen. De eenzijdig gekozen, maar feitelijke veelzijdige werkelijkheid kan hem doen ontwaken voor nieuwe interesses en nieuwe, bevrijdende gebruiken.

De auto, die gekocht werd om niet onder te doen voor de rest van de familie, kan de actie-radius en de interesse-radius van het gehele gezin verwijderen. Er is een toevallige zelfontwikkeling.

c. De derde vorm van zelfontwikkeling is de gemaakte zelfontwikkeling. Deze doet zich voor wanneer het individu op grond van toeval, een plotseling idee of diepgaande studie ontdekt dat de voorzieningen van het moment niet optimaal zijn en nieuwe oplossingen ziet voor zijn nood of verlangens. Het zelf ligt dan voor op de omgeving. Het

zelf ontwikkelt zich dan en verhoogt zijn zelfbehoud door de ideeën te realiseren. Prototypen van deze vorm van zelfontwikkeling geven de uitvinder te zien, de man van de nieuwe ideeën, en de ondernemer, de man van de nieuwe combinaties.

Deze originele aanpassing moet men niet als zeer verschillend zien van de traditionele aanpassing van het opgroeiende kind:

1. in beide gevallen van aanpassing moet er een gevoel van nood zijn of van plezierige verwachting teneinde het individu tot het vinden van nieuwe disposities te bewegen. Bij uitvinder en ondernemer is er de nood of de verwachting, omdat op grond van de eigen vinding of van het eigen ontwerp de actuele wereld devalueert. Bij het kind is er evenzeer de motivering van nood of verwachting; zijn nabootsingens immers berusten op een voorvoeld plezier; wanneer het zich niet spontaan aanpast, wordt de aanpassing bevorderd door de nood van een pak slaag.

2. in beide gevallen moet er een aanpassing zijn aan de aanwezige voorzieningen, in die zin althans, dat bij de traditionele aanpassing er een aanpassing is aan kant en klaar liggende voorzieningen, terwijl er bij de originele aanpassing een aanpassing is aan de bestaande omstandigheden, die worden opgevat als materie, als grondstof die bewerkt kan worden. Uitvinder en ontdekker zien hun materie niet op een fantastische manier, maar voor wat deze, los van de habituele opvattingen daaromtrent, ook nog is. De aanpassing van pioniers aan de omstandigheden bestaat hierin, dat zij hun visies enten op de feitelijke mogelijkheden en zich niet verliezen in onrealiseerbare denkbeelden.

In een enkel geval zal een originele aanpassing toevallig en spontaan gevonden en onderkend worden. Meestal echter vraagt het vinden van een nieuwe oplossing een duidelijke concentratie op het probleem. Het expliciete denkproces dat tot de oplossing leidt is verschillend naargelang die oplossing gezocht wordt in een nieuw arrangement van bekende gegevens, dan wel in een nieuwe interpretatie van gegevens. Een nieuw en meer bevredigend arrangement moet gevonden worden door volledig overzicht en inzicht te verkrijgen van de relevante data, door mogelijke arrangementen te onderkennen en deze onderling te vergelijken op hun oplossingswaarde. Deze condities zijn niet gering. Verward geraken in de hoeveelheid van gegevens en oplossingen, vergeten, onvermogen om een overzicht te houden van de keuzemogelijkheden, kunnen het vinden van een oplossing in de weg staan. Niettemin kan het oplossen van dit type van problemen altijd aan-

zienlijk vergemakkelijkt worden door relevante studie en ervaring. Hun moeilijkheid wordt voornamelijk veroorzaakt door geringe vertrouwdheid met het te arrangeren terrein.

Een nieuwe interpretatie moet gevonden worden door habituele visies op bepaalde objecten of zelfs op de structuur van een totaal veld los te laten. De oplossing wordt meestal verkregen door een 'plotseling idee' of een 'flitsende inval'. Fixatie aan habituele interpretaties of eventueel ook aan nieuwe, maar onbruikbare interpretaties, kan het vinden van een uitkomst belemmeren (Van de Geer, 1957).

Het vinden van zulke originele oplossingen is in het algemeen een individueel proces, maar kan betrekking hebben op een algemene of een gemeenschappelijke nood of verwachting, zodat de oplossingen een collectieve betekenis kunnen verkrijgen en cultuurvernieuwend kunnen werken. Niet in alle gevallen vindt deze cultuurverandering plaats. Bepaalde sociale condities zijn daartoe nodig, waardoor een kring van aanhangers kan ontstaan, die succes kan oogsten (zie p. 102).

De snelle vooruitgang van de laatste eeuw is voornamelijk terug te voeren tot de hier beschreven 'gemaakte' vooruitgang en zelfontwikkeling. Deze vooruitgang berust immers op een steeds stelselmatiger en rationeler peilen van de nood en van de mogelijkheden om daarin te voorzien. De middelen tot het vinden van nieuwe arrangementen en tot het vergaren van nieuwe ideeën zijn aanzienlijk verbeterd en verhogen het ontwikkelingstempo.

Maar ook de evolutie van de mensheid in het verre verleden berust vermoedelijk in aanzienlijke mate op de hier aangeduide processen van creatieve aanpassing. In de ontwikkeling is het bestaande telkens weer als grondstof genomen voor een volgende evolutie-stap. Dit komt naar voren in een hypothetische schets, waarin de paleontoloog Teilhard de Chardin (1947 / 1958, 170) de culturele ontwikkeling beschrijft in het Neolithicum en deze baseert op een aantal factoren:

'Laten wij trachten enige orde in die factoren te scheppen.

'Allereerst de niet aflatende toename door vermenigvuldiging. Met het snel wassende aantal individuen neemt het vrije gebied af. De groepen stoten op elkaar. Hierdoor vermindert de ruimte voor verplaatsingen en komt de vraag, hoe men het meeste nut kan hebben van steeds beperkter gebieden. Men kan zich voorstellen, dat onder de drang van deze noodzaak het denkbeeld opkwam om ter plaatse te bewaren en voort te brengen, wat men tevoren ver weg moest zoeken en najagen. Veeteelt en landbebouwing vervangen het plukken en de jacht. De herder en de landbouwer.

'Uit deze fundamentele verandering volgt al het andere.

'In de groter wordende nederzettingen doet ten eerste de complexiteit van rechten en plichten haar intrede; deze dwingt tot het ontwerpen van allerhande gemeenschapsvormen en rechtsregels... In het sociale leven, op het gebied van eigendom, moraal, huwelijk, is alles geprobeerd, kan men wel zeggen.

'In het meer stabiele en dichter bevolkte milieu van de eerste landbouwnederzettingen wordt tegelijkertijd de behoefte aan, en de smaak in, onderzoek in vaste banen geleid en aangewakkerd. Een prachtige tijd van naspeuringen en uitvindingen, waarin het eeuwig tasten van het leven nu in reflexieve vorm uitbarst in de onvergelykelijke frisheid van een nieuw begin. Men schijnt in die merkwaardige periode alles aangepakt te hebben wat mogelijk was. Keuze en empirische verbetering van vruchten, granen, kudden; de kunst van het pottenbakken; weefkunst; al heel vroeg de eerste beginselen van een beeldschrift en al heel spoedig de eerste pogingen tot metaalbewerking.'

Wij onderscheidden drie vormen van zelfontwikkeling al naargelang de discrepantie tussen zelf en omgeving van andere aard was. Het waren de traditionele, de toevallige en de ontworpen zelfontwikkeling. Het gemeenschappelijke in deze vormen is de discrepantie tussen zelf en omgeving. Het individu kan slechts bevrediging vinden, wanneer de omgeving met haar voorzieningen correspondeert met de verwachtingen van het zelf. Anders gezegd: het zelf is criterium voor de mate van aangepastheid van het zelf.

Dit betekent ten eerste, dat het zelf de maatstaf is, waarmee ik bepaal of mijn actuele omgeving een aangepaste omgeving is. Ten tweede houdt het ook in, dat het habituele zelf de maatstaf is, die aangeeft hoe een onbevredigende situatie gewijzigd moet worden; pas wanneer het niet mogelijk is om de omstandigheden aan het zelf aan te passen, ontstaat de neiging tot zelfaanpassing aan de omstandigheden.

In de volgende paragrafen zullen wij nader ingaan op het criteriumkarakter van het zelf.

Het zelf als criterium voor actuele aanpassing

Gevoelens van onaangepastheid ontstaan bij discrepantie tussen de opvattingen, normen en gewoonten van het zelf en de aanwezige voorzieningen. Het zelf is dus criterium voor actuele aangepastheid. Het feit dat mensen zich doorgaans nergens zo 'thuis' voelen als thuis, is daarvoor een simpel, dagelijks bewijs. In de huiselijke omgeving

hebben de volwassenen de dingen en verhoudingen geheel naar hun hand gezet, zodat deze geheel 'eigen' zijn en de volwassene er zichzelf kan zijn. Kinderen gevoelen zich thuis geheel thuis, omdat hun houdingen en behoeften zich geheel ontwikkelden als correlaat tot de huiselijke omgeving; ook voor hen is de situatie geheel zelfbevestigend en -vervullend.

Het huiselijk aangepastheidsgevoel is optimaal groot, omdat wellicht nergens en nooit de correlatie tussen zelf en omgeving dusdanig volledig kan zijn als thuis. Vooral voor het kind geldt dit. Het kind leeft nog momentaan, het overziet nog geen tijdsverloop, waarin zich veranderingen voltrekken, het ziet nog geen alternatieven ten aanzien van zichzelf of van zijn omgeving en het gevolg daarvan is, dat de correspondentie tussen zelf en milieu en de mogelijkheid tot instemming praktisch volledig te noemen is.

De rusteloos reizende en zichzelf voortdurend relativiserende schrijver Graham Greene toont een ontroerende gevoeligheid voor dit benijdenswaardig geluk van de kinderjaren. In 'A burnt-out case', waarin in romanvorm reiservaringen in een melaatsenkolonie verwerkt zijn, treft men twee sprekende voorvallen aan.

De hoofdpersoon ontmoet een negerjongen, die tijdelijk zijn bediende wordt. Op een gegeven dag is de jongen, Deo Gratias genaamd, verdwenen. Hij wordt teruggevonden in het bos. Dan blijkt, dat hij naar zijn geboortedorp terug wilde, naar Pendélé, waarvan hij zich vaagweg een waterval herinnert.

'Vertel me eens, Deo Gratias, wat was dat voor een water daar bij Pendélé? Hoe zag het er dan uit?'

'Het viel uit de lucht.'

'Vertel me eens wat er daar gebeurde.'

'Nous étions hereux,' zei Deo Gratias.

Graham Greene vertelt verder, dat de melaatse neger in de kolonie, als hij zijn dood voelt naderen, het hospitaal-paviljoen verlaat en naar zijn eigen tuintje gaat, achter zijn smerige hut, om 'bij zichzelf te zijn' als hij sterft. Thuis.

Oost, West, thuis best, of zoals het Brabantse volksliedje zegt:

't Is overal wè — behalve bij ons tois'.

Een gevoel van aanpassing is dus niet alleen mogelijk in een hoog ontwikkeld milieu, maar evenzeer of eerder nog, in een gesloten, primitief milieu, ook al heerst daar een cultuur die, naar meer ge-

evolueerde westerse maatstaven, veel leed en ellende ondoelmatig te lijf gaat en feitelijk onopgelost laat. In een gesloten, primitief milieu blijft immers de vanzelfsprekende eenheid met de omgeving bij voortduring gehandhaafd, ook voor de volwassenen. Het zelf dat zij ontwikkelen groeit geheel en al als correlaat van de homogene, continue cultuur, zodat de gebeurtenissen steeds beantwoorden aan hun verwachtingen en behoeften. Daardoor wordt de toestand ook voortdurend als aanvaardbaar en aangepast ervaren.

De ervaring van zelfbehoud en zelfvervulling — anders gezegd, het gelukkig zijn — is niet afhankelijk van het objectieve niveau van noodleniging dat bereikt wordt. Het individu gevoelt zich gelukkig en bevredigd indien het die voorzieningen kan bereiken, die het overeenkomstig de ontwikkelde visies en verwachtingen, bereiken kan. Zijn deze visies nog 'primitief', dan kunnen de primitieve voorzieningen hem volledig bevredigen. De man, die ziekten nog ziet als een bezoeking van boze geesten, is in geval van ziekte reeds voldaan, als de medicijnman deze geesten komt uitdrijven. Hij verwacht geen medicamenten en het ontbreken daarvan is geen gemis. Pas wanneer hij ontdekt, dat de oude interpretatie van zijn leed en de daarmee corresponderende voorzieningen, niet optimaal zijn, wordt zijn objectieve onderontwikkeling tot een subjectief leed. Dit nieuwe leed wordt voor hem de aandrijvingskracht tot het bereiken van een nieuw bevredigingsniveau.

Erikson merkt dan ook op (1950), dat primitieve samenlevingen een volledige vorm van rijp menselijk leven laten zien, dat dikwijls van een samenhang en eenvoudige integriteit is, die wij menigmaal kunnen benijden.

Fortmann (1959) brengt onder de aandacht, dat sommige primitieve volkeren hun kinderen meer 'joie de vivre' weten mee te geven dan wij. Het aantreffen van relatief veel angst, leed en conflict in de homogene primitieve culturen belet de volwassenen niet om zich zeker en aangepast te voelen, want hun zelf, dat wil zeggen hun opvattingen en behoeften, is zodanig, dat voor deze onvolkomenheden een interpretatie is gevonden, waardoor zij als begrijpelijke en zinnige, zelfs noodzakelijke verschijnselen gezien worden. Zo aanvaarden veel primitieven, dat voor de wensen, angsten, en vrezen die zij koesteren door de goden een compensatie is weggelegd in een toekomstig leven (Erikson, 1950). Dat het zelf criterium van aanpassing is, komt op opvallende wijze naar voren, als men in een primitieve samenleving objectief betere voorzieningen poogt aan te brengen. Deze objectieve

verbeteringen worden slechts geaccepteerd voor zover zij te verenigen zijn met het zelf van de primitieven. Zo konden medici uit de Verenigde Staten hun medicamenten bij bijgelovige Mexicanen en Puerto Ricanen slechts aanvaard krijgen, indien zij deze als magisch middel en met een pseudo-magisch ritueel toepasten.

Papoea's uit de Baliemvlei op Nieuw-Guinea verzetten zich sterk tegen pogingen van Nederlandse bestuursambtenaren om tot een blijvende stammenvrede te komen en daarmee een einde te maken aan een leven vol bedreiging en levensgevaar. De Papoea's beschouwen dit rondweg als een frustratie. Zij werden immers belemmerd om te voldoen aan de eisen van de goden. Ook zouden de mannen een aanzienlijk status-verlies lijden. Hun hoofdtaak ligt immers in het krijgshaftig bewaken van de vrouwen die het veldwerk verrichten, terwijl bovendien oorlogvoeren en koppensnellen de geëigende middelen zijn om roem en status te verwerven. Niet het objectief beste, maar het subjectief aanvaardbare leidt tot aanpassing.

Francis J. Gerty (1955) geeft daarvan nog een sprekend voorbeeld. In het Cook Country Hospital waar zij werkzaam was, werd op een gegeven ogenblik een Italiaanse jongen binnengebracht, die door een auto was aangereden. Hij was bewusteloos en bloedde uit een oor. De gehele familie was uit zorg en solidariteit meegekomen. Twee van de beste chirurgen werden geconsulteerd en zij adviseerden voorlopig volslagen rust, onder nauwlettende controle, teneinde indicaties van eventuele complicaties, welke een andere behandeling noodzakelijk konden maken, af te wachten. Alles was gedaan naar de beste verantwoordelijkheid en inzichten. Doch de familie, die zeer arm was, vertrouwde deze weinig indrukwekkende behandeling niet en vreesde tekort gedaan te worden. Zij liet een fondschirurg komen en deze arriveerde juist op het moment dat de jongen bijkwam en in half-bewustzijn de grofste straattaal ging uitslaan, zeer tot schaamte van de familie. Het neurologisch onderzoek van de chirurg was zeer oppervlakkig, maar werd gedaan met groot vertoon van ernst, zodat de familie zeer geïmponeerd was. Toen de dokter de onderzoekkamer verliet, volgde de familie hem in een optocht door de gang en terwijl allen meeliepen zei hij: 'De jongen moet geopereerd worden. Hij heeft een decompressie nodig. Ziet u, ik heb priesters en andere mensen, die van hun leven zulk een taal niet gebruikten, onder zulke omstandigheden ook zo horen praten en chirurgische ingreep is hier geïndiceerd'. Er werd verder niet meer gesproken over de resultaten van zijn onderzoek of over de mening van de chirurgen van het ziekenhuis.

De jongen werd overgebracht naar een ander ziekenhuis, waar de een of andere operatie plaats vond.

Hier is een sprekend voorbeeld hoe niet een objectief optimaal deskundige behandeling als aangepast werd beleefd, maar een behandeling die medisch gezien oppervlakkig was en zwaardere consequenties had, maar beantwoordde aan de verwachtingen van de betrokkenen en hun inzichten.

Criterium voor de actuele aanpassing is het zelf, hoe beperkt en onontwikkeld dit ook moge zijn.

Het zelf als criterium voor virtuele aanpassing

Waar een actuele situatie onbevredigend is en aanpassing gezocht moet worden — dus virtueel is — is het zelf daarvoor het criterium.

'The only channels by which needs may be satisfied are those which are consistent with the organized concept of self' (Rogers, 1951, 508).

Het individu zoekt de situatie zodanig te maken, dat zijn gedrag optimaal kan beantwoorden aan zijn verwachtingen, opvattingen en behoeften.

Het zelf-concept van een individu is een bepalende factor voor het handelen. Het individu zoekt zelf-behoud, of in termen van Erikson, identiteitsbehoud. Martin Scheerer (1954) ziet hierin een typisch geval van het menselijk streven om samenhangen, 'Gestalten' te vormen en te handhaven.⁵

Het individu is steeds op zoek naar een situatie, waarin de omstandigheden zullen corresponderen met zijn opvattingen en houdingen. Daarom zullen mensen uit verschillende culturen, onder dezelfde omstandigheden ook verschillen in hun reacties.

Als een blanke Amerikaan zich onzeker voelt, is de reactie gewoonlijk: 'doe iets'. De opvatting van de Navaho-Indiaan is: 'Doe niets, dan ben je altijd veilig'. Mowrer en Kluckhohn (1944) vermelden het geval van een Navaho-vrouw, die wegens ziekte was opgenomen in een regeringsziekenhuis. Zij had zich in zeer ruime mate aan de westerse verhoudingen aangepast en was op eigen initiatief naar het ziekenhuis gegaan, omdat ze van de blanke artsen wel genezing verwachtte en van de stam-praktizijnen niet. Zij voelde zich daar heel goed thuis, zij het dan, dat zij enkele vertrouwde gerechten miste. Ofschoon de verpleegster haar herhaaldelijk had gezegd, dat ze elk gerecht kon krijgen wat ze maar wenste, vertrok zij toch liever uit het ziekenhuis dan dat zij haar bezwaren naar voren bracht.

In dit geval had praktisch iedere blanke Amerikaan zijn wensen

kenbaar gemaakt en misschien zelfs geklaagd of geprotesteerd.

Een soortgelijke constatering heeft Margaret Mead gedaan. Wanneer blanke Amerikanen een Navaho-reservaat bezoeken en daar een tapijtwever aan het werk zien, vragen zij doorgaans honderd uit over de techniek van dit moeilijke werk en over de betekenis der geweven symbolen. De Navaho's vinden deze vragerij maar erg kinderlijk. In hun stam gedragen alleen de kleinste kinderen zich zo. De ouderen zijn er aan gewend zich volwassen te gedragen door rustig toe te zien en op die manier, kijkend en afwachtend, te ontdekken wat er gebeurt.

De handhaving van het zelf in moeilijke omstandigheden kan volgens Rogers (1951) zeer ver gaan. Rogers geeft het voorbeeld van de piloot, die niet laf durft te zijn en dus niet vlucht als er groot gevaar dreigt. Dit gaat tegen zijn opvattingen in. Wordt echter het gevoel van dreiging te groot, dan ontwijkt hij het gevaar door ziek te worden.

De zelfhandhaving als criterium van aanpassing, met name bij het kiezen van een oplossing in een rol-conflict, is experimenteel onderzocht door Gross, Mason en McEachern (1958). Zij vroegen zich af, in hoeverre mensen bij het oplossen van rol-conflicten een uitweg zoeken die recht doet aan hun opvattingen en gerichtheid, of — in termen van de auteurs — aan hun definitie van de situatie. Als proefpersonen kozen zij een representatieve groep van 105 schoolhoofden uit de staat Massachusetts (U.S.A.). Door middel van een attitude-test werd nagegaan welke taak-opvatting elk der schoolhoofden had. Dit leidde tot een indeling van de schoolhoofden naar drie typen: het morele type, dat er sterk op gericht is om rechtvaardig te handelen — het opportune type, dat er vooral op gericht is sancties en conflicten te vermijden — het morele-opportune type, dat beide zijden beziet en naar een compromis zoekt.

Nadat aldus het type van elk der proefpersonen was bepaald, kregen zij een aantal actuele onderwijsproblemen voorgelegd, waarin, zoals bekend was, verschillende betrokken instanties — vakbonden, ouders van leerlingen, politici, onderwijskrachten, echtgenoten van schoolhoofden, leden van het schoolbestuur — onderling zeer uiteenlopende, conflicterende standpunten innamen. De schoolhoofden konden dus geen standpunt kiezen, dat alle betrokken instanties kon bevredigen. Hun keuze hield dus de oplossing van een rol-conflict in. Ten aanzien van het standpunt dat elk schoolhoofd innam, werd nu nagegaan in hoeverre dit bepaald was door overwegingen van rechtvaardigheid, dan wel door een neiging tot vermijden van sancties, dan wel door een afwegen van deze beide aspecten. Uit de resultaten bleek, dat in

91% van de gevallen een oplossing werd gekozen die correspondeerde met het type van het schoolhoofd.

De morele typen kozen voor een standpunt, dat recht deed aan hun rechtvaardigheidsgevoel en zij veronachtzaamden de sancties; de opportune typen kozen een standpunt, waarin vorderingen werden gemaakt zonder sancties op te lopen, en de morele-opportune typen kozen een compromis-uitweg of een oplossing, waarin zij, na veel wikken en wegen, het zwaarste ook het zwaarste lieten wegen. De schoolhoofden toonden dus bij hun oplossingskeuze een duidelijke tendentie tot zelf-handhaving.

Aanpassing of succes zoekt het individu door de realisatie van de verwachtingen van het subject of 'een geanticipeerd ideaal van zichzelf, met betrekking tot de omgeving' (Robbins, 1955). Wat als aanpassing en succes wordt beleefd, houdt verband met en is afhankelijk van de eigen wensen, behoeften en fantasieën. Aanpassing is daardoor ook steeds een poging tot handhaving van gevoelens van zelfwaarde.

Aan het einde van deze paragraaf herhalen wij echter, dat het zelf geen absoluut criterium is voor de aanpassing. De aanpassing kan niet altijd door zelfhandhaving gezocht worden. Wanneer een omgeving niet voldoende plooibaar is, om aan de behoeften en verwachtingen van het subject aangepast te worden, wordt door de poging tot zelf-handhaving het zelfbehoud aangetast. In zulke gevallen leidt de ervaring van nood tot het zoeken van nieuwe en meer bevredigende interpretaties en houdingen. De mens verandert zichzelf. Komt de berg niet naar Mohammed, dan moet Mohammed naar de berg.

Het uit zichzelf onbevredigde zelf

Twijfel en onzekerheid omtrent zichzelf, zo werd tot nu toe naar voren gebracht, ontstaat indien het zelf, zoals dat in relatie tot de omringende cultuurwereld gevormd werd, niet langer gerealiseerd kan worden, omdat zich in de omgeving veranderingen hebben voorgedaan. De frustratiegevoelens berusten op een belemmering van de habituele zelfrealisatie. Nu doet zich echter nog het merkwaardige verschijnsel voor, dat individuen, die hun zelf geheel realiseren, die op generlei belemmeringen stuiten en aanpassing en succes bereiken, zich niettemin onaangepast voelen. Behoeften worden vervuld, capaciteiten kunnen zich vrijuit ontplooien, maar niettemin ervaart het individu onvrede met de situatie. Hoe is dit verklaarbaar?

Wij zoeken hier naar de reden waarom Albert Schweitzer, opgeleid en gevormd tot organist en theoloog — in beide succesrijk — naar

Lambarene in Gabon trekt om er zieke negers te verplegen; waarom de filmactrice-zangeres Deanne Durbin een steeds luider beapplaudiseerde carrière afbreekt en zich in een onopvallend huwelijksleven terugtrekt; waarom de Chinese diplomaat en politicus Lou Tseng-Tsiang zijn welgeslaagde loopbaan afbreekt om Benedictijn te worden; waarom Goethe, ondanks zijn bewondering wekkende, geniale ontplooiing, steeds uit zijn humeur is; waarom psychiaters patiënten krijgen, die zich overeenkomstig het algemeen cultuurpatroon ontwikkelden, in vrede leven met hun omgeving en zich niettemin ongelukkig voelen. Voor sommige van deze gevallen kan men er op wijzen, dat het succesvolle zelf hier slechts een deel van het totale zelf was, en wel een deel dat met minder waarde werd geschat dan het onvervulde zelf. Maar deze verklaring lijkt niet toereikend voor de hier bedoelde psychiatrische patiënten, die lijden aan 'das Unbehagen in der Kultur', en wier probleem daarin bestaat dat de civilisatie hen vervreemdt van zichzelf (Freud, 1930). Het gaat ook niet op, zou men denken, voor Goethe wiens ontwikkeling zo veelzijdig was (Ortega y Gasset, 1932, G. W. III).

Angyal (1956, 44) heeft een oplossing gezocht door de aanpassing eenvoudig te zien als exponent van twee fundamentele tendenties in de persoonlijkheid: de tendentie tot 'selfdetermination' en de tendentie tot 'selfsurrender'.

Hij schrijft: 'The over-all pattern of personality function can be described from two vantage points:

- the human being seems to be striving basically to assert and to expand his selfdetermination;
- the person appears to seek a place for himself in a larger unit of which he strives to become a part; selfsurrender.'

De zelfbevestiging brengt het individu er dan toe om aanpassing te zoeken in functie van zijn geconsolideerde zelf, terwijl de zelfovergave leidt tot aanpassing door inpassing in een groter geheel. Angyals onderscheiding van tendentie tot 'selfdetermination' en tendentie tot 'selfsurrender' is in zekere zin vergelijkbaar met het onderscheid dat Freud maakt tussen het 'Lustprincipe' en het 'Realprincipe' als grondslagen voor het handelen. Het Lustprincipe brengt de mensen ertoe te zoeken wat zij zelf willen, terwijl het Realprincipe dwingt tot adaptatie aan de eisen, die gesteld worden door het grotere geheel — de mensen in de omgeving en de omstandigheden. Het is wat verwonderlijk, dat Angyal, vanuit zijn eigen opvattingen over de per-

soonlijkheid, is blijven stilstaan bij dit onderscheid en niet gezocht heeft naar de meest fundamentele tendentie. Angyal omschrijft de persoonlijkheid namelijk als 'a unified, dynamic organisation', die ernaar tendeert het leven te maken tot 'an organized patterned process, a Gestalt' (57). Ondanks het aanvaarden van een tendentie tot fundamentele eenheid, zowel in de persoonlijkheid als in de levensgerichtheid, wijst Angyal niettemin contrasterende functies als fundamenteel aan.

De verklaring van Angyal kan ons niet bevredigen. Als er inderdaad een tendentie is tot zelfbevestiging en een andere tot zelfovergave, en beide geven bevrediging aan het individu, dan moeten zij teruggevoerd kunnen worden naar een meer fundamentele gerichtheid van het individu. Freud was consequent en onderkende het streven naar geluk als de meest fundamentele, de eerste en laatste gerichtheid van de mens (1930).

Een verklaring van de hierboven genoemde gevallen van zelf-ontevredenheid terwijl toch duidelijk frustraties ontbreken, brengt ons misschien op het spoor van dit fundamentele geluksstreven.

Wij menen dat een verklaring van deze gevallen mogelijk is op grond van onze uiteenzetting over de ontwikkeling van het zelf. De mens ontwikkelt zichzelf vanwege zijn oorspronkelijke aandriften, die hem doen uitreiken naar voorzieningen, die deze aandriften kunnen voldoen of ontdoen. Het zelf als ontwikkelingsvorm van de aandriften, is dus primair gericht op aandriftbevrediging, op ontspanning. Maar de ontwikkeling wordt niet vrijuit door het zich aanpassend individu zelf bepaald. Het individu is niet vrij zijn zelf te kiezen. Het zelf vindt zijn bepaling tevens door een proces van socialisatie, waarbij het individu door zijn omgeving, speciaal door zijn opvoeders, ertoe gebracht wordt een cultureel geaccepteerd en geconditioneerd zelf te ontwikkelen.

In elke cultuur wordt het individu door het complex van voorzieningen en leemten, vooral ook de typische straffen en beloningen, die deze cultuur kenmerken, geforceerd tot ontwikkeling van een bepaald zelftype, dat in die cultuur ligt geïmpliceerd. Het forceren door de cultuur is in zijn algemeenheid een belangrijke winst voor het individu, omdat het daardoor veel moeizame en tijdrovende exploraties, met alle vergissingen van dien, kan vermijden en zich kan ontwikkelen tot het bereiken van een relatief uitermate hoog voorzieningsniveau. De neonatus van vandaag bereikt door het socialisatie-proces in tien jaren een progressie, die aan de mensheid naar schatting enkele

miljoenen jaren van 'trial and error' heeft gekost. Het socialisatie-proces versnelt de ontwikkeling met een factor van enkele honderdduizenden. Niettemin kan het socialisatie-proces, zoals dat binnen een bepaalde cultuur gangbaar is, tekort doen aan bepaalde individuen of zelfs aan alle individuen. Het kan een zelftype impliceren, dat onvoldoende recht doet aan aandriften van een bepaalde soort of intensiteit. Als dit het geval is, zal het individu, waarnemend en handelend vanuit zijn cultureel-voorbeschikte zelf onbevredigde oorspronkelijke neigingen behouden. Freud en zijn school hebben erop gewezen, dat de puriteinse cultuur van de 19e eeuw geen recht deed aan de honorabele en vitale seksuele spanningen van het individu. Geoffrey Gorer (1948) merkte op dat in de 'American way of life' niet kan worden toegegeven aan de spontane zorg over sterven en dood, en volgens Whyte zou de moderne organisatieman het slachtoffer worden van een toenemend onvermogen om uitweg te geven aan gevoelens van agressie (1957).

Zoals weleer de seksualiteit, zo worden vandaag doodsvrees en agressie 'verdrongen'.

Het besef van spontane onvrede met zichzelf kan dus begrepen worden als een ontoereikendheid van het cultureel bepaalde zelf tot het opvangen van oorspronkelijke neigingen en spanningen. Ondanks een volledige zelfrealisatie, die resultaat en succes oogst, is er dan toch een gevoel van onaangepastheid.

Samenvattend kunnen wij nu zeggen, dat de volledige aanpassing formeel bestaat in een eenheid van het individu met de omgeving, welke materieel bereikt wordt door ontwikkeling van een zelf, dat recht doet aan de oorspronkelijke aard van het individu.

Zelfrealisatie is in de aanpassing niet doel, maar conditie. De uiteindelijke neiging van de mens is niet, zichzelf te realiseren, maar eenheid, eros te vinden met de omgeving. Het laatste criterium voor de aanpassing is de ervaring van eros-realiseatie.

Wij menen nu, dat het al of niet voldaan zijn aan dit criterium zich kenbaar maakt in de stemming. Is dit standpunt aannemelijk?

De stemming als laatste criterium

Wanneer de stemming het laatste criterium is voor de aanpassing, zou een gevoel van instemming wijzen op het bereiken van bestemming, een gevoel van ontstemming op het niet bereiken van bestemming.

Wij zullen onze stelling waarschijnlijk pogen te maken, door aller-

eerst enkele ondersteunende beschouwingen van John Newman en Gardner Murphy aan te halen en vervolgens in te gaan op de tegen-gestelde opvatting van MacLeod, waar hij zegt dat het zoeken naar geluk geen reële motivatie is en geluk geen reëel criterium voor bereikte aanpassing omdat geluk een abstractie zou zijn.

Newmans begrip van werkelijke instemming. — In 1870 heeft John kardinaal Newman een boek voltooid, 'A Grammar of Assent' waarin de centrale vraag is, waaraan de mens de zekerheid ontleent, waardoor hij met overtuiging zijn handelen bepaalt en zijn weg kiest in het leven. Men moet dit boek plaatsen in het rationalistische denkklimaat van die dagen. De gangbare opvatting was, dat echte zekerheid slechts verkregen kan worden door verstandelijk-rationele afleidingen. Wie met zekerheid wil weten, wat hem in het leven te doen staat, zal slechts steun kunnen vinden in de logische bewijzen en syllogistische redeneringen, die in hun onberispelijk karakter op dwingende wijze de waarheid aantonen. Newman constateerde, dat deze veronderstelling geen steun vond in de ervaring. Hij stelde vast, dat veel mensen, die op grond van een redenering een inzicht accepteren, daardoor toch niet echt gegrepen zijn. De inzichten overtuigen wel op een verstandelijke wijze, maar bevredigen niet en hebben dan ook geen werkdadige invloed op het handelen of leiden slechts tot een schraal plichtmatig handelen.

Daartegenover staat dan het andere feit, dat het overtuigde handelen vaak uitsluitend gebaseerd wordt op concrete ervaringen. De zekerheid, waarmee bekwame kooplieden hun weg kiezen in de handel, waarmee moeders opvoedingsproblemen oplossen, waarmee iemand een religieus geloof aanvaardt, het blijkt alles maar zeer ten dele gevonden te worden in redeneringen. Zekerheid is blijkbaar geen uitkomst van een logische bewijsvoering.

Waarom, zo vraagt Newman zich af, hebben logische redeneringen zo weinig kracht? En waar komt dan de zekerheid vandaan, die de mensen toch zoeken en blijkbaar ook vinden?

Het antwoord is het volgende. Logische redeneringen en ook inzichten, die ontleend worden aan berichten of aan de gangbare opinie, hebben zo weinig overtuigingskracht en beweegkracht, omdat zij een abstract of algemeen karakter hebben. Het abstracte en algemene spreekt de mens echter maar oppervlakkig en ondiep aan, namelijk alleen in zijn redenerend verstand, dat een conclusie slechts bij wijze van notie aanvaardt. De instemming met logische redeneringen en

algemene inzichten is slechts een 'notional assent' een notionele instemming. Concrete feiten echter, die de mens aanspreken in zijn zintuigen en in zijn verbeeldingskracht, in zijn gevoel voor goed en kwaad, voor mooi en lelijk, voor bewonderenswaardig en verfoeilijk, kunnen op grond juist van dit indringend karakter een 'real assent', een echte instemming wekken en invloed uitoefenen op het gedrag van de mens (editie 1947, 69). Niemand is bereid te sterven voor de uitkomst van redeneringen: hij sterft voor realiteiten.

Newman demonstreert zijn betoog met tal van voorbeelden. Zo laat hij aan de hand van enkele gevallen zien, wat er gebeurt als een notionele instemming door kennismaking met de reële feiten verandert in een echte instemming (57 e.v.). Men ziet soms dat jongens, die op school zeer magere resultaten behaalden, wanneer zij komen in een werkkring waarvoor zij zich voorbereid hebben, plotseling blij geven een uitstekende kijk te hebben op de handel, op een technisch werk, op politieke zaken, ofschoon niemand dat verwachtte, zolang zij slechts notioneel daarmee bezig waren. Bij het echte werk voelen zij zich plotseling in hun element. Zij ontdekken als vanzelf de waardevolle regels ervan, ontdekken de sterke en zwakke zijden, brengen eventueel veranderingen en verbeteringen aan. In nieuwe kwesties vormen zij met gemak en zekerheid een oordeel, alsof zonder veel redeneren de zaak in een helder overzicht, als een open kaart, voor hen lag. Dit zijn, aldus Newman, de hervormers, de systeemmakers, de uitvinders op allerlei gebieden van het praktische en theoretische denken, in zaken van opvoeding, van organisatie en bestuur, in sociale en politieke kwesties, in wetenschap en religie. Deze mensen zijn niet onfeilbaar in hun oordeel. Zij maken soms grote fouten, waar mensen van het tweede plan, die zich aan de geldende regels houden, tot gezonde en veilige conclusies komen. 'Images', beelden die uit de verbeeldingskracht komen, zijn niet altijd juist, maar het voorbeeld illustreert wat de kracht kan zijn van een concreet gericht bevattingsvermogen en welke de geloofskracht is, die daaruit voortkomt.

Newman, die zijn voorbeelden zeer gewetensvol kiest, kan niet anders constateren, dan dat de mens alleen tot echte zekerheid komt op grond van een veelheid van concrete ervaringen en indrukken, en dat de zekerheid zich kenbaar maakt door een 'real assent', een echte volledige instemming. Dat dit zo is, berust blijkbaar op het feit dat de mens nu eenmaal zo is. 'My only business is to ascertain what I am, in order to put it to use' (264). En ik krijg nu eenmaal geen zekerheid door logische redeneringen, want 'after all, man is not a

reasoning animal; he is a seeing, feeling, contemplating, acting animal. He is influenced by what is direct and precise' (72).

Newman heeft geanalyseerd hoe de mens blijkbaar tot de echte zekerheid komt, die hij in allerlei levenskwesties nodig heeft. Hij verzamelt in gedachten de diverse indrukken van allerlei zaken, die met zijn probleem verband houden. Hij haalt zich deze voor de geest, zoals hij die ziet, voelt, beschouwt en ermee omgaat en zoals hij er vanuit zijn ervaringen weet van heeft. Wanneer hij zo al deze indrukken voor zich heeft, komt er gewoonlijk, of tenminste dikwijls een spontane conclusie op; de geest springt als het ware instinctief van de antecedenten naar de conclusie en deze presenteert zich als zeker en juist, door de ervaring van echte instemming die zij geeft (197, 221).

Wat Newman dus tenslotte constateert en wat de essentie raakt van ons betoog, is het feit dat de mens weet dat bepaalde overtuigingen of bepaalde manieren van handelen juist zijn, omdat hij deze als zodanig ervaart op grond van een gevoel van instemming. De echte instemming is een onmiskenbare ervaring van vitaliteit, van eenheid, van duidelijkheid (264), van vreugde en blijdschap (268). Een andere toets van zekerheid en bestemming is er niet.

'There is no ultimate test of truth besides the testimony borne to truth by the mind itself' (266).

Gardner Murphy's opvatting over de stemming. — Bij Gardner Murphy wordt op een andere wijze duidelijk gemaakt, dat de stemming het laatste criterium is voor het bereiken van een bestemming (1958, Ned. 1961). Murphy onderzoekt hoe iemand te werk gaat als hij voor een situatie staat, waarvoor hij creatief een oplossing zoekt. Hoe weet hij dat zijn zoeken en maken juist is? Murphy zegt dan, dat het leidend beginsel hierbij de stemming is, die de man in zijn eindresultaat wil verwezenlijken en die hij reeds voorvoelt. Het gaat niet om een uitgedachte bevredigende oplossing: 'de creatieve geest zoekt niet naar een goede vorm als zodanig, maar naar een goede vorm die past bij de specifieke taak, dat wil zeggen, bij de hele structuur die reeds is opgebouwd en van de *stemming*, de gevoelskwaliteit die in heel het werk overheerst. Stemming is de sleutel van het grote systeem van verbindingen. Het is de stemming, die ontvankelijkheid, openheid, voor iedere uitdaging schept.' (1961, 134 — cursivering van J. A. S.).

Murphy is bij zijn analyse uitgegaan van het creatieve gedrag in enge zin — het maken van een schilderij, het doen van een weten-

schappelijke ontdekking — maar zijn analyse is geldig voor het gewone aanpassingsgedrag waarbij men, voor het vinden van een nieuw aanpassingsgedrag, al evenzeer op zijn stemming afgaat. Zelfs waar de aanpassing slechts op nabootsing berust en de nieuwe gedragswijze ontleend wordt aan voorbeelden, ligt in de greep naar deze voorgehouden mogelijkheden een stemmingsmoment. De greep wordt immers gedaan, omdat men in bepaalde nieuwe mogelijkheden vooraf een bepaalde vervulling voorvoeld heeft. Zelfs als men nabootst is het de voorvoelde stemming, die de nabootsing doet kiezen; en daar is het Murphy om te doen. Murphy formuleert zijn conclusie dan ook in meer algemene termen. 'Hoe komt het, vraagt hij, dat wij een bepaald doel kunnen bereiken door bij een bepaald punt te beginnen? — Wij hebben enerzijds enig geestelijk meubilair in de vorm van ervaringen nodig. Deze moeten door een zekere mate van herhaling worden opgebouwd; ze moeten levendig worden gehouden. En ze moeten bovenal naar iets uitzien; ze moeten gevoelig gemaakt worden voor een vingerwijzing; ze moeten resoneren van de gevoelstoon van het resultaat.' (1961, 136).

Het is de stemming die de denkrichting en uiteindelijk de keuze van een oplossing bepaalt. Uit de vele mogelijkheden wordt de oplossing gekozen, die past bij de voorvoelde stemming van het resultaat.

Het hier beschreven proces vindt men op een bijzonder levendige wijze terug in het relaas, dat Howie Rogers, een chemicus van het Polaroid-laboratorium in de Verenigde Staten, heeft gegeven over zijn bijdrage in het maken van een automatische kleurenfilm, waarop zich na een opname onmiddellijk een zuiver en houdbaar kleurenbeeld zou ontwikkelen. (Life, intern. ed., febr. 25, 1963, 52). Nadat Rogers in 1953 de opdracht had gekregen om een snelle kleurenfilm te maken, stuitte hij op de moeilijkheid dat de verschillende chemicaliën in de gevoelige laag zich in verschillend tempo ontwikkelden. De snelle chemicaliën interfereerden met de langzame en het resultaat was een vlekkerig en onduidelijk beeld. Iedere variatie van chemicaliën bleef hetzelfde resultaat geven.

Op een morgen in 1953 volgde Rogers de mentale procedure, die zijn chef, Edwin Land, reeds herhaaldelijk had aanbevolen om uit impasses te komen: 'Ingewikkelde problemen bijna onderbewust oplossen, door de gegevens radicaal anders te arrangeren, waardoor soms plotseling antwoorden duidelijk worden, waarvan je met je klompen aanvoelt, dat ze juist zijn, zonder dat je de logische stappen kent waardoor je er op komt.'

Rogers kreeg plotseling een inval. In plaats van door te gaan met de oude chemicaliën ging het erom een nieuw chemisch middel te vinden, een molecule, dat tegelijk de kleurbestanddelen zou bevatten en een ontwikkelstof die deze op de juiste plaats op de film zou brengen.

In een interview beschrijft Rogers zijn gevoelens van die ochtend: 'When an idea like this comes that you are sure is good, it spreads throughout your body. I felt intoxicated, but more "all there" than usual — almost as if I were a giant. Then I went to draw my new molecule for Land.' Bij en naast alle chemische overwegingen is het tenslotte de stemming, de elatie zelfs, die hier de definitieve keuze heeft aangeduid. Op dat ogenblik was de molecule nog nergens gemaakt. Pas na enkele weken bleek dat deze gemaakt kon worden en zou werken. Het duurde echter nog jaren eer er een bevredigend resultaat mee bereikt werd.

Niet bij het vinden van alle nieuwe aanpassingen doet de instemming zich zo krachtig voor, maar in wezen vindt men hier hetzelfde procesverloop als bij de huisvrouw, die proevend bepaalt of de soep goed van smaak is, of bij het meisje, dat uit de stapel hoeden de aangepaste hoed vindt. Ook dan maakt het plotselinge gevoel van 'er te zijn', het hart dat een klein beetje van vreugde opspringt, het einddoel als einddoel kenbaar. Het stemmingsgewijs voorvoelde resultaat vindt een objectieve bevestiging in de realiteit. Er is instemming. Met Murphy kunnen wij nu concluderen, dat stemmingen voor zich uitreiken als radar. Het vinden van nieuwe aanpassingen is het vinden van die tegenhangers waarin deze stemmingen kunnen resoneren. Door deze stemmingsresonantie presenteren oplossingen zich als aangepaste, juiste oplossingen. De stemming is het selectief principe. In de concluderende woorden van Murphy zelf: *de stemming geeft richting aan de beweging naar het doel*. (1961, 136 — cursivering van G. M.).

Het bereiken van het doel maakt zich kenbaar door de instemming; dit is, door de ervaring dat in de gevonden zaken het zoeken een objectieve verankering, een feitelijke realisatie heeft gevonden. De instemming geeft aan, dat het virtuele resultaat, waarvan de gevoels-ton in de stemming werd voorvoeld, nu actueel resultaat is geworden.

MacLeods bezwaren. — De opvatting dat het zoeken van instemming en het vermijden van ontstemming inderdaad uiteindelijk richtinggevend is voor het gedrag en daarvoor dus het laatste criterium is,

is aangevochten door MacLeod (1947) en in navolging van hem door Krech en Crutchfield (1948).

MacLeod merkt op: 'to assert that the goal of an act is to attain a final state of equilibrium or of maximum happiness, or to preserve the species, or even to escape from conflict, is to impute a directedness to behavior which may not be present as such to the individual.'

Motivaties zoals MacLeod hier opsomt — het streven naar evenwicht, naar geluk, naar vrijheid van conflict en dergelijke — en de motivaties die wij hier verdedigen — het zoeken van instemming — zijn laatste motivaties, die achter of boven de onmiddellijk gegeven motivaties van concrete behoeften en verlangens liggen. Volgens MacLeod en Krech en Crutchfield hebben zulke motivaties slechts een logische betekenis, geen psychologische. Anders gezegd: slechts redenerend en afleidend zou de mens deze motivaties ontdekken, maar als een psychologische realiteit zouden zij niet aanwezig zijn en dus ook niet werkzaam zijn.

Als iemand eet, doet hij dat, omdat het voedsel er aantrekkelijk uitziet en niet, aldus Krech en Crutchfield, om weer zijn evenwicht te hervinden of verzadigd te worden.

Hoe ernstig moeten wij dit bezwaar laten gelden?

Het komt ons voor, dat de genoemde auteurs voor enkele der genoemde motivaties gelijk hebben, omdat deze inderdaad niet ontleend zijn aan psychologische observaties, maar aan observaties van anderwetenschappelijke aard. Het zoeken van evenwicht is geen psychologisch gegeven motivatie, als met 'evenwicht' bedoeld wordt de lichamelijke evenwichtsconditie, zoals de medicus die fysiologisch constateert. Het streven naar behoud van de soort is geen reële, psychisch werkzame motivatie, als daarmee bedoeld wordt de objectieve gerichtheid van het gedrag, zoals die door de bioloog geconstateerd wordt.

Maar enkele van de motivaties die MacLeod, Krech en Crutchfield niet accepteren als psychische realiteiten, zijn het wel. Het streven naar geluk is daarvan een voorbeeld. MacLeod, Krech en Crutchfield hadden zich reeds voor een misvatting kunnen behoeden door de liedjes, die zij over radio en jukebox ongetwijfeld gehoord hebben, serieus te nemen. Daarin wordt bijna eindeloos gezegd 'ik wil gelukkig zijn' of 'alles is vandaag in orde, want ik ben gelukkig'. De neiging naar geluk is een psychologisch werkzaam en als zodanig waarneembaar gegeven. Dat geluk wordt niet gezocht als een notioneel gegeven einddoel, maar als een toestand die zich met gevoelens van vreugde,

blijdschap, relatie, verwijding en ruimte kenbaar maakt of waarvan het ontbreken zich door gevoelens van benardheid, druk, benauwdheid en somberheid openbaart.

Zo is dat ook met onze laatste motivatie van instemming. Er is geen toestand of hij is omgeven met enigerlei stemming, die gecategoriseerd kan worden als positief of negatief, als instemming of ontstemming.

Een behoefte aan voedsel, zoals die door Krech en Crutchfield als psychische motivatie wel serieus genomen wordt, is juist een reële motivatie, omdat de behoefte niet slechts notioneel gegeven is, maar zich ook kenbaar maakt als een spanning, die een negatieve kant heeft voor zover het ontberen wordt ervaren en een positieve kant voorzover de verzadiging door het voedsel wordt voorvoeld. De behoefte is juist een psychische realiteit door het daarmee gepaard gaande gevoelens van geluk of ongeluk, instemming of ontstemming. Dat wij voor de verschillende concrete variaties van geluk of ongeluk, instemming en ontstemming nog bijzondere namen hebben als lekker en vies, mooi en lelijk, opwekkend en neerdrukkend, seksueel bevredigend en frustrerend, mag ons niet blind maken voor het verschijnsel, dat wij niettemin tevens gewaar worden, dat onze ervaringen zich in twee hoofdrichtingen bewegen, van geluk of ongeluk, van instemming of ontstemming.

Wanneer iemand van zichzelf kan zeggen, dat het hem goed gaat of meezit, geeft hij uitdrukking aan de beleving, dat zijn ervaringen zich in de instemmingsrichting hebben voltrokken. Hij behoeft voor zulk een constatering geen niet-psychologische redenering te volgen, maar kan volstaan met een primaire reflectie op de ervaringen. De bewering 'ik ben gelukkig' of 'ik ben steeds goed gestemd' berust niet op een abstracte afleiding, maar is het constateren van een actuele kwaliteit van het bestaan. Geluk en instemming zijn geen abstracties, maar realiteiten. Vandaar dan ook dat het streven naar geluk of instemming een reële motivatie is.

Het stellen van de vraag of wij in ons gedrag bepaald worden door onze behoeften aan voedsel, drinken, een bed, vriendschap, muziek, dan wel door onze behoefte aan geluk en instemming, is wetenschappelijk-methodisch onjuist, omdat zij gericht is op twee onderscheiden en elkaar niet uitsluitende componenten in ons streven, namelijk de materiële en formele componenten. In feite zoek ik geluk en instemming door broodjes te eten, een grammofoonplaat op te zetten en met vrienden te praten.

Wat hierboven werd uiteengezet omtrent de betekenis van de stem-

ming is niet meer dan een eerste aanzet. Wat onder andere nog ontbreekt is een verdere analyse van de verschillende niveaus van de stemming, waaraan bij voorbeeld Bollnow (1956) reeds aandacht heeft geschonken. Men zou allereerst het meest oppervlakkige niveau van stemming kunnen onderscheiden, het onmiddellijk gegeven humeur, dat in de microprocessen bepalend is. Dieper ligt de stemming ten aanzien van een totale situatie, die bepalend is voor de macroprocessen en de stijl van ons leven. Daarachter weer ligt de stemming, die voortkomt uit het oer-menselijk besef dat de mens onvoltooibaar is en alle geluk hier beperkt, welke stemming zich in negatieve zin kenbaar maakt als fundamentele ontstemming, als 'Weltschmerz' of 'spleen' en in positieve zin een zoeken is naar een boventijdelijke vervulling, die zich virtueel manifesteert in een stemming van vertrouwvolle, gelovige overgave.

Het is duidelijk, dat onze verhandeling zich beperkt tot een bespreking van stemmingen en aanpassing op het eerste en tweede vlak.

Het zelf als identiteit

In de aanpassing staat de mens centraal. Gebleken is dat deze centrale betrokkenheid zo veelzijdig is, dat een enkele aanduiding niet volstond om haar aan te duiden. Aanpassing is bijvoorbeeld zelf-realisatie, maar ook zelfverandering; streven naar zelfbehoud, maar ook zelfontwikkeling. Het zelf is in de aanpassing niet slechts een produkt van het ik, maar tevens een functionele component waardoor het ik zich manifesteert. Het zelf is in de aanpassing object en subject, produkt en identiteit (Erikson, 1950; zie ook Inkeles en Levinson, 1954).

De veelzijdigheid van het zelf komt naar voren, wanneer wij de aanpassing kortweg definiëren in zelf-termen: aanpassing is het proces waarin de mens zichzelf, op grond van de zelfaandoeningen door de omgeving, ontwikkelt en behoudt door middel van zichzelf en in overeenstemming met zichzelf, teneinde in meer bevredigende mate zichzelf te kunnen zijn.

In de aanpassing is het zelf agens, correlaat van de omgeving, materie, instrument en criterium. Het zelf is tenslotte ook de identiteit van het subject. Het zelf is niet alleen het zelf dat-er-is, maar dat-ik-ben. In deze dit-ben-ik beleving van het zelf manifesteert het zich als de identiteit van het subject.

In mijn identiteitsbeleving ervaar ik, dat ik onvervreemdbaar ben

van mijzelf en niets anders ben dan mijzelf. Mijn zelf is onvervreemdbaar. Alleen ik ben mijzelf en kan mijzelf zijn. Ik kan mezelf niet overdoen of mij ontdoen van mezelf. Hoezeer ik ook bepaald ben door de sociale en materiële omstandigheden, toch is mijn zelf steeds en uitsluitend een privé-werkelijkheid. Uiteindelijk kan de verantwoordelijkheid voor mijzelf slechts door mij genomen worden.

Deze onvervreemdbaarheid en noodzakelijke zelfverantwoordelijkheid krijgen nog een zwaardere betekenis als daarbij de absoluteitheid van de identiteit gezien wordt. Met de absoluteitheid bedoelen wij, dat ik op geen moment in mijn ontwikkeling iets anders ben dan mijzelf. Voor mijn levenservaringen en voor de wijze waarop deze betekenis en kwaliteit verkrijgen, gelukkig of ongelukkig zijn, ben ik steeds op mijzelf aangewezen. Ik ben steeds aan mijzelf overgeleverd. Ik ben identiek met mijzelf. Mijn identiteit bepaalt mijn leven en werken. In wat ik ben ligt de grens van mijn mogelijkheden.

Het identiteitskarakter van het zelf brengt met zich, dat ik mijzelf noodzakelijk ernstig neem en aan mijzelf gevoelens van waarde en onwaarde, macht en onmacht, geluk en ongeluk ontleen.

Wanneer het zelf er in slaagt een rijk ontwikkeld zelf op te bouwen, dat de relatie met de omgevende wereld en met zichzelf in alle omstandigheden intensief weet aan te houden, dan is het gevoel van identiteit solide en bevredigend. Wanneer het zelf de relatie met zijn wereld slechts zwak kan aanhouden en leeft vol onzekerheid, met een besef van chaos in de omgeving en van angst in zichzelf, dan is de beleving van de identiteit zwak en kan zich het gevoel opdringen van een verliezen van alle greep op de wereld of van identiteitsverlies.

II. HET SOCIALE ZELFBEHOUDSYSTEEM

Het zelf is een pragmatisch zelf. De eigenschappen en kundigheden, die de mens zich eigen heeft gemaakt, ontwikkelden zich slechts vanwege en omwille van de voorzieningen. Het zelf heeft slechts zin in relatie tot die voorzieningen. Zouden de aan het zelf corresponderende voorzieningen wegvallen, dan verliest daarmee ook het zelf zijn doeltreffendheid.

De man, die in zijn eigen milieu belangrijk is en respect geniet, behoeft maar gedeporteerd te worden naar een eenzaam, rotschtig eiland om weer hulpeloos en bedreigd te zijn. Voor zijn nieuwe, barre omgeving blijkt hij minder toegerust te zijn dan de domme meeuwen die krassend boven zijn hoofd vliegen.

Deze ervaring van zelf-devaluatie door aantasting van de omgeving kennen wij uit onze reacties bij een ramp of tegenslag. Wanneer geliefden ons ontvallen of het werk dat wij opbouwden verloren gaat, worden wij niet alleen ontdaan, ont-daan van een vertrouwd deel van ons milieu, maar we zitten ook wezenloos neer. Deze wezenloosheid, het verliezen van ons wezen, van onze identiteit, is de ervaring van het zinloos en waardeloos worden van het zelf.

Wij kunnen slechts voortdurend onszelf zijn voor zover wij kunnen rekenen op de voortdurende aanwezigheid van bepaalde voorzieningen. Op de mensen en dingen in de omgeving moeten wij, zoals wij dat zeggen, 'staat kunnen maken'. Kunnen wij dat ook inderdaad? Zijn wij er zeker van, dat de sociale verbanden en de goederen, die wij voor onze behoeften nodig hebben, continu op een soliede wijze aanwezig zijn of moeten wij dagelijks opnieuw improviseren om de nodige voorzieningen in stand te houden? Deze fundamentele vraag moet ons interesseren, al moeten wij toegeven, dat wij niet verontrust behoeven te zijn over het antwoord. We zien, ervaren en weten in feite, dat we vaste voorzieningen van materiële en sociale aard voortdurend tot onze beschikking hebben. Dat zijn niet alleen de voor-

zieningen uit het oer-milieu, zoals bomen, vruchten, dieren, water en lucht, maar evenzeer de artefacts en de gemaakte sociale verbanden. Als ik 's morgens wakker word, weet ik, dat er weer een melkboer langs zal komen, dat de school ook vandaag haar onderwijs zal geven, dat ministers hun serieuze taak zullen vervullen en dat in alle woningen moeders stoffen, wassen en een maaltijd klaar maken.

De voorzieningen zijn er continu. Maar waar komt die continuïteit vandaan? Speciaal boeit ons de vraag waardoor allerlei sociale verbanden zich bijna vanzelfsprekend, van de ene dag op de andere, richten op de voortbrenging van goederen en diensten, eventueel zelfs voor mensen buiten dit sociale verband.

Wij gaan dat nader onderzoeken.

In deel A van dit hoofdstuk bezien wij de groepen, dat wil zeggen de kleinere verbanden, waarin de mens zelf onmiddellijk betrokken staat, zoals het gezin, het vrienden- en burenverband, de werkgroep. Over deze nabije eigen groepen verwondert het ons nog niet zozeer, dat zij ons zelfbehoud dienen. Wij zijn er zelf bij.

Meer verwondering echter is er over de voortdurende doeltreffendheid van de grotere en meer afgelegen sociale verbanden, de maatschappelijke verbanden: de kerk als genootschap, de bedrijven, de ziekenhuizen, het politieke systeem, het overheidsapparaat, het vervoerswezen. In deze systemen is men slechts zeer indirect betrokken; men is slechts één van de vele medewerkers in een kleine afdeling van het totaal, een der vele afnemers of gebruikers, een verre geïnteresseerde.

Wat garandeert de continuïteit van deze maatschappelijke verbanden?

Wat garandeert hun toerichting naar het belang van de — uiteindelijk afhankelijke — eenling?

Hoe ervaart de eenling deze systemen als zelfbehoudsystemen? Hoe kan het individu zich identificeren met de maatschappij dan wel daarvan vervreemden?

Deze vragen bezien wij in deel B van dit hoofdstuk.

A. ZELFBEHOUD DOOR GROEPSVERBANDEN

De reeds gestelde vragen over de zelfbehoudfunctie van de groepsverbanden zullen wij behandelen door achtereenvolgens in te gaan op:

- de betekenis van groepsverbanden voor het zelfbehoud;
- behoeften als motief tot vorming en behoud van groepen;
- het institutioneel karakter en de hechtheid van groepen;
- de groep als het uitgebreide zelf.

De betekenis van groepsverbanden voor het zelfbehoud

Voor de voorziening van zijn behoeften is het individu aangewezen op contact en samenwerking met andere personen.

Het aangewezen zijn op andere mensen is niet steeds van dezelfde aard. Het vertoont drie varianten: individuen kunnen op elkaar aangewezen zijn als partner, als co-werker en als rivaal.

a. Bepaalde behoeften vragen de medemens als *partner*. Dit zijn de sociale behoeften in enge zin, waarbij de uiteindelijke bevrediging direct ligt in de ervaringen, die alleen mensen onderling elkaar kunnen geven. Het samenzijn zelf, waarin zij op elkaar gericht staan als mensen, is hierbij het voldoeninggevende.

Om te voldoen aan een seksuele behoefte is het niet voldoende een seksuele aandrang te ervaren, maar er is een partner nodig. Voldoening aan gezelligheidsbehoeften vraagt andere mensen, die tijd en zin hebben om een praatje te houden en samen een kopje koffie te drinken. Bij het dansen verhoogt de medewerking van musicerende en mededansende mensen de dansvreugde; wanneer de gehele omgeving gevuld is met een ritmisch geluid en iedereen daarin meebeweegt, wordt de eigen ritmische ervaring gesteund en versterkt en neemt het dansgenot toe.

Onze behoefte aan sympathie, erkenning, begrip, kan slechts voldaan worden in de ontmoeting met anderen waarvoor wij ons openstellen en die op hun beurt bereid zijn om te luisteren en ons deelgenoot te maken van hun leven.

b. Daarnaast zijn er voorzieningen, die op zich niet sociaal van aard zijn, maar om praktische redenen contact met andere mensen vergen. Het alleenstaande individu beschikt over te weinig tijd, energie of middelen om de voorziening tot stand te brengen en moet met anderen gaan samenwerken. De behoefte tot samenwerken is dus een afgeleide sociale behoefte. De andere mensen worden hierbij aangezocht als *co-werker*.

Voor de verdediging van een dorp of land, dat aangevallen wordt door een vijandige stam of volk is bundeling van activiteiten onontbeerlijk. Het aanleggen van irrigatie-systemen, het bedijken van rivieren, die het woongebied dreigen te overspoelen, het opvoeden van kinderen, de aanleg van een wegnnet, vereist coöperatie en is dus geen individuele zaak, maar een groepszaak of een publieke zaak.

c. Regeling van interactie is eveneens vereist, waar veel individuen vanwege hun behoeften aanspraak maken op dezelfde goederen, of dezelfde partners. Waar de medemens als *rivaal* optreedt is het groepsverband nodig om voortdurend wederzijdse bedreiging te verhinderen en in onderlinge overeenstemming de aanspraken te regelen en de neiging tot machtsmisbruik in te tomen. Het groepsverband is hier dus niet gericht op samenwerken of samenzijn, maar op een machts-evenwicht. Wanneer een aantal boeren hun landerijen uit dezelfde schamele vijver willen irrigeren, kan twist en onmin slechts vermeden worden door in onderling overleg elkaar een rechtmatig deel te geven of door stilzwijgende erkenning van de feitelijke machtsverhoudingen. De machtsverhoudingen stabiliseren zich dan doorgaans op een voor alle partijen aanvaardbaar compromis.

Zet men een stel jongens een schaal kersen voor, dan is de kans op ruzie groot, tenzij de rivalen met elkaar tot een verdeelsysteem komen. Het rivaliserende stel moet een groep worden.

Wij merken daarbij op, dat men zich de regeling van de interactie en de groepsvorming niet behoeft voor te stellen als een zeer doelbewust proces, waarbij de betrokkenen zich nadrukkelijk zouden uitspreken voor groepsvorming en in nadrukkelijk overleg de regels opstellen. Op zulk een actief-expliciete wijze komen maar weinig groepen tot stand. Als wij zeggen: 'de leden komen tot een verdeelsysteem', 'ieder krijgt in de groep zijn rol', dan bedoelen we daarmee dat zich veranderingen voltrekken, doorgaans zeer geleidelijk en nauwelijks bemerkbaar, waardoor impliciet een verdeelsysteem ontstaat of een rollendifferentiatie optreedt.

Het is maar zelden zo, dat de groepsverbanden slechts een van de drie onderscheiden verhoudingen regelen. De drie typen van verhoudingen roepen elkaar min of meer op en de meeste groepen regelen zowel partner-, co-werker-, als rivaliteitsverhoudingen.

In het gezin, waar het samenzijn zo belangrijk is, moet ook arbeid verricht worden. Men vindt elkaar dus ook als co-werkers. Het samenzijn en samenwerken schept echter rivaliteit om de gunst en om de

prettige karweitjes, zodat zich in het gezin ook een macht moet ontwikkelen, die ordenend optreedt en de vrede sticht.

In werkverbanden ontstaan gemakkelijk rivaliteits- en samenzijns-verhoudingen. De doeltreffendheid van werkverbanden wordt bevorderd door een arbeidsverdeling op basis van arbeidsspecialisatie, waardoor hogere en lagere functies, begeerde en gemedan baantjes ontstaan, die de rivaliteit doen ontwaken en dan een duidelijke machts-regulatie vragen. Het samenwerken leidt eveneens tot persoonlijke contacten, zodat ook aan samenzijnsbehoeften wordt voldaan.

Het samenkomen om de rivaliteit in te tomen, leidt gemakkelijk tot samenwerken en samenzijn. Boeren in een regenarme streek, die elkaar het schamele water betwisten, kunnen daarin aanleiding vinden samen een irrigatiesysteem aan te leggen en een gezellige rijvereniging op te richten.

De regels die in een groep gelden, hebben dan ook doorgaans een drievoudig karakter omdat zij op alle drie de relatiemogelijkheden betrekking hebben. In zoverre de regels het samenzijn en de onmiddellijke behoeftebevrediging dienen, hebben zij een waarde-karakter; in zoverre zij het samenwerken begunstigen, hebben zij een nuts-karakter; in zoverre zij de rivaliteit intomen hebben zij een normatief karakter.

De regel bijvoorbeeld, dat heren dames laten voorgaan vertegenwoordigt een waarde, in zoverre zowel de vriendelijke heer als de attent bejegende dame plezier hebben aan het spel van attenties; de regel heeft een nutskarakter in zoverre de attentie een middel is om de welwillendheid van de dame te winnen en de regel heeft een normatief karakter in zoverre daarin de vrouwelijke voorrang wordt vastgelegd en een twist over de hogere waardigheid van man of vrouw wordt voorkomen.

Vele groepen hebben nog een bijzondere betekenis voor de behoeftebevrediging, omdat zij in velerlei opzichten een vast karakter hebben. Zij hebben een vast ledental; ieder lid weet wanneer men elkaar zal ontmoeten; binnen het groepsverband heeft ieder een duidelijke positie, met duidelijke rollen, zodat de onderlinge omgang en het samenwerken met een minimum aan verrassingen en moeilijkheden kan verlopen. Het vaste groepsverband spaart veel improvisatie-moeite en tijdsverspilling uit. De groep geeft in feite een vanzelfsprekendheid omtrent de voorzieningen en verhoogt reeds daardoor het zelfbehoud, zodat het niet verwonderlijk is, dat de drang tot zelfbehoud aanleiding geeft tot groepsvorming.

Nadrukkelijk moet hier echter worden opgemerkt, dat het totstandkomen en veranderen van groepen steeds in velerlei opzicht een proces is, dat met weinig wikken en wegen, nadenken en ontdekken gepaard gaat. Individuen die een gezin willen vormen, een kaartclub of een politieke partij, doen dit niet bij wijze van plotselinge creatieve opwelling. Het vormen van de groep is meestal in vele opzichten een exponent van de traditionele manier van doen in hun cultuurverband. De manier waarop de betrokkenen tot groepsvorming komen en hun groep laten functioneren, zal stroken met de cultureel levende opvattingen en waarden. De verschillende groepsleden participeren vooraf reeds aan een gegeven waardesysteem, aan traditioneel gehuldigde opvattingen en verwachtingen, zodat het ontstaan en op gang komen van een groep in menig opzicht probleemloos verloopt.

Behoeften als motief tot het vormen en instandhouden van groepen

Wij zullen langs vier onderscheiden wegen ontdekken, dat groepen slechts bestaan in functie van de behoeftebevrediging der leden.

- a. groepen ontstaan slechts als zij in een gezamenlijke behoefte kunnen voorzien;
- b. groepen vallen uiteen als zij niet langer beantwoorden aan de behoeften der leden;
- c. een groep aanvaardt nieuwe doelstellingen slechts voorzover zij van belang zijn voor de leden;
- d. onvermijdelijke groepsverbanden worden bevredigend gemaakt.

a. Groepen worden gevormd vanwege een gezamenlijke behoefte.

Een bijzonder aansprekend bewijs voor deze stelling heeft de ondernemende Amerikaanse sociaal-psycholoog Sherif gegeven (1954, Sherif en Sherif, 1956). Tezamen met zijn medewerkers heeft hij in 1954 een kamp georganiseerd van 22 jongens van omstreeks 11 jaar, allen uit normale middenstandsgezinnen uit dezelfde buurt, die elkaar echter niet persoonlijk kenden.

In dit kamp wilde Sherif vooral onderzoeken wat er zou gebeuren als twee groepen, met een gevestigde structuur en duidelijke groepsnormen, onderling in conflict werden gebracht en vervolgens voor een dringend probleem werden gesteld, dat alleen door samenwerking op te lossen was. Zou de nood zelfs conflicterende partijen bij elkaar kunnen brengen?

Het experiment verliep in drie fasen.

In fase I werden twee gelijkwaardige groepen van elf jongens, ieder voor zich aan een groepskarwei gezet. In deze fase vormde zich,

zoals na een vorig experiment van Sherif e.a. verwacht mocht worden, in elke groep een duidelijk groepsverband met een uitgesproken structuur, terwijl zich bij de leden van elke groep ook duidelijk collectieve houdingen en normen hadden ontwikkeld.

In fase II werden de twee groepen met elkaar in contact gebracht om onderlinge wedstrijden te spelen. De jongens juichten het idee om tegen elkaar wedstrijden te houden zeer toe.

Het oorspronkelijke plan van de onderzoekers was om kunstmatig situaties te creëren, waarin de ene groep de andere zou frustreren, zodat er inderdaad een intergroeps-conflict zou ontstaan. Deze kunstgreep bleek echter overbodig. In de loop van fase II ontwikkelden de leden van elke groep dusdanig negatieve houdingen tegenover de andere groep, dat na zes dagen niemand van de ene groep nog iets te maken wilde hebben met leden van de andere groep. Over de leden van de andere groep werd bijzonder negatief en stereotiep geoordeeld en de houding uitte zich in onverbloemde scheldwoorden. De negatieve gezindheid was dusdanig, dat de groepen, ook buiten de wedstrijdperioden, elkaar geheel spontaan gingen frustreren. Nadat eerst over en weer de groepsvlaggen waren gestolen en verbrand, volgde de ene 'uitval' na de andere en werden kledingstukken en dergelijke buitgemaakt.

Door deze frustraties groeide binnen elke groep de onderlinge solidariteit, terwijl zich ook wijzigingen voordeden in de structuur van elke groep, welke erop gericht waren de groep betere kansen te geven in de onderlinge wedkampen.

Fase III, de cruciale fase, was er op gericht het groepsconflict af te zwakken en de leden van beide groepen nader tot elkaar te brengen. Aanvankelijk werd onderzocht in hoeverre reeds frequenter contact daartoe zou kunnen leiden. De groepen werden in diverse situaties bij elkaar gebracht, onder meer bij de maaltijden, het zien van een film en het afsteken van vuurwerk.

Deze contacten leidden echter in geen enkel opzicht tot vermindering van de agressiviteit, maar werden aangegrepen als gelegenheden voor frisse scheldpartijen en verdere ruzies. De maaltijden ontaardden in smijtgevechten met groente, aardappelpuree en andere voor de hand liggende etensresten. Contact alléén bleek geen middel tot reductie van bestaande fricties.

Vervolgens echter werden de groepen geconfronteerd met dringende, gemeenzame problemen die slechts afdoende opgelost konden worden als de groepen gingen samenwerken. De watertoevoer van het kamp

stagneerde en het toevoersysteem moest onderzocht worden op lek of verstopping; om een spannende film te zien, waarop de jongens het zeer begrepen hadden, moest geld opgebracht worden; de vrachtwagen, waarmee enkele mijlen ver gefourageerd moest worden, moest aangeduwd worden. Bij deze gezamenlijke problemen trad een ommekeer in.

De urgente problemen brachten de groepen inderdaad tot samenwerken. Daarbij werden aanvankelijk slechts sub-groepjes gevormd van jongens uit dezelfde groep, maar geleidelijk verdween ook deze discriminatie. De nood leidde inderdaad tot een nieuw samenwerkingsverband. Na de eerste gezamenlijke ondernemingen laaide buiten de periode van samenwerking de onderlinge tegenstelling weer op, maar na de derde samenwerking hield de eensgezindheid stand. Het probleem heeft de jongens bijeen gebracht en zij hervinden elkaar op de waarden en doelstellingen, die zij fundamenteel reeds gemeen hadden als jongens uit een zelfde milieu.

De onderlinge toenadering bleek ook uit de afnemende stereotypering van de leden van de andere groep. Zij werden niet allen meer over een kam geschoren en in het algemeen werd de opinie over de anderen aanzienlijk gunstiger. Weliswaar bleven de vriendschapskeuzen nog voor het merendeel in de eigen groep liggen, maar de keuzen van vrienden buiten de eigen groep steeg voor de ene groep van 6,4% tot 36,4% en voor de andere groep van 7,5% tot 23,2%.

Het experiment van Sherif toont duidelijk aan, dat gezamenlijke problemen tot groepsvorming aanleiding geven, zelfs wanneer er oorspronkelijk felle tegenstellingen hebben bestaan.

Felle tegenstellingen, wanneer die werkelijke bedreiging en voortdurende last opleveren, kunnen op zich reeds tot groepsverbanden aanleiding geven. De groep beoogt dan blijkbaar de gevaarlijke rivaliteit te temmen.

In de eerste dagen van de grote 'Gold Rush' van 1848—1850 in Californië waren er voor de weinige gelukzoekende pioniers nog rendabele vindplaatsen te kust en te keur. Toen echter de gelukzoekers, gegrepen door de goudkoorts, bleven komen, werd de toestand wanhopig. Rivaliteit en afgunst leidden tot diefstal en moord.

'Neither life nor property was safe, and it demanded a remedy. Thoughtful men decided that some rules must be formulated to give protection to the survivors and to bring some order out of chaos' schrijft de Amerikaanse historicus Webb (1952, 257).

De gouddelvers in de kleinere kampen onderschreven gezamenlijk een aantal regels, hielden rechtszittingen bij overtreding en deelden de straffen uit. In grotere kampen werd de rechtspraak toevertrouwd aan een jury, die door de gouddelvers zelf gekozen werd.

Bij zijn onderzoek in 'gangs' of straatbenden, komt Whyte (1943) tot de bevinding, dat een gang pas ontstaat als de afzonderlijke individuen een doel hebben, waarvoor zij moeten samenwerken. Het motief brengt de mensen bij elkaar en pas secundair ontstaat een eigenlijke groep met een duidelijke structuur, waarin collectieve houdingen en normen zich ontwikkelen.

Om mensen, die elkaar toevallig ontmoeten tot enig groepsverband te brengen, is blijkbaar reeds een gering gezamenlijk of gemeenschappelijk probleem nodig. Het behoeft buiten maar eens duchtig koud te zijn of de mensen in de trein, die zich anders in stilzwijgen laten vervoeren, als bierflessen in een krat, geraken met elkaar aan de praat.

In een eenvoudig experiment heeft Schachter (1959) dit verschijnsel laten zien. Een van zijn medewerkers had twintig meisjesstudenten bereid gevonden aan een onderzoek deel te nemen 'dat van belang was voor de medische praktijk'. Zij werden individueel ontvangen door de proefleider, die zich voor de gelegenheid het voorkomen had gegeven van een indrukwekkende psychiater en zich met een nog indrukwekkender scherts-apparaat had omringd. Hij stelde zich voor als dr. Gregor Zilstein van de neurologische en psychiatrische afdeling van de medische faculteit, en legde uit, dat hij hen had uitgenodigd om mede te werken aan een onderzoek naar de effecten van een elektrische schok. Hij ging in op het belang van het onderzoek, zei tweemaal, dat de 'shocks' nogal pijnlijk zouden zijn, maar geen blijvende schadelijke gevolgen zouden hebben.

Nadat alle meisjes op deze wijze, ieder afzonderlijk, wat benauwd waren gemaakt, werd hen gevraagd tien minuten te willen wachten. Hen werd de keus gelaten om geheel alleen te wachten in een kamer of samen met andere meisjes. Aan de ene helft van de meisjes werd gezegd dat de andere meisjes eveneens deelnamen aan het onderzoek en aan de andere helft dat deze meisjes zaten te wachten om hun docenten te spreken te krijgen.

Het verschil in reactie van de beide groepen was zeer markant. Van de tien meisjes, die gehoord hadden dat de andere meisjes medeslachtoffer waren, wilden er zes in de groep wachten, terwijl de andere tien er allen de voorkeur aan gaven om alleen te blijven.

De gemeenschappelijke benauwing bracht een onverdeelde voor-

keur teweeg om samen te zijn. Het gemeenschappelijke probleem bindt.

Mensen sluiten geen vriendschap, dan wanneer zij in het onderling contact ontdekt hebben, dat de anderen dezelfde interesses en opvattingen hebben. Om nader inzicht te krijgen in de factoren die tot groepsvorming aanleiding geven, heeft Newcomb (1953) zeventien studenten, die elkaar van huis uit niet kenden en allen kersvers waren aangekomen aan de universiteit, gedurende zestien weken onder één dak gehuisvest. De studenten ontmoetten elkaar geregeld en Newcomb wilde nagaan op basis waarvan zich nu vriendengroepjes zouden vormen. Na verloop van tijd tekenden zich drie vriendengroepjes af, van vijf, drie en drie man, terwijl vier personen geïsoleerd bleven staan en een man tussen twee groepjes in bleef hangen. De studenten van elk groepje bleken opvallend overeen te komen ten aanzien van 'nonauthoritarianism', belangstellingsrichting (volgens de bekende categorieën van Spranger), studierichting, soms ook in leeftijd, religie, politieke richting en waardering voor intellectuele ontwikkeling.

Wij constateren dat mensen, die zich in een nieuwe buurt vestigen aanvankelijk contact zoeken met degenen die zij maar toevalligerwijs ontmoeten. In veel gevallen dus de naaste bureu. In dit eerste stadium zijn zij reeds blij enig contact gevonden te hebben. Na langere tijd echter verandert het contact-patroon en consolideren zich groepjes, die in ruimere mate aan de behoeften van de bewoners kunnen voldoen. Men kiest het gezelschap van meer gelijkgezinde en gelijkgerichte mensen (Loomis en Beegle, 1950).

Bijna iedere groep heeft voor iedereen aantrekkelijke aspecten, omdat alle mensen behoeften hebben, die alleen groepsgewijs bevredigd kunnen worden. Niettemin, als men voor de keus staat, kiest men voor een groep, die de meeste behoeften kan bevredigen.

Voor het ontstaan van vastere banden is het collectief aanwezig zijn van een probleem niet genoeg. Het probleem moet ook inderdaad door groepsvorming opgelost kunnen worden. In dit verband is de opmerking van Karl Wittfogel (1957) interessant, dat in samenlevingen waar water schaars is, en inderdaad praktisch niemand over water beschikt tenzij er samenwerking optreedt, de coöperatie bijzonder sterk is. Als voorbeelden van zulke 'hydraulische' coöperaties noemt hij de Hopi-indianen, de oude Egyptenaren, de Chinezen. In samenlevingen, waar voedsel periodiek schaars is, groeit zulk een coöperatie niet zo gemakkelijk. Dit verschil is te verklaren uit het feit, dat de voedselschaarste niet iedereen evenzeer treft; wie machtiger is kan gemakke-

lijk reserve-voorraden aanleggen. Maar Wittfogel ziet als voornaamste reden, dat bij voedselschaarste niet duidelijk is hoe een groepsverband hier kan helpen. Onder droogte echter lijdt iedereen evenzeer en hier kan samenwerking inderdaad uitkomst brengen.

Het zou nu echter te simpel zijn, als wij nu de conclusie trokken, dat de aanwezigheid van een gemeenschappelijk probleem, dat door samenwerking tot oplossing gebracht kan worden, voldoende is om nieuwe groepen te doen ontstaan. Deze factoren zijn wezenlijk om groepsvorming aantrekkelijk te maken, maar zij zijn niet voldoende. Een groep kan binnen een gevestigde situatie pas ontstaan, als ook overigens de situatie daarvoor ruimte laat.

Nieuwe verbanden ontstaan niet, tenzij de mensen elkaar voldoende frequent kunnen of willen ontmoeten. De man, die zich maar zeer tijdelijk in een woonplaats vestigt en weet over een jaar weer weg te zijn, maakt zich niet druk om contacten te leggen. Een groep kan ook niet ontstaan, als niet de geschikte leidersfiguren voorhanden zijn, die de groep inderdaad kunnen laten functioneren.

Sherif en Sherif (1956) en Van Doorn en Lammers (1959) geven een opsomming van groepsvormende motivaties en condities, die wij hier kort samenvatten en ter vergelijking naast elkaar plaatsen.

<i>Sherif en Sherif</i>	<i>Van Doorn en Lammers</i>
— sociale instabiliteit, gevoelens van onzekerheid;	— bepaalde gelijkheid van relevante houdingen;
— een urgent probleem;	— een urgent probleem;
— nauw en frequent contact;	— geringe afstand en frequente interactie;
— enkele figuren of groepjes, die nieuwe opinies en normen huldigen en protest aantekenen tegen de bestaande orde;	— beschikbaarheid van leidersfiguren;
— snelle, duidelijke en onduwbelzinnige communicatie;	— coördinatie van de interactie.
— onderlinge imitatie bij een eenmaal op gang gebracht proces van verandering (circular response);	
— pressie op devianten.	

b. Ook uit het verschijnsel dat groepen bij functieverlies uiteenvallen blijkt dat de groep slechts bestaat omwille van de behoeftevoorziening. Wanneer een individu ervaart, dat zijn waarnemingen en interpretaties niet meer doeltreffend zijn, wanneer hij zich kennelijk miskijkt en misrekent, gaat hij aan die waarnemingen en interpretaties twifelen en zoekt hij in zijn onzekerheid naar meer bevredigende interpretaties. Vindt hij deze, dan geeft hij zijn oude zienswijzen en opvattingen prijs.

Met groepen is het al niet anders dan met denkbeelden. Heeft iemand zich in de betekenis van een groep vergist of voldoet een groep niet langer meer, dan gaat hij ook aan de groep twifelen en zoekt hij een uitweg. Indien dit zich bij alle leden van de groep voordoet, betekent het dat de groep als geheel uiteen gaat vallen.

De ontoereikendheid van een groep roept zelf krachten op, die tot ontbinding van de groep aanleiding geven.

De directie van de Harwood Manufacturing Corporation riep de hulp van experts in (Coch en French, 1948, zie ook p. 108 e.v.), omdat de ontevredenheid van de werknemers het bedrijf dreigde te ontwrichten. De werknemers namen in groten getale ontslag, het ziekteverlet steeg onrustbarend en de dagproductie vertoonde een daling, die pas na geruime tijd ongedaan werd gemaakt. Disfunctionele groepen zijn innerlijk labiel. Tenzij zij zich weten te herstellen en opnieuw bevrediging geven aan de leden, zoals in het geval van het Harwood-bedrijf, zullen zij uiteenvallen, zo gauw zich meer bevredigende alternatieven voordoen. Soms liggen die alternatieven eenvoudig bij de hand. Wie het in een bedrijf niet bevalt, kan ontslag nemen. Wie de buurtvereniging niet interessant vindt, zegt zijn lidmaatschap op. In andere gevallen moet eerst een groot aantal condities gerealiseerd worden, zodat pas na een ondergrondse gisting van vele jaren een uitweg gevonden wordt. Revoluties, juist revoluties die zo plotseling schijnen op te komen, hebben de tijd nodig. Zo gauw het zijn doeltreffendheid voor de leden verliest, wordt elk sociaal verband labiel.

Het Franse feodale stelsel, aldus Pernoud (1944), bleef een gerespecteerd en door het volk volkomen aanvaard stelsel, zolang de leenheer op zijn domein woonde, zich daarmee één gevoelde en in solidariteit zorgde voor een billijke verdeling van goederen en lasten. De heer at met zijn mensen aan een tafel, warmde zich aan hetzelfde vuur en droeg van hetzelfde laken een pak. De zorgen en vreugden van de mensen waarvoor hij verantwoordelijk was, waren hem lijfelij nabij, zodat hij uit onmiddellijke bewogenheid reeds aandacht en zorg

gaf. Het belang van de heer was geassocieerd aan het belang van de domeinbewoners en omgekeerd. De tendenties tot ontwrichting van de feodale instituties, de vele boerenopstanden, dateren uit de tijd, toen de domeinheren aan het hof van de Franse koning verkeerden en de opbrengst van hun landgoederen in ongeproportioneerde mate voor zichzelf opeisten om er aan het hof goede sier mee te maken.

Een aansprekend voorbeeld in deze tijd, dat nog een interessante vergelijking toelaat van functieverlies en functiebehoud van een groep, bieden de buurtverenigingen. Na de oorlog zijn zij op enkele plaatsen 'spontaan' ontstaan en in korte tijd op vele plaatsen nagevolgd, omdat er een algemene behoefte was, aan intense saamhorigheidsgevoelens uiting te geven. Niet alleen moest de vrijheid gevierd worden, maar men zocht ook uitweg voor de vreugde om het gezamenlijk verzet, om de onverdeelde eenheid en de goede samenwerking der buurtbewoners in de oorlogsdagen.

Waar de buurtvereniging niet veel meer werd dan een middel tot expressie van emoties, verdween zij met het afzwakken van deze emoties ook snel. Waar het samenzijn echter betrokken werd op een werkobject, zoals een gezamenlijke speeltuin, gezamenlijke vakantie-activiteiten, een buurthuis, hielden zij stand.

Rosenthal en Cofer (1948) hebben in een experiment laten zien, dat teleurstelling over de eigen groep iemand kan doen terugvallen op zichzelf. Enkele groepen van 'college'-studenten kregen de opdracht om in opeenvolgende series vogelpik-worpen de score te behalen of te overtreffen, die een groep ambtenaren behaald zou hebben. Deze gefingeerde score was tamelijk hoog, maar niet onbereikbaar. Aan de experiment-groepen werd een assistent toegevoegd, die een gemiddelde score behaalde, maar opdracht had zich zo ongeïnteresseerd en verveeld mogelijk te gedragen. Daarnaast was er een controlegroep, zonder zulk een lid met voorgeschreven rol. In elke groep werden de individuele score-aspiraties vastgesteld.

Na enkele series moesten de groepen vaststellen, wat zij een bevredigende groepsscore vonden. De controlegroep kwam snel tot overeenstemming en stelde een aspiratie-score vast voor de groep, die ongeveer even hoog lag als de individuele score. De experimentele groepen hadden moeite om tot een accoord te komen en stelden de groeps-aspiraties tenslotte vast op een niveau, dat steeds lager was dan de individuele aspiraties.

In de controlegroep, waarin iedereen geïnteresseerd had meegedaan, hadden de deelnemers hun persoonlijke doelstellingen blijikbaar aan-

gepast aan de groepsdoelstellingen. In de experimentele groepen echter, hadden de leden blijkbaar de indruk, dat zij op zich wel een goede score zouden behalen, maar zij toonden weinig vertrouwen in de groep. Dit gebrek aan vertrouwen had hen blijkbaar doen terugvallen op hun individuele doelstellingen

Reeds werd gezegd, dat veranderingen in een onbevredigende groep pas optreden als de situatie alternatieven toelaat. Daaraan dient toegevoegd te worden, dat het optreden van alternatieven op zich reeds de oorzaak kan zijn van het ontstaan van ontevredenheid over de eigen groep. Wanneer het dorp een fanfare krijgt met prachtig blinkend koper, wordt de trommelclub minder aantrekkelijk. Een winkel wordt pas ouderwets voor de klanten, als zij kennis hebben gemaakt met nieuwe winkels.

De ontevredenheid over een feodaal bewind ontstaat pas, als men in het buitenland regeringsvormen ziet verschijnen, die blijkbaar effectiever zijn. Niet de onderontwikkeling en armoede van de achtergebleven gebieden heeft daar zoveel onrust gezaaid, maar de kennis-making met meer ontwikkelde landen en volken.

Festinger suggereert dat iemand zijn opinies of houdingen eerder zal aanpassen aan de opinies en attitudes van een bepaalde groep, naarmate hij van die groep meer afhankelijk is voor het bereiken van zijn doelstellingen. Een groep verliest attractie, naarmate elders de eigen doelstellingen beter aan hun trekken komen. 'The degree to which other groups are substitutable as a means towards individual or group goals would be one of the determinants of the dependence of the member on the group' (1950, 192).

In het algemeen kan men zeggen, dat groepen uiteenvallen, omdat de factoren, waaraan deze hun stabiliteit ontleen, wegvallen. Dit zijn:

- 1) het ondoeltreffend of onaantrekkelijk worden van de groep, omdat zich elders meer bevredigende mogelijkheden van voorziening voordoen, of omdat de voorziening overbodig wordt. De buurtverenigingen, of ouderwetse winkel, de trommelclub naast de fanfare, zijn daarvan voorbeelden.

- 2) het binnendringen van ideeën, opvattingen, gewoonten van elders, die botsen met de opvattingen en doelstellingen der andere groepsleden. Wanneer de conflicten en de optredende verdeeldheid niet overbrugd kunnen worden, valt de groep uiteen, zo gauw zich andere mogelijkheden voordoen. Die mogelijkheid is in sommige gevallen een terugvallen op zichzelf — zoals bij echtscheiding, uittreden uit een vereniging — of een splitsing binnen de groep.

3) gebrek aan middelen en capaciteiten kan eveneens disruptief werken. Het gebrek aan leidersfiguren, geldnood, het ontbreken van experts voor training en communicatie maken bij alle goede wil het groepsleven onefficient voor het bereiken van de doelstellingen. Menige jeugdvereniging, die louter op idealisme werd gebouwd, heeft haar graf gevonden in de lege schatkist.

c. Dat de betekenis van een groep gelegen is in de behoeftebevrediging der leden, blijkt ook uit het feit, dat een groep nieuwe doelstellingen slechts aanvaardt, voorzover de leden deze belangrijk achten.

Wanneer het inderdaad juist is, dat groepen er slechts zijn omdat de groepsleden daarin hun zelfbehoud en zelfrealisatie zoeken te garanderen, dan betekent dit, dat een groep niet bereid is nieuwe doelstellingen te aanvaarden, die van buitenaf of door de leiding van de groep worden opgedrongen, tenzij deze doelstellingen voor de groepsleden zelf een belang vertegenwoordigen.

Dit opdringen van doelstellingen doet zich herhaaldelijk voor, maar de eerste indruk die wij daarvan krijgen geeft geen bevestiging van onze stelling. Kinderen en hun ouders doen heel wat dingen, waar zij geen zin in hebben. Iedere vereniging kan slechts voortbestaan, zolang er ook mensen bereid gevonden worden de 'rotkarweitjes' op te knappen. Het hele arbeidssysteem lijkt op het eerste gezicht slechts in stand te worden gehouden omdat de werknemers van de ene dag op de andere hun tegenzin in het werk overwinnen. Als de vrouw van een arbeider of kantoorklerk klaagt over de eindeloze drukte van haar huishouden, antwoorden dezen dat zij waarachtig ook niet voor hun plezier werken en ook liever vakantie zouden hebben. Niettemin tikken zij dagelijks trouw de fabrieksklok af of nemen zij hun plaats in op de kantoorkruk. Zijn groepen dan toch bereid doelstellingen te accepteren die tegen het eigenbelang van de leden ingaan?

De indruk is slechts in schijnbare tegenspraak met onze stelling. Het lastige werk en de nare karweitjes zijn in feite wel een belang voor de betrokkenen, echter niet als zodanig, doch omdat zij een middel zijn tot het bereiken van een aantal onmiddellijk aansprekende en belangrijke doeleinden. De nare karweitjes zijn in afgeleide zin belangrijk en worden verricht en zelfs opgezocht, omdat zij in de gegeven omstandigheden de enige en onvermijdelijke entree vormen tot een optimale bevrediging — de rijstebrijberg voor het luilekkerland — of de enige uitweg om grote onaangenaamheden te vermijden.

Aan het lastige werk bijvoorbeeld is een veelvoud van bevredigingen

verbonden, die direct aantrekkelijk zijn: men verdient er zijn brood mee, zijn vrijetijdsplezier, de mogelijkheid om een gezin te stichten, status te verwerven, een pensioen op de oude dag. Het werk en de werkkring kunnen dus, ondanks de narigheden van dien, nog zeer aantrekkelijk zijn. Kahn (1951), heeft aan de hand van een factor-analyse laten zien, dat een 'job' bevrediging geeft, inzoverre het de kans biedt om (1) daarbij te leren en promotie te maken, (2) zijn kennis en kunde uit te leven en waardering te verkrijgen, (3) voldoening te beleven aan de verzorging die het bedrijf geeft en trots te gaan op de goede naam en faam van het bedrijf en (4) zich gesteund en belangrijk te gevoelen, vanwege de bekwaamheid van werkbazen, technici en directie. Inzoverre het werk tegenzin oproept, kan het pas een belang worden — een zaak dus, die omwille van het zelf-behoud gezocht wordt — indien het als een onvermijdelijk middel wordt ervaren.

Arbeiders aanvaardden een lastig bedrijfsdoel dus niet, indien de goede verzorging, de vriendelijkheid van de baas en het hoge loon blijkbaar geheel los staan van de arbeidsinzet.

In de periode waarin ontdekt werd, dat goede menselijke verhoudingen voor de produktiviteit en efficiency van een bedrijf van groot belang zijn, hebben allerlei directies van Amerikaanse bedrijven zich ingespannen om het hun arbeiders zeer naar de zin te maken. Niet in alle gevallen gaf de verbetering van verzorging het beoogde resultaat. De 'happy family' is niet zonder meer een erg produktieve 'family'. Een grote saamhorigheid tussen de werknemers en een uitstekende groepsgeest leiden niet vanzelfsprekend tot hoge produktiviteit (Brayfield en Crockett, 1955). De goede geest kan gebaseerd zijn op ervaringen en activiteiten van de groep, die de produktiviteit van het bedrijf niet verhogen en zelfs kunnen verlagen.

'Je moet je arbeiders niet verwennen', blijkt in zoverre te stroken met de ervaring, dat een goede verzorging alleen een gunstige uitwerking heeft, voorzover deze ervaren wordt als een beloning voor de arbeidzaamheid en toelag. Het zo bekende Hawthorne-onderzoek (Roethlisberger en Dickson, 1939) heeft zelfs laten zien, dat maatregelen die, objectief gezien, het werk lastiger maken — verzwakking van de verlichting, verlenging van de werktijd — een arbeidsgroep toch tot hogere prestaties aanzetten, indien deze maatregelen gezien worden als een waardering van de leiding voor de betekenis die de groep heeft voor het bedrijf.

Niettemin spannen arbeiders zich in alle omstandigheden niet

harder in, dan voorzover hun eigen behoeften dit vergen. 'Je moet niet harder werken dan nodig is.' Het werk, in zoverre het als een last wordt gezien, wordt slechts verricht voorzover het van belang is als middel ter bereiking van andere doelstellingen.

De beste resultaten worden uiteraard bereikt wanneer het werk niet alleen als middel, maar als een belang op zich wordt gezien. De terloops reeds genoemde Harwood Manufacturing Corporation — een pyamafabriek in de Verenigde Staten — had met grote moeilijkheden te kampen, telkens als zij door verandering in de mode of door toevallige bestellingen, wijzigingen moest aanbrengen in de produktieafdeling. Zelfs geringe veranderingen in het produkt en in de produktiehandelingen brachten duidelijk verzet teweeg bij de betrokken arbeidsters. Zij werden agressief tegen de leiding, de stemming in de groep daalde, de produktie per meisje verminderde aanzienlijk en een groot aantal meisjes nam ontslag. De leiding van het bedrijf riep de hulp in van Coch en French, die een onderzoek instelden (1948).

Hun eerste veronderstelling was, dat de produktie daalde, eenvoudig omdat de arbeidsters telkens uit gewoonte in de oude routine-handelingen vervielen, waardoor fouten gemaakt werden, die hersteld moesten worden. Het onderzoek bracht aan het licht, dat dit geenszins het geval was. Foutieve handelingen kwamen reeds na korte tijd niet meer voor. De onderzoekers ontdekten, daarentegen, dat de frustratiegevoelens bij de meisjes pas ontstonden als zij reeds duidelijk op dreef waren, doch er maar steeds niet in slaagden om die perfectie en snelheid in hun handelingen te bereiken, waardoor zij aan hun 'norm-produktie' toekwamen, dat wil zeggen aan het produktieniveau, waarop een vol basisloon werd uitbetaald. Het waren de laatste loodjes, die het zwaarst wogen. Het behalen van een snelheidswinst werd moeilijker, naarmate de snelheid reeds hoger was. Deze kritieke fase in het leer-proces bleek voor een aantal meisjes te veel te zijn en de ontslagcurve liet in deze periode dan ook een duidelijk ongunstige piek zien. Het merkwaardige was echter, dat deze leer-frustratie toch niet het hele verschijnsel kon verklaren. Wat was het geval?

Van iedere arbeidster was een leercurve bijgehouden, waarop de produktie per dag was genoteerd. Deze leercurven bleken onderling zeer verschillend te zijn. Coch en French constateerden, dat de leerprogressie het zwakst was bij de arbeidsters, die oorspronkelijk reeds deel hadden uitgemaakt van de werkgroep welke de produktieverandering onderging. Nieuwe arbeidsters en meisjes, die overgeplaatst waren naar de werkgroep, hadden een aanzienlijk sneller leertempo

en bereikten uiteindelijk ook een hoger produktieniveau. De leercurve toonde de minste vooruitgang bij de meisjes van de werkgroepen, die een sterke onderlinge band hadden en negatief stonden tegenover de leiding.

Een verklaring voor de lage curve lag nu voor de hand. In deze negatief ingestelde groep werden de veranderingen in de werkzaamheden opgevat als moedwillige pesterijen van de kant van de leiding. Vanwege de sterke band in de groep wilden de groepsleden echter geen ontslag nemen en zij zochten voor hun wrevel een uitweg — vaak zonder het zelf te weten — in agressie tegen de leiding en in het drukken van de produktie.

Coch en French stelden toen de hypothese op, dat de negatieve verschijnselen van verloop, produktiedaling en agressiviteit zouden verdwijnen, indien de leiding de werkgroep zou betrekken bij het overleg, dat aan de produktiewijzigingen voorafging. Deze hypothese werd getoetst in een experiment, waarin drie groepen een gelijkwaardige produktieverandering beleefden, maar in verschillende mate betrokken werden bij het vooroverleg. Met één groep werd geen enkel overleg gepleegd, met één groep overleg door representatie en de derde groep nam als geheel aan het vooroverleg deel.

De groep die buiten het vooroverleg was gehouden, had in de eerste dagen een verloop van 14% en toonde na 32 dagen, op een produktieniveau, dat ongeveer de helft was van het norm-niveau, geen enkele vooruitgang meer. De groep, die door representatie aan het vooroverleg had deelgenomen, had geen verloop in 14 dagen en bereikte in die tijd het norm-niveau. De groep, die als geheel bij het vooroverleg betrokken was geweest, bereikte reeds op de tweede dag het normniveau en ging daarna nog vooruit tot een gemiddeld produktieniveau bereikt was, dat 14% hoger was dan vóór de verandering.

De verschillen tussen de groepen waren dus wel uitermate opvallend. Het vooroverleg had duidelijk een buitengewoon gunstige uitwerking. Door het vooroverleg waren de groepen blijkbaar tot de overtuiging gekomen, dat de veranderingen niet uit willekeur en grilligheid van de leiding voortkwamen, maar inderdaad belangrijk waren. Door de onderlinge gedachtenwisseling kon het doel van de bedrijfsleiding een doel van de groep worden. Pas na deze aanvaarding van de doelstelling werd zij ook optimaal nagestreefd door de groep. Het experiment bevestigt, dat een groep slechts activiteiten onderneemt, voorzover deze dienstig zijn voor de bevrediging van de behoeften van de groep.

De juistheid van het functionaliteitscriterium is ook op een interessante manier gebleken uit een verkeerd uitgevallen herhaling van het Coch-French experiment. In 1960 hebben French, Israel en As in een Noorse schoenfabriek, bij omschakeling van de produktie van zomer- op winterschoeisel, de produktieresultaten van arbeidsgroepen, die deelnamen aan enkele beslissingen in verband met de omschakeling, vergeleken met de resultaten van enkele arbeidsgroepen, waarmee geen speciaal contact of overleg was geweest. Zij vonden echter geen verschillen tussen de experiment-groepen en de controlegroepen. De onderzoekers verklaren het wegblijven van gunstige verschillen uit het feit, dat de kwesties waarin de experimentgroepen mede mochten overleggen geen wezenlijk verband hielden met de produktie. Dit resultaat is des te frappanter, omdat een eerder ondernomen soortgelijk experiment van French, Ross, Kirby, Nelson en Smyth (1958), waarin dit verband wel aanwezig was geweest, ook inderdaad weer gunstige verschillen had laten zien.

In de hulpverlening door het maatschappelijk werk aan maatschappelijk zwakke gezinnen, die door hun gewoonten van werken, opvoeden, geldbesteden, het maatschappelijk systeem verstoren, is het een bekend verschijnsel, dat men in buurten, waarin deze gezinnen een sterke binding met elkaar hebben, maar zeer moeilijk vooruitgang bereikt, door zich tot afzonderlijke gezinnen te richten. Deze ervaring heeft ertoe geleid, dat men na de oorlog een comprehensieve benadering is gaan toepassen, dat wil zeggen een hulpverlening, waarin de hulp aan het individuele gezin een exponent wordt van een hulp aan de gehele buurt, als groep van gezinnen. Ook daar echter doet men de ervaring op, dat deze methoden blijven falen, als de buurt de instelling voor maatschappelijk werk niet accepteert. De afweer tegen deze instelling kon op sommige plaatsen doorbroken worden door representatieve figuren uit de buurt te betrekken bij de beslissingen, die ten dienste van de gezinnen werden ondernomen. De doelstellingen van het maatschappelijk werk werden door individuele gezinnen pas aanvaard, nadat deze door de buurt als geheel waren geaccepteerd. Een treffend voorbeeld daarvan vormen de ervaringen met de bewoners van het Thorbecke-kwartier in Haarlem. Alle combinaties van individueel werk en groepswork kregen pas succes nadat, op instigatie van pater S. Duynstee o.f.m., een buurtraad werd gevormd van buurtbewoners, die hun wensen en kritiek konden kwijtraken bij het bestuur van de maatschappelijk werk-instellingen. De participatie door representatie maakte ook hier het 'bedrijfsdoel' tot groepsdoel.

d. onvermijdelijke groepsverbanden worden bevredigend gemaakt. We zagen zojuist dat de leiding van de Harwood Manufacturing Corporation pas in staat was moeilijkheden met de arbeidsters te vermijden, door directe confrontatie met onaangename veranderingen te vermijden en eerst de houding van de arbeidsters te veranderen.

Het bedrijfsdoel werd pas behartigd, nadat het ook een groepsdoel was geworden. Nu heeft o.a. Clark (1953) echter beweerd, dat het er weinig toe doet, wat de oorspronkelijke houdingen zijn van de mensen, die men een gezamenlijk doel wil laten behartigen. Hij is van mening, dat alleen reeds de confrontatie met een nieuwe situatie, die tot nauwere samenwerking dwingt, voldoende is en dat adequate houdingen wel zullen volgen. Daarbij baseert hij zich op zijn analyse van enkele processen van opheffing van rassenscheiding in diverse plaatsen in de Verenigde Staten. Hij constateert daarbij, dat pogingen tot opheffing van de rassenscheiding in diverse organisaties en openbare instellingen het meest succes hadden, en uiteindelijk de instemming van de betrokken mensen kregen, waar de gezagsdragers de betrokkenen eenvoudig confronteerden met een abrupte en onomkeerbare verandering in de situatie, waar de maatregelen duidelijk en ondubbelzinnig waren en waar verder met krachtige en pijnlijke sancties werd bedreigd, die zonder aanzien des persoons werden toegepast.

Voorbeelden van een dergelijke straffe afschaffing van rassendiscriminatie vindt men in het optreden van twee Amerikaanse vakbonden, de Machinists International en de National Maritime Union (Northrup, 1947; Brophy, 1946). Werkgevers, die bij deze bonden waren aangesloten, stelden hun werknemers eenvoudig voor de keus om samen te werken of ontslag te aanvaarden. Brophy heeft geconstateerd, dat in zulke gevallen niet alleen een einde werd gemaakt aan discriminerende praktijken, maar dat veel mensen ook een gunstiger houding ten opzichte van elkaar gingen aannemen.

Tussen de bevindingen van Clark en Brophy enerzijds en de bevindingen in de Harwood Manufacturing Corporation anderzijds lijkt een onverklaarbare tegenstelling te bestaan. Maar de kwestie is, en daar komt het hier op aan, dat de situatie waarover Brophy en Clark spreken en de situatie in het Harwood-bedrijf in een bepaald opzicht aanzienlijk verschillen. In de Harwood Corporation zijn de arbeidsters nagenoeg geheel vrij om weg te gaan, terwijl de mensen die Brophy en Clark op het oog hebben in een nagenoeg onontkoombare situatie verkeren. De vergelijking van de gebeurtenissen in het Harwood-

bedrijf, in de steden van Clark en de vakbonden van Brophy, bewijzen, dat de wijzen van aanpassing in uiteenlopende situaties tegengesteld kunnen zijn.

Mensen in een dwangsituatie zijn geneigd zich aan te passen door niet de omgeving te wijzigen — dat gaat niet — maar zichzelf te veranderen.

Waar andere alternatieven ontbreken, kiezen zij van twee kwaden het beste. Zij pogen de zaak van de gunstigste kant te zien en nemen een houding aan, waardoor de situatie toch optimaal bevredigend wordt. De omstandigheden zijn analoog aan die van de inwoners van Oost-Berlijn, die zich door 'de Muur' plotseling van hun laatste uitweg beroofd zien en dan een positievere houding tegenover het communistisch regime en de toestand gaan aannemen. Hoezeer wij met dit verschijnsel vertrouwd zijn, blijkt uit de vele spreekwoorden en zegswijzen, die dit weergeven: van de nood wordt een deugd gemaakt; men kiest eieren voor zijn geld; men heeft liever een half ei dan een lege dop; men zet de tering naar de nering. In onze terminologie: als de groepsdoeleinden niet aangepast kunnen worden aan het zelf, wordt het zelf aangepast aan de groepsdoeleinden, zodat in beide gevallen er een correspondentie bereikt wordt tussen zelftendenties en groep.

Het institutioneel karakter van groepen

Waardoor zijn wij er zo gerust op dat alle groepen, waarin wij vandaag onze welvaart en ons welvaren halen, morgen en overmorgen nog zullen functioneren? Waardoor ontstaat die merkwaardige consolidatie van groepsverbanden, die zulk een duidelijke garantie is voor een hoog, gemakkelijk en continu zelfbehoud?

Het antwoord is tweeledig. Consolidatie treedt op:

- a. omdat groepen door hun institutioneel karakter doorgaans hecht en continu zijn;
- b. omdat in een groep de leden doorgaans geneigd zijn tot onderlinge afstemming van houdingen en gewoonten.

Wij lichten deze twee antwoorden nu toe.

a. De groep als institutie. — De vaste gang van zaken in de groepen, waarin wij deelnemen en actief zijn, is ons zo vertrouwd, dat hij ons nog nauwelijks verwondert. Wij vatten deze als vanzelfsprekend op en menen, bijna geheel terecht, dat de dingen zo gebeuren, omdat zij nu eenmaal zo gebeuren. Op allerlei wijze treffen wij een zekere consolidatie aan in de groepen. In elk gezin liggen reeds in aanzienlijke

mate, vanwege de algemene traditie, een aantal zaken vast. Men weet van elkaar wat men van elkaar te verwachten heeft. De posities en rollen wijken onderling wel af, maar zijn bij alle verschil ook op elkaar afgestemd en zijn gevestigd in een aantal zienswijzen, verwachtingen en houdingen, die men bij alle gezinsleden kan aantreffen. Ieder verwacht, dat de moeder zal koken, poetsen, wassen, kortom de huishouding en de dagelijkse besognes voor haar rekening zal nemen; dat de vader behalve kostwinner ook nog de man is voor de kleine technische reparaties, voor de auto-tocht of voetbalwedstrijd op zondagmiddag, voor het ondertekenen van de schoolrapporten en het mopperen op de politieke toestanden; de kinderen weten, dat van hen verwacht wordt, dat zij bijvoorbeeld hun eigen bed opmaken, de tuin zullen wieden of voor de hond zullen zorgen enzovoort. Zelfs de ruimte is traditioneel bestemd. Ieder heeft zijn eigen ruimte van bed en kast, zijn eigen plaats aan tafel, zijn favoriete en gegunde plekje voor het televisietoestel.

In de werkkring, in de verenigingen, ligt het al evenzo. Bepaalde rollen zijn daar zelfs formeel toebedeeld — voorzitter, secretaris, penningmeester en vaandeldrager; chef, kassier, boekhouder, typiste — en liggen soms uitvoerig, zwart op wit, beschreven.

Er is afstemming tussen huisvrouw en leverancier, tussen auto-rijders en autobewakers, tussen winkelmisjes en klanten. De vaste, maar ook de vluchtige groepjes, die zich regelmatig herhalen, hebben alle hun eigen routine. Er is een duidelijkheid in rollen, die wijst op een onderlinge afstemming in houdingen en die tegelijk bepalend is voor de regelmaat in het onderlinge verkeer, in ruimte-, tijd- en goederengebruik.

Dit kenmerk van de groepsverbanden en van de leden, wordt omschreven als het institutionele karakter van de groepen.

Al naar gelang de aandacht van verschillende schrijvers meer sociologisch of psychologisch is, of naar bijzondere kenmerken of ontstaansoorzaken uitgaat, verschillen ook hun definities van de institutie.

Fredman c.s. (1952), Parsons (1951), Inkeles en Levinson (1954) omschrijven de instituties als een samenspel van rollen of een systeem van gerelateerde rollen, die het gedrag met betrekking tot bepaalde functies van het groepsleven reguleren. Andere omschrijvingen geven als primair verschijnsel de overeenkomst in de psychische disposities van de leden. Voor Allport (1954) is het instituut gelegen in de overeenstemming in wijze van denken, voelen en willen tussen de be-

trokkenen. Van Doorn en Lammers (1959) zien een institutie als een structuur van interacties en communicaties, die ontstaat door collectivisering van houdingen. Hughes (1955) onderscheidt aan de institutie de formele regels en de collectieve gedragingen.

Het typische kenmerk van de institutie dat ons hier interesseert, is het feit, dat zij met een zekere regelmaat functioneert. Dit is mogelijk, omdat het optreden van de mensen, de interacties en communicaties een duidelijke structuur hebben, vanwege de collectieve houdingen der betrokkenen. Dit brengt ons dicht bij de definitie van Van Doorn en Lammers. Omdat echter naar onze zienswijze de samenhangende interacties en communicaties enerzijds en de collectieve houdingen anderzijds elkaar over en weer bepalen en 'vasthouden' — wij komen daar aanstonds op terug — omschrijven wij de institutie als een structuur van interacties en communicaties, berustend op collectieve inzichten en strevingen.

Het verschijnsel van de vaste, betrouwbare routine en van de onderlinge afstemming op elkaar in het groepsleven komt het meest frappant voor bij oude cultuurvolken, waarin alle levensvoorzieningen zich afspelen binnen het ene, doorgaans kleine en overzichtelijke verband van stam of volk. Deze oude cultuurgroepen vertonen een dusdanige afstemming in houdingen en handelwijzen, dat men spreekt van homogene culturen. De homogeniteit is soms dusdanig, dat contact met, en bestudering van slechts enkele individuen of families, die het verhaal van hun levenservaringen doen, in vele gevallen toereikend zijn voor de antropoloog om een aantal conclusies te trekken over de cultuur van de groep, de stam, het volk als geheel. De homogeniteit maakt de inductie verantwoord.

Hoe ver de routinering van het leven kan gaan, blijkt bijvoorbeeld bij de Papoea's in de binnenlanden van Nieuw Guinea, die elkaar de schaarse jacht- en landbouwgronden bestrijden en tegelijk wederzijds een al te grote bevolkingsaanwas tegenhouden door oorlogen, die op een bepaalde dag, op een bepaald terrein en met een bepaalde duur gearrangeerd worden, en waarvan het gereguleerd karakter onder meer blijkt uit het feit, dat de strijd traditioneel onderbroken wordt, als het gaat regenen. Dat is overigens ook belangrijk, want als de Papoea nat zou worden, zou zijn haarverf gaan uitlopen.

De analyses van moderne, sociaal sterk gedifferentieerde en bewegelijke samenlevingen leveren nog meer overeenstemmingen op dan men zou verwachten. Er zijn in bijna elke natie zeer algemene overeenstemmingen in houdingen en activiteiten, zodat men nog een

beeld kan geven van de mens in deze natie. Enkele voorbeelden daarvan zijn de studies van Geoffrey Gorer (1948), William Whyte (1957), David Riesman c.s. (1950) over het Amerikaanse volk en Gorer en Rickman's studie over het Russische volk (1949).

Op een geringer abstractieniveau zijn er vele studies van kleinere sociale verbanden, van groepen die verbonden zijn door banden van klasse, beroep, woonplaats of woonwijk.⁶

b. De onderlinge afstemming van zienswijzen en verwachtingen. — De vraag die ons interesseert is, wat deze overeenstemmingen veroorzaakt. Waren er tussen de diverse individuen reeds verregaande overeenkomsten in opinies en waarderingen voor zij tot onderling contact en samenwerking kwamen, of groeiden zij naar elkaar omdat zij primair voor dezelfde problemen werden geplaatst?

Het antwoord moet blijkbaar zijn: beide.

Het eerste deel van de vraag is reeds eerder bevestigend beantwoord, toen wij aantoonde, dat groepsvorming optreedt vanwege gemeenschappelijke sociale behoeften en dat mensen elkaar des te gemakkelijker vinden, naarmate zij in meerdere zaken gelijkgezind en gelijkgericht zijn. Dit was onder andere het geval bij de studenten van Newcomb (1943), die gezamenlijk in een huis kwamen te wonen, bij de studenten-meisjes van Schachter (1959), die dezelfde pijnlijke shockproef verwachtten en bij de 'settlers' van Loomis en Beegle (1950), die contact met elkaar zochten.

Waar mensen toevalligerwijs bijeen komen, vinden zij elkaar dikwijls zeer gemakkelijk en krijgt hun onderlinge omgang snel een institutioneel karakter, eenvoudig omdat de mensen uit eenzelfde cultuurkring reeds bij voorbaat zo sterk op elkaar lijken. Vandaar dat bijvoorbeeld een toevallig gezelschap in een vakantiebus of aan het strand zo gemakkelijk een groep wordt, dat jongens en meisjes zo snel contact hebben en met relatief gemak tot een huwelijk komen. De kleine groep, die zich aldus vormt, is in velerlei opzichten exponent van het grote sociale en culturele verband. Hoezeer een overeenkomst of verschil in cultuur bindt en scheidt blijkt reeds in de vakantiebus, waar kleine cultuurdifferentiaties zich weerspiegelen in de kleinere groepjes, die zich binnen het gezelschap nog aftekenen. Gelijkheid van houding en streving bevordert het institutioneel samengaan.

Maar ook het omgekeerde is waar. In een gezelschap waarin aanvankelijk de overeenstemming in cultuur gering is, zal de gezamenlijke actie het losse gezelschap omvormen tot een groep met institutionele

kenmerken. De samenwerking leidt tot onderlinge afstemming van het gedrag en daarmee tot collectivering van houdingen en normen. Er ontstaat een samenhangende groeps-structuur, waarin ieder zijn eigen rol vindt.

Het institutionaliseringsproces onder invloed van gezamenlijke actie is waargenomen door Sherif en Sherif, in de bekende jongenskamp-experimenten, die zij onder andere in 1949 op touw zetten (Sherif, 1951; Sherif en Sherif, 1956). Zij brachten vierentwintig jongens bijeen, die van tevoren geen enkel contact hadden gehad. Gedurende de eerste kampdagen werd de groep als geheel bijeengehouden en vormden zich onderlinge vriendschapsbanden. Daarna werden, dwars door de vriendschapsbindingen heen, twee afzonderlijke groepen gevormd, die ook afzonderlijk opdrachten kregen. Sherif en Sherif beschrijven de geleidelijke institutionalisering tengevolge van de noodzakelijke samenwerking op de volgende wijze.

'In the course of interaction within the assigned experimental groups . . . definite in-group structures arose with hierarchical statuses and roles within them. Along with the appearance of in-group structures, individual members developed common attitudes. One of the most important consequences of these new attitudes was revealed in the reversals of friendship choices, in the direction of the members of the newly formed in-group and away from the choices made when subjects interacted without common group goals. Group norms were stabilized which regulated behavior of members within the group in matters of consequence' (1956, 201).

De structuur, de hiërarchie en de roldifferentiatie binnen elke groep maken het losse jongensclubje tot een institutie en deze componenten ontstaan ten gevolge van de gezamenlijke taak. Hoezeer inderdaad in de taak het constituerende begin ligt, blijkt uit het feit, dat collectieve gedragsnormen slechts ontstaan waar het er op aan komt, 'in matters of consequence'.

In een experiment van Mérei (1949) met groepen kinderen uit kinderbewaarplaatsen, dat wij op pagina 118 uitvoeriger weergeven, bleek dat de groepen reeds na korte tijd van samenwerking eigen tradities hadden ontwikkeld in de onderlinge omgang en in het gebruik van materiaal. Zelfs in groepen, die maar voor de gelegenheid van een enkele proef bijeen werden gehaald, was de tendentie van de diverse groepsleden om zich naar de groep te richten bijzonder sterk. Deze tendentie vindt men opnieuw in de vele experimenten waarbij nagegaan werd, wat de invloed van een groep is op het aspiratie-

niveau van de afzonderlijke leden. Anderson en Brandt (1939), Hilgard, Sait en Margaret (1940), Lewin e.a. (1944) komen allen tot de bevinding, dat een individu zijn verwachtingen sterk laat beïnvloeden door de prestaties van andere groepsleden. In een samenvatting van de uitkomsten van deze experimenten constateert Lewin dat individuen, die in hun prestaties boven de gemiddelde groepsscore liggen, hun aspiraties iets hoger stellen dan hun prestaties, terwijl degenen, die ver onder de groepsscore blijven, hun aspiraties zeer ver boven hun eigen prestatieniveau plaatsen.

Het verschil tussen prestatie- en aspiratieniveau wordt dus zowel naar omvang en richting beïnvloed door de gemiddelde groepsscore, omdat de persoonlijke aspiraties aangepast worden aan de gemiddelde groepsscore.

Met deze onderlinge afstemming is iedereen ook uit eigen ervaring vertrouwd. In een werkplaats, een bedrijfsafdeling, het bestuur van een organisatie, een goed ingespeeld voetbalteam is het samenspel zo gemakkelijk, omdat men precies weet, wat men aan elkaar heeft. In samenwerkingen van lange duur stelt men zich zelfs in op allerlei kleine karaktertrekjes van de anderen. In het gezin weerspiegelen de kookgewoonten van de vrouw de gastronomische voorkeuren van de man. De man is zo bekend met de smaak van zijn vrouw, en de vrouw weet weer precies hoezeer hij daarmee vertrouwd is, dat zijn verjaarsgeschenken nog nauwelijks een verrassing voor haar kunnen zijn. 'Ons kent ons' en men is 'geheel op elkaar ingeschoten'.

Na het signaleren van dit verschijnsel is nu echter de vraag, waarin het zijn verklaring vindt.

Over de wijze waarop het samen werken en vooral ook het samen praten tot onderlinge afstemming en uniformering van oordelen en houdingen leidt, is in vele onderzoeken het een en ander duidelijk geworden.

1) In groepen, waarbij mensen zich eigener beweging aansluiten, is er reeds een overeenstemming in belangstelling en verwachtingen voordat de eigenlijke samenwerking begint. Zoals wij gezien hebben nemen mensen deel aan een groep, omdat zij vanwege de aard en doelstellingen van die groep daarvan bepaalde verwachtingen hebben. Deze verwachtingen zullen, tenzij de groep een zeer onduidelijk karakter heeft, bij alle kandidaten voor die groep dus gelijk zijn. Allen aanvaarden het groepsdoel en stemmen in met de daarbij horende opvattingen.

Hebben zij daarbij de keuze uit vele groepen met hetzelfde doel,

dan kiezen zij de groep, die optimaal overeenstemt met hun ambities en gezindheid.

2) Wanneer mensen met elkaar samenwerken spreken zij over de zaken, die voor hun samenwerking van belang zijn. Zij richten zich op de aspecten van de situatie, die voor hen gezamenlijk interessant kunnen zijn. Hun aandacht en interesse staat reeds door de situatie gelijk gericht (Schachter, 1951; Festinger en Kelly, 1951). Dit is een verschijnsel, dat zeer algemeen van aard is, maar nog weinig nadrukkelijk is opgemerkt. In het dagelijks leven doet het zich reeds in allerhande vluchtige, oppervlakkige vormen van samenwerken en samenzijn voor. Het komt bijvoorbeeld hierop neer, dat wij ons gesprek bij de kapper niet aanvangen met de opmerking: 'Wat zijn de veeprijzen weer gestegen!' Voor veeprijzen interesseert de kapper zich niet. We praten over het weer, over de kanarie van de kapper of over een affaire die algemene bekendheid heeft. Bij kinderen praten we over kinderkassen, bij hondenspecialisten vraagt zelfs de leek naar hondenzaken en menige dokter klaagt erover dat zoveel mensen, die hij casueel ontmoet, over ziekten gaan spreken.

Zulk een instelling op de situatie verloopt vaak ongemerkt. Wanneer men bijvoorbeeld er op let, hoe normale jonge mensen in het gesprek met bejaarden ook zelf 'bejaard' gaan spreken in onderwerp, tempo, in intellectueel niveau, zal men vaak bijzonder verrast zijn. Het zich in-voegen in een situatie is zo algemeen en vanzelfsprekend, dat wij niet eens meer bemerken hoe vaak wij per dag van rol veranderen en ons in manier van denken en doen omschakelen.

In sterkere mate is dit nog het geval in groepsverbanden, die een duidelijke en soms, in letterlijke zin, uitgesproken doelstelling hebben. Men komt bijeen om bepaalde doelstellingen te realiseren en is bij voorbaat er op gericht om zijn aandacht en interesse op die doelstellingen af te stemmen.

3) De gelijkrichting in houding door de groep is nog het minst verwonderlijk voor die groepen, waarvan mensen lid worden, omdat zij er zich bepaalde inzichten, opinies en kundigheden eigen willen maken. Dit is het geval met alle groepen, die opvoeding, onderwijs, vakvorming, verspreiding van bepaalde ideeën of een alomvattende ideologie beogen. De jonge aspirant voor de hockey-club verwacht, dat de trainer hem de kneepjes van het vak zal leren en hem begrip voor de spelmanoeuvres van de medespelers zal bijbrengen. De school wordt bezocht om er een vak te leren of om er een bepaalde vorming te 'ondergaan'. De trouwe kerkganger weet en verwacht, dat hij van

de preekstoel bepaalde visies verkondigd krijgt. Deze instituten hebben een bepaalde collectivering van houding tot doel.

4) Maar ook waar de vormings-doelstelling ontbreekt, werkt het lidmaatschap van groepen toch gelijkrichtend. Door ons bij groepen aan te sluiten — en wij kunnen in feite niet anders — kiezen wij een bepaalde omgeving en sluiten wij ons in meerdere of mindere mate van de rest van de wereld af. Deze afsluiting en de toerichting naar een beperkt 'oriëntatie- en functionerings-veld' brengt mee dat wij, tezamen met de andere groepsleden, in onze zienswijzen en verwachtingen op elkaar gaan gelijken. Elke groep levert bij voortdurend materiaal, in de vorm van feiten, voorvallen, geschriften, uitgesproken meningen, collectieve wijzen van uitdrukken van een behoefte, waaraan de leden zich, bij de vorming van hun opinies en waarderungen, refereren. In het experiment van Sherif van 1954 (Sherif en Sherif, 1956) leidde zulk eenzijdig referentiemateriaal ertoe, dat de leden van twee conflicterende jongensgroepen wederzijds bijzonder stereotypische opvattingen hadden over de leden van de andere groep. In veel gevallen is de opinie van een groep de enige referentie, die een individu heeft om zijn eigen opinie 'objectief' te toetsen. Waar weinig evidentie is voor een opinie, bijvoorbeeld: 'Als de Partij van de Arbeid aan de regering was geweest, zou zij het veel beter hebben gedaan', wordt het feit, dat ze er 'bij ons' allemaal zo over denken een van de weinige toetsstenen. In moeilijk controleerbare zaken sluit men zich dan ook gemakkelijk bij de meerderheidsopinie aan. Sherif heeft dit aangetoond in een experiment. Hij bracht een aantal proefpersonen in een pikdonkere kamer en liet daar twee kleine lichtpunten, die niet al te ver van elkaar verwijderd waren, zeer kort na elkaar even opflitsen. De waarnemers ondergaan dan het autokinetisch effect, dat wil zeggen, zij zien niet meer twee gescheiden oplichtende punten, maar nemen een snel bewegend lichtpunt waar. Sherif herhaalde deze proef enkele malen, door de plaats en afstand van de lichtpunten te variëren en vroeg zijn proefpersonen telkens de bewegingsrichting te schatten en de afstand, die het lichtpunt blijkbaar aflegt. Vooral deze laatste vraag laat allerlei willekeurige antwoorden toe, omdat in een pikdonkere ruimte een lichtlijn op iedere afstand gedacht kan worden, zoals wij ook, wanneer we nog naïef zijn, de sterren op elke afstand kunnen denken. Ziet men de bewegingsbaan als dichtbij, dan lijkt deze kort te zijn, maar meent men de baan op grote afstand te zien, dan moet zij veel langer zijn. Hier werd dus een schatting gevraagd in een situatie, waarvoor weinig objectieve referentie aanwezig was.

Sherif liet nu een aantal van zijn proefpersonen de schattingen noteren, terwijl zij geen enkel contact met elkaar hadden. De overige proefpersonen konden wel met elkaar van gedachten wisselen. De schattingen van de geïsoleerde individuen bleken elkaar veel meer te ontlopen dan de schattingen van de individuen, die met elkaar contact hadden gehad. In het laatste geval was de eigen schatting blijkbaar aangepast aan die van de andere groepsleden.

Bennett (1955) heeft laten zien, dat het accepteren van een opinie in veel gevallen berust op de constatering, dat de meerderheid van de groep deze opinie huldigt.

Sommige mensen, die eigenlijk tot een groep behoren, blijven niettemin buitenstaanders of mensen met een afwijkende instelling, omdat zij de 'algemene' indrukken niet ontvangen. In het Westgate bouwproject in Massachusetts, in de Verenigde Staten, waren de meeste mensen zeer gelukkig met hun nieuwe woonwijk. Zij waren er vooral over verheugd, dat men er zo gemakkelijk vrienden vond. De meeste bewoners hadden zich dan ook aangesloten bij een huurdersvereniging, die spoedig een bloeiend bestaan leidde. Niettemin waren er enkele mensen, die zich afzijdig hielden, weinig of niets voelden voor de huurdersorganisatie of, zo zij zich al aangesloten hadden, op geen enkele wijze actief deelnamen. Festinger, Schach en Back (1950) hebben onderzocht, wat deze devianten kon bewegen om buiten een organisatie te blijven waarvan 'iedereen' vond, dat je er bij aangesloten moest zijn. Zij ontdekten, dat de devianten de bewoners waren, die weinig contact hadden met de andere bewoners, omdat zij erg aan de buitenkant van de huizengroepjes woonden ofwel omdat zij weinig opgezocht werden door de mede-bewoners van het project. Door dit geografisch of sociale isolement ondergingen zij ook in mindere mate de pressie, die op andere leden werd uitgeoefend en kwamen zij er niet toe hun eigen houding en opinie te relativiseren. Door zijn isolement beleeft de deviant zijn deviatie niet en door zijn deviatie blijft hij geïsoleerd.

5) De collectivering van opinies en houdingen is deels nog verklaarbaar door de pressie, die een groep, nadrukkelijk of onopzettelijk, uitoefent op mensen met een afwijkende opinie. De leiding kan vermanend of bevelend optreden en met sancties dreigen. Soms ligt in statuut, wet of erecode reeds voorgeschreven wat men als goed lid moet willen en doen.

Maar het zijn niet alleen deze formele pressies, die werkzaam zijn. Op leden die een van de meerderheid afwijkend standpunt innemen

en dit kenbaar maken, wordt, vooral wanneer hun standpunt extreem afwijkt, reeds spontaan pressie uitgeoefend door de overige leden (Bovard, 1953; Berkowitz en Howard, 1959; Schachter, 1951; Whyte, 1943). De overige groepsleden richten zich vooral tot de deviant. Zij overladden hem met verwijten of argumenten. In zoverre dit contact met de deviant voornamelijk een emotionele ontlading is van de andere groepsleden, houdt de pressie snel op; maar poogt men hem serieus te overtuigen, dan houdt de pressie aan totdat de ander zich gewonnen geeft of tenslotte niet voor rede vatbaar blijkt (Festinger, 1950).

Lang niet altijd heeft de pressie zulk een openlijk karakter. Waar een groep eenmaal een, meestal veelzijdig, belang vertegenwoordigt voor een individu kan hij, om bij de groep te blijven behoren, om niet abnormaal of belachelijk te schijnen, om solidair te blijven, zijn opvattingen en houdingen aanpassen aan die van de overige groepsleden.

Het prijsgeven van de eigen opinie behoeft hier niet gezien te worden als een lafhartig toegeven aan de pressie of als een onoprechtheid van het inschikkelijke individu. In veel gevallen geeft de pressie namelijk aanleiding om de zaak eens serieus van de andere kant te bezien. Deze nieuwe en op zich wellicht toch eenzijdige instelling, brengt dan het afwijkende groepslid tot andere gedachten. Het reeds geciteerde onderzoek van Asch (1951) heeft laten zien, dat mensen in alle oprechtheid zelfs aan hun eigen aperte waarnemingen kunnen gaan twijfelen, wanneer blijkt dat andere mensen afwijkende waarnemingen doen.

De hechtheid van groepen

De onderlinge afstemming van houdingen en activiteiten geeft ons de garantie, dat groepen van de ene dag op de andere op dezelfde wijze zullen functioneren. Morgen zijn wij, maar ook echtgenote, groenteboer, schoolmeester, belastinginspecteur, directeur, verkeersagent, en al die mensen die ons leven vullen en vervullen, op onze post.

Door de collectivering en routinering van het groepsleven, verkrijgt het ook een zekere hechtheid, waardoor het zich tegen veranderingen verzet.

Iets van de weerstandskracht van de groep hebben wij reeds gezien in het jongenskamp-experiment van Sherif (1954). De twee conflicterende groepen smolten niet onmiddellijk samen, toen zij voor de eerste maal gezamenlijk een urgent probleem hadden opgelost. Na de samenwerking keerden de jongens weer in hun oude formaties terug

en gaven zij er duidelijk blijk van nog niet veranderd te zijn. 's Avonds aan tafel werd het over en weer gooien met etensresten en scheldwoorden hervat. De houdingen en het daarbij passend ritueel hadden stand gehouden. Pas na de derde samenwerking was het ijs gebroken en verminderden de samenhang en eenheid van de afzonderlijke groepen.

Hier willen wij uitvoeriger melding maken van het befaamde experiment van Mérei (1949), waaruit blijkt, dat de traditie van een groep zelfs de invloed van sterke leidersfiguren kan weerstaan.

Mérei vormde twaalf groepen kinderen, die hij gekozen had uit twee kinderbewaarplaatsen in Boedapest. De groepen hadden een gelijkwaardige samenstelling naar leeftijd en sekse van de kinderen en bovendien had Mérei slechts die kinderen gekozen, waarvan hij uit systematische observatie wist, dat zij niet domineerden in groepsactiviteiten, maar normaal meededen, zonder al te veel initiatief of ruzie. De groepen kregen ieder een eigen kamer, met eigen speelgoed en meubels, waarin zij dagelijks 30 tot 40 minuten doorbrachten. Na enkele samenkomsten ontwikkelden zich in elke groep een eigen structuur en eigen gewoonten. Zo verkregen de kinderen hun eigen, vaste zitplaatsen; er ontstonden, zowel individueel als groepsgewijs, vaste regels en tradities omtrent het gebruik van bepaald speelgoed, vaste spelceremonies, vaste volgorde van spelletjes, een eigen groepstaaltje, waarin onder andere uitdrukkingen voorkwamen, die de saamhorigheid aanduiden. Er ontwikkelden zich dus duidelijk institutionele kenmerken. Nadat de regels en tradities zich voldoende gestabiliseerd hadden, introduceerde Mérei in elke groep telkens een nieuw groeps-lid. Deze nieuwe groepsleden waren allen kinderen, die zich in de kinderbewaarplaats als leidersfiguren hadden ontpopt. Zij hadden initiatief getoond en leiding genomen, waarbij de andere leden zich doorgaans naar hen hadden geschikt en hen ook veelvuldig hadden geïmiteerd. Deze leiders waren ook iets ouder dan de andere kinderen. In totaal werden 26 van zulke leiders in de groepen geplaatst. Op deze wijze wilde Mérei te weten komen of de groep een leider volgt of een leider de groep. In alle gevallen bleek dat de nieuwe leden inderdaad poogden de leiding weer op zich te nemen en de groep naar hun hand te zetten, maar in 25 van de 26 gevallen kon de leider slechts weer leider worden, door de regels en tradities van de groep te aanvaarden. Wel bleken de leiders sterker te zijn dan de afzonderlijke leden van elke groep, maar de groep, als coherent functionerend geheel, bleek sterker dan de leider. Het experiment van

Mérei toont aan, dat een institutie eigen, innerlijke krachten van cohesie heeft.

Enkele factoren dragen bijzonder tot deze cohesie bij:

1) In een eenmaal gevormde groep beantwoordt de gang van zaken aan de behoeften en gewoonten van de leden. De leden hechten aan de groepstradities en zullen spontaan de gang van zaken continueren.

2) Menige groep heeft systemen in het leven geroepen — het gezag, statuten, voorschriften — om de opvattingen van de groepsleden en de wijzen van interactie te bepalen en vast te leggen; de groep maakt daarmee zelf structuren en procedures tot voortzetting van de gebruikelijke wijze van functioneren.

3) Een groep is door de leden vaak welbewust gekozen, omdat deze bepaalde doelstellingen op bepaalde wijze nastreeft en de groepsleden zullen zich daarom verzetten tegen uiteenvallen van de groep of tegen drastische wijzigingen in de doelstellingen en procedures van de groep.

Wij hebben gezien, dat groepen aanzienlijk kunnen bijdragen tot het zelfbehoud en daarvoor zelfs onmisbaar zijn. Onze vraag was echter of het toevertrouwen van het zelfbehoud aan groepsvoorzieningen wel betrouwbaar is. Zullen de groepen er morgen nog zijn en nog op gelijke wijze functioneren? Uit onze analyse is gebleken, dat de groep een veilige belegging is. Als regel ontwikkelt de groep krachten, die tot stabilisatie van de groepsstructuur en het groepsleven leiden. Deze krachten versterken elkaar over en weer. Er is een virtuele cirkel: uit behoefte aan groepsverbanden zoekt men elkaar; omdat men elkaar zoekt en met elkaar omgaat en samenwerkt, stelt men zich ook sterker op elkaar in en ontwikkelt men structuren en procedures, waardoor men nog des te sterker op elkaar ingesteld blijft; omdat men zich sterker op elkaar instelt, krijgt de groep een groter belang en wordt deze sterker gewenst; en hier zijn we dan weer op het beginpunt terug en zet de cirkelgang zich voort.

Kortweg: eerst maak ik uit zelfbehoud de groep en in toenemende mate maakt de groep mijn zelfbehoud.

De groep doet dat in drieërlei opzicht. Zij is het verband, waarin ik partners ontmoet, die aan mijn behoefte tot samenzijn voldoen; zij biedt een samenwerkingsverband met co-werkers, waardoor ik voorzieningen kan bereiken, die mijn individuele krachten en mogelijkheden te boven gaan, en zij is tenslotte de macht, die mij de noodzaak ontnemt om in voortdurende strijd gewikkeld te zijn met mijn rivalen, die ook allemaal het beste plaatsje onder de zon en de beste plek aan

de voederbak willen hebben. De mens maakt zijn eigen 'kudden', die passen bij zijn eigen 'instincten'.

De groep als het uitgebreide zelf

De groep als stabiel verband van samenzijn, als stabiel voorzieningsinstrument en als stabiel verdelingsinstrument, wordt door het individu ervaren als een uitbreiding van het zelf.

Ik vereenzelvig mijzelf met de groep. Of, zoals we dat met een interessante uitdrukking zeggen, 'ik verlaat mij op de groep', ik verlaat mezelf, ik laat mezelf los, om me terug te vinden in de groep.

Ik ben in hoge mate bereid te denken en te doen zoals de andere groepsleden denken en doen; wordt de groep aangevallen, dan gevoel ik mezelf aangetast; de prestaties van de groep, ook al heb ik daarin geen direct aandeel gehad, zijn ook mijn prestaties; kom ik plotseling alleen te staan, dan word ik onzeker en verlies ik mijn zelfvertrouwen.

Mijn identificatie met een groep is niet noodzakelijk een nadrukkelijke vereenzelviging of een vrije, uitgesproken keuze. Dat zal het zelfs meestal niet zijn. Doorgaans is de identificatie spontaan en vanzelfsprekend.

Vooraf in groepen met een grote cohesie blijken de leden bereid om te willen en te doen, wat de groep wil en doet. In het experiment van Coch en French (1948) in de Harwood Manufacturing Corporation, waren de arbeidsters, die een sterke eenheid vormden, bereid om veranderingen in het produktieproces te accepteren, als een vertegenwoordiging van de groep zich daarmee accoord had verklaard. Schachter e.a. (1951) en later nog Berkowitz (1954) hebben de bevindingen van Coch en French nog eens experimenteel getest door de prestaties te vergelijken van groepen, die men systematisch tot een respectievelijk sterke en zwakke onderlinge binding had gebracht. Zij concluderen dan eveneens, dat de identificatie met de groep, vooral waar de groepsband sterk is, bijzonder hoog is. Berkowitz zegt: 'Members of cohesive groups will tend to conform to the perceived group standard — by raising their production if the standard is for high production or lowering it, or not increasing it as rapidly, if the standard is for low production' (1954, 519).

De identificatie met de groep kan zelfs zodanig zijn, dat een beroep op krachtsinspanning en offers eerder slaagt, wanneer men de mensen niet als eenling, maar als groepslid aanspreekt. Lambert, Libman en Poser (1960) hebben dit experimenteel onderzocht. Zij vroegen aan joodse en protestantse meisjes, die afzonderlijk getest

werden, aan te geven wanneer een toenemende pijnlijke druk op de arm ondraaglijk werd. Zij bleken aanzienlijk meer druk te kunnen verdragen, nadat hen — tussen neus en lippen — gezegd was, dat in het algemeen joodse, respectievelijk protestantse meisjes, minder pijn konden verdragen dan christenen, respectievelijk joden. Het is aan-nemelijk, dat de groepen waarvan iemand lid is, zijn zelf uitbreiden. Bij aanvallen op de groep wordt gereageerd, alsof het aanvallen op het individu zelf zijn. Zijn inzet en krachtsinspanning en zijn bereidheid tot offers nemen toe, als men hem als groepslid benadert (Krech, Crutchfield, Ballachey, 1962).

Vandaar is het zinvol dat De Gaulle, wanneer hij offers vraagt van het Franse volk, hen bij herhaling aanspreekt als 'Français et Françaises' en wordt het begrijpelijk, dat publikatie van de collecte-opbrengst in andere buurten de eigen bereidheid tot bijdragen stimuleert.

De zelf-extensie door de groep is op een bijzonder intelligente wijze onderzocht door Lewis (1944) en Lewis en Franklin (1944). Zij maakten gebruik van een verschijnsel, dat, naar de ontdekker ervan, het Zeigarnik-effect is genoemd. Zeigarnik had geconstateerd (1927), dat mensen onvoltooide taken gemakkelijker onthouden dan taken, die zij rustig hebben kunnen afmaken. De onvoltooidheid laat blijkbaar een zekere spanning achter, waardoor zulke taken in het geheugen blijven.

Lewis en Franklin ontdekten nu, dat het Zeigarnik-effect voor de onvoltooide taken verdwijnt of tenminste aanzienlijk vermindert, wanneer de onvoltooide taak door een van de medeleden van een groepje wordt afgemaakt. De taken, die de groep had voltooid, werden in dezelfde mate vergeten als de taken, die men zelf had volbracht.

In een aanvullend onderzoek heeft Horwitz (1954) eveneens door het meten van het Zeigarnik-effect nog geconstateerd, dat de groeps-taken, die door andere leden niet voltooid zijn, door het individu nagenoeg evenmin losgelaten worden als wanneer hijzelf een taak niet afwerkt.

Het groepslid ervaart en waardeert de groepsprestatie in gelijke mate als de eigen prestaties. Wat de groep doet, doe ik — wat de groep verzuimt, verzuim ik.

Het eigen denken en handelen geschiedt blijkbaar in relatie tot datgene wat de andere groepsleden denken en doen. Het eigen handelen en doen wordt gericht op behoud van samenhang en doeltreffendheid in de gezamenlijke opvattingen en het gezamenlijk optreden. Vandaar dat een man zijn houvast verliest, wanneer hij plotse-

ling het contact met de groep verliest. Het eigen optreden kan immers zinloos en onefficient, zelfs riskant worden, zo gauw het individu op zichzelf moet terugvallen.

Marshall (1947) heeft daarvan duidelijke voorbeelden gevonden bij zijn onderzoek naar de oorzaken van het ineensstorten van de organisatie van gevechtseenheden en het paniekachtig gedrag van soldaten, wanneer zij onder vijandelijk vuur komen. Hij ontdekte, dat een gevechtseenheid onder zulke kritieke omstandigheden slechts oprukt, zolang de afzonderlijke mensen voldoende contact met elkaar kunnen houden. Zelfs wanneer zij door het vuren elkaar even niet kunnen zien, wordt de organisatiestructuur van de eenheid tijdelijk ontwricht. Het oprukken wordt soms met een uur vertraagd, omdat de troep pas verder trekt, nadat de mensen weer in voldoende effectieve communicatie met elkaar staan. De behoefte aan een voelbare aanwezigheid van de anderen is zo sterk, dat het onverwachte terugtrekken van een van de mensen reeds paniek kan veroorzaken. Het opgelegde, georganiseerde krijgsgelui, dat men tegenwoordig de recruten aanleert, kan men zien als een poging om de communicatie gaande te houden te midden van het gevecht.

In het dagelijks leven, onder minder dramatische omstandigheden, doet zich een soortgelijke communicatiebehoefte eveneens voor. Mensen schrappen een afgesproken vergaderdatum uit hun boekje, vrienden staken hun deel van de voorbereiding van een vacantiereis, omdat zij zolang niets meer van elkaar gehoord hebben. Omgekeerd stimuleert de duidelijke communicatie en de voortdurende mededeling over het succes van een groepsactie de individuele mensen om zich sterker in te spannen.

De uitbreiding van het zelf door de groep blijkt dus uit (1) de bereidwilligheid van groepsleden om groepsopinies en -acties te aanvaarden, omdat de overige groepsleden die aanvaarden, (2) de geneigdheid om aanvalen op de groep als aanvalen op zichzelf te beleven, (3) de geneigdheid om de groepsprestaties te beleven als eigen prestaties en (4) het verlies in zelfvertrouwen en doorzettingskracht, als de groep wegvalt.

B. ZELFBEHOUD DOOR MAATSCHAPPIJ-VORMING

Institutionele delegatie ter verhoging van zelfbehoud

Het streven naar zelfbehoud en gemak brengt mensen bijeen in groepen en ontwikkelt bovendien krachten in deze groepen, waardoor deze een hecht en continu karakter krijgen. Door de tendentie van groepen om 'zichzelf' in stand te houden, kan het individu zich op de groep verlaten en vindt het vrede, zelfs genoeg in de afhankelijkheid van andere mensen. Het loslaten van de individueel-autarkische voorziening en het opgeven van de zelfstandigheid betekent het trekken van een wissel op de anderen, maar het individu neemt dit risico in het vertrouwen op de haast vanzelfsprekende toerichting naar elkaar van de samenwerkende mensen.

Het institutionele karakter van de groep, met de daarin gelegen garanties van schier-automatisch functioneren van de groep is uitgangspunt voor een nog verdergaande mogelijkheid tot vergroting van het zelfbehoud. Indien namelijk groepsverbanden op zich garanties geven voor bepaalde voorzieningen, is het niet meer noodzakelijk, dat het individu persoonlijk gaat deelnemen in voorziening-biedende groepen. Wanneer het individu op enigerlei wijze in staat is, om een groep te interesseren in het voortbrengen van bepaalde goederen ook voor niet-deelnemers, kan het individu de voorziening van deze goederen toevertrouwen aan derde groepen. Het middel daartoe is bijzonder eenvoudig: de wederdienst. De delegatie van een voorziening van een individu aan een groep (of ook van de ene groep aan de andere) is mogelijk als deze ook wederzijds plaats vindt, zodat men onderling goederen kan ruilen.

De voorziening voor anderen wordt interessant en kan dus een doelstelling worden van de eigen groep, als deze voorziening voor derden in de ruil een middel wordt om zelf voorzieningen te eigen bate te verwerven. Of concreet: groep A is bereid een surplus aan schoenen te maken voor derden, als deze derden op hun beurt bereid zijn hun surplus aan textielgoederen, aan lederwaren, aan defensiekracht of medische hulp te leveren.

Op basis van ruil kan een voorziening gedelegeerd worden aan een institutioneel verband waarin men persoonlijk niet deelneemt. Omdat dit verschijnsel zijn betrouwbaarheid ontleent aan het institutionele karakter der betrokken groepen, duiden wij het aan met de term 'institutionele delegatie'.

De institutionele delegatie vindt plaats ten aanzien van zeer uiteen-

lopende belangen en behoeften: muziek wordt mij bezorgd door een orkest, vlees door de slager, rechtszekerheid door de rechterlijke macht. Er is delegatie van economische, sociale, politieke, militaire en kerkelijke belangen aan diverse instituties. Dienst wordt geruild tegen wederdienst. Men kan zelfs zeggen, zoals Blau (1955) en Janowitz (1956) hebben gedaan, dat de instituties, die een delegatie ontvangen, ten opzichte van degenen die zij voorzien in een ruil- en markt-verhouding staan. Wanneer de leden van de institutie al geen geld terug ontvangen, dan toch wel waardering, roem, prestige of een beloning in het hiernamaals.

Wanneer wij op de volgende bladzijden vooral voorbeelden van delegatie aan economische instituties geven, doen wij dit, omdat op economisch terrein de delegatie zulk een bijzondere omvang heeft aangenomen en verregaand is uitgewerkt en onderzocht.

Nog een enkele opmerking over het begrip delegatie is hier nodig. Waar wij over delegatie spreken, wordt niet noodzakelijk bedoeld, dat bij de delegerenden steeds een besef van delegatie aanwezig is, noch dat het verzorgen van voorzieningen door derden steeds gebeurt op voorstel van de gebruikers of afnemers. Allerhande voorzieningen door derden ontstaan op initiatief van deze derden zelf. Een ondernemer, die een nieuw en interessant produkt heeft gevonden, zoekt een markt voor dat produkt. Het initiatief ligt dan duidelijk bij de gedelegeerde partij. In een samenleving, waarin reeds veel gedelegeerde instituties aanwezig zijn, ligt het initiatief tot het maken van nieuwe goederen en diensten zelfs doorgaans aan de zijde van de producent. Het woord 'ondernemer' duidt daar al op. Niettemin menen wij, dat ook in deze gevallen de term delegatie zinvol is. Het publiek moet immers door zijn vraag naar het produkt blijk geven het initiatief tot het aanvoeren van nieuwe produkten te honoreren. *In de vraag van het publiek ligt een delegatie geïmpliceerd.* Door hier het woord delegatie te gebruiken brengen wij naar voren, dat het criterium voor de aanvaardbaarheid van een produkt ligt in de behoefte en vraag van het publiek, de afnemers en de gebruikers. Duide-lijk komt dit tot uitdrukking in het toenemend gebruik van ondernemingen en andere publieke organen om aan het brengen van een produkt een marktonderzoek vooraf te laten gaan. De gebruiker moet zijn consent geven.

Deze delegatie is maar zelden een nadrukkelijke, expliciete delegatie. Doorgaans ligt zij, zoals gezegd, geïmpliceerd in de instemming, waarmee een aanbieding wordt aanvaard. Zij is expliciet, waar het

initiatief bij de delegerenden ligt. Zo is het program van een regeringspartij zulk een uitgesproken delegatie van een voorziening aan de overheid. De vraag van een bond van huisvrouwen aan bepaalde bedrijven om bepaalde machines te maken, is eveneens zulk een uitgesproken delegatie. Ook waar aan het geven of accepteren van een delegatie grote risico's zijn verbonden, worden delegatie en aanvaarding daarvan duidelijk uitgesproken en dikwijls nog schriftelijk vastgelegd. De producent wil zich verzekeren van de credietwaardigheid van de afnemer en van diens bereidheid om het produkt inderdaad te kopen, de afnemer wil zich verzekeren van de serieuze mogelijkheid en bereidwilligheid van de producent om het produkt te vervaardigen.

Het gebruik van de term delegatie verschuift op een interessante manier de aandacht van de aanbieder, de ondernemer, de verzorgende overheid, de machtsgroepen, die beslissen, naar degenen voor wie de produkten en diensten, de verplichtingen en rechten, de voorschriften en invitaties bestemd zijn en die deze pas voor hun zelfbehoud kunnen accepteren, indien zij deze inderdaad als resultaat van hun delegatie kunnen beleven.

De verschijningsvormen van de institutionele delegatie

Vooruitlopend op een meer concrete aanduiding van het verschijnsel der institutionele delegatie in onze samenleving, merken wij hier reeds op, dat het een zeer grote omvang heeft gekregen. Welvaart en welzijn van iedereen zijn afhankelijk geworden van de trouwe activiteit van allerlei groepen in eigen land en daarbuiten. Om dit te ontdekken, behoef ik maar mijn kamer rond te kijken. Mijn stoelen komen van een fabriek in de provincie Utrecht; mijn boeken zijn het produkt van activiteiten in allerhande onderzoekafdelingen van internationaal verspreide universiteiten en van schrijvers over de gehele wereld, die in goed vertrouwen op lezers aan de slag zijn gegaan; de typemachine dank ik aan een Zwitserse industrie; dank zij steenkolenmijnen en electriciteits-maatschappijen brandt mijn lamp. Alleen reeds het bakje koffie, dat wij uit vertroosting drinken, is het produkt van een wijdvertakte internationale samenwerking.

Van de vele zakelijke factoren die tot de omvang van het delegatieverschijnsel hebben bijgedragen, is vooral de uitvinding van het geld en het ontstaan van een veilig geldwezen, gewichtig. Zolang het geld er niet was, kon ruil slechts plaats vinden tussen degenen, die over en weer begeerde goederen of diensten konden leveren. In gelukkige

omstandigheden slaagde een drie- of vierhoeksruil, maar altijd bleven de ruilmogelijkheden beperkt. Door het geldwezen werd deze beperking doorbroken. Ieder die over betrouwbaar geld beschikt, kan dingen naar de goederen die hij wenst, en ieder die goederen heeft te bieden, kan genoeg nemen met iedere man, die er geld voor wil geven. De introductie van het geld als algemeen aanvaard waarde-object, heeft verlossend gewerkt. Delegatie kan daarmee praktisch overal ontstaan, waar deze interessant wordt voor het verbeteren van voorzieningen. Delegatie berust, zoals gezegd, op de mogelijkheid om bepaalde voorzieningsactiviteiten los te maken uit een oorspronkelijke voorzieningsgroep en toe te vertrouwen aan een andere groep. Daarbij kan onderscheiden worden tussen een horizontale, een verticale en een ruimtelijke delegatie.

In het geval van horizontale delegatie wordt de totale voorziening van een bepaald produkt of een bepaalde dienst toevertrouwd aan een zelfstandig neven-orgaan; bij verticale delegatie wordt een deelvoorziening toevertrouwd aan een boven- of ondergeschikt orgaan; bij ruimtelijke delegatie wordt een bevoegdheid tot coördineren en normeren der delegaties toevertrouwd aan een orgaan, dat een groter of kleiner agglomeraat van mensen en instanties bestrijkt.

Enige concrete toelichting kan hier verduidelijkend werken.

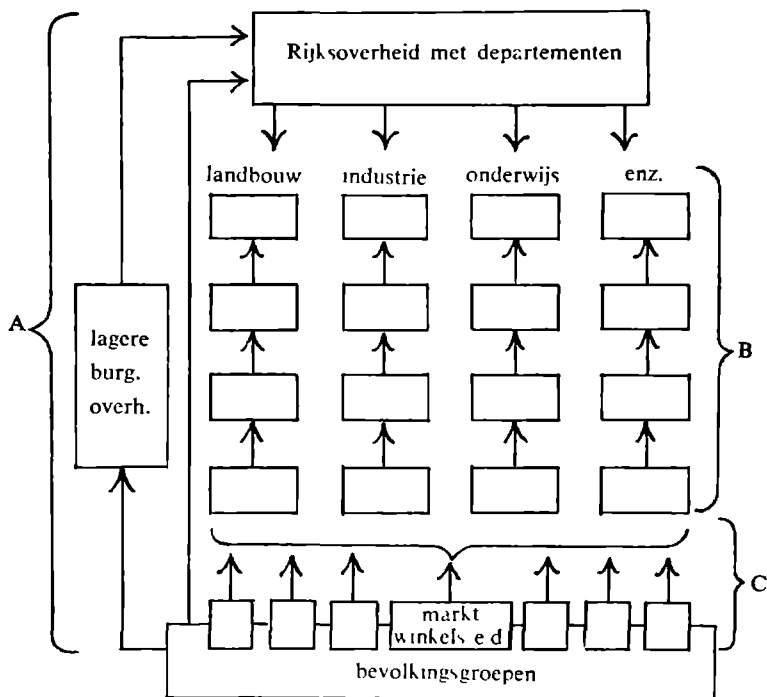
Van horizontale delegatie is bijvoorbeeld sprake, wanneer de mensen niet langer hun water uit een eigen pomp betrekken, niet meer zelf hun koren verbouwen, varkens fokken en slachten, hun eigen weggetje aanleggen, maar het werk overlaten aan de waterleiding-maatschappij, de boer, de bakker, de slager, de wegenbouwmaatschappij. In ruimer verband ziet men de horizontale delegatie in de naast elkaar liggende sectoren van de onderscheiden takken van produktie, handel en vervoer, communicatie, onderwijs, schrijverswereld, horeca-bedrijf enzovoort. In beginsel kan horizontale delegatie doorgaan, waar de mogelijkheid tot zelfstandige produktie van een behoefte-bevredigingsmiddel of dienst zich voordoet.

Verticale delegatie vindt men op grote schaal in elk meer omvangrijk bedrijf, waar de directie het totale produktieproces uiteenlegt over aansluitende produktie- en assemblage-afdelingen, en een hiërarchische structuur van leidinggeven en uitvoeren opbouwt, waarin elke hogestaande functionaris taken delegeert aan lagere functionarissen. Andere voorbeelden zijn de instellingen, die lokale, regionale of nationale afdelingen kennen, zoals vakbonden, politieke partijen, instellingen voor maatschappelijk werk, sportbonden, waarbij op elk niveau bij-

zondere belangen voor de betreffende instelling worden behartigd.

Ruimtelijke delegatie doet zich voor waar het machtsevenwicht tussen rivaliserende en conflicterende mensen of instanties moet worden bewaard; doorgaans dus op overheidsniveau. Delegatie wil hier zeggen, dat bepaalde ordenende en normerende bevoegdheden worden gelaten aan een hogere of lagere instantie.

Voorbeelden zijn de overgang van ruimtelijke, sociale planning van gemeentelijk naar provinciaal niveau, het overdragen van de bevoegdheid tot bepaling van het gemeentelijk bouwvolume aan de rijksoverheid, de overdracht van beslissingsbevoegdheid in arbeidsgeschillen van een bestuur aan een landelijke beroepsinstantie. De ruimtelijke delegatie kan men als een speciale vorm van verticale

A. Ruimtelijke delegatie aan de overheid

B. Stelsel van voortbrenging van diensten en goederen, met horizontale en verticale delegatie.

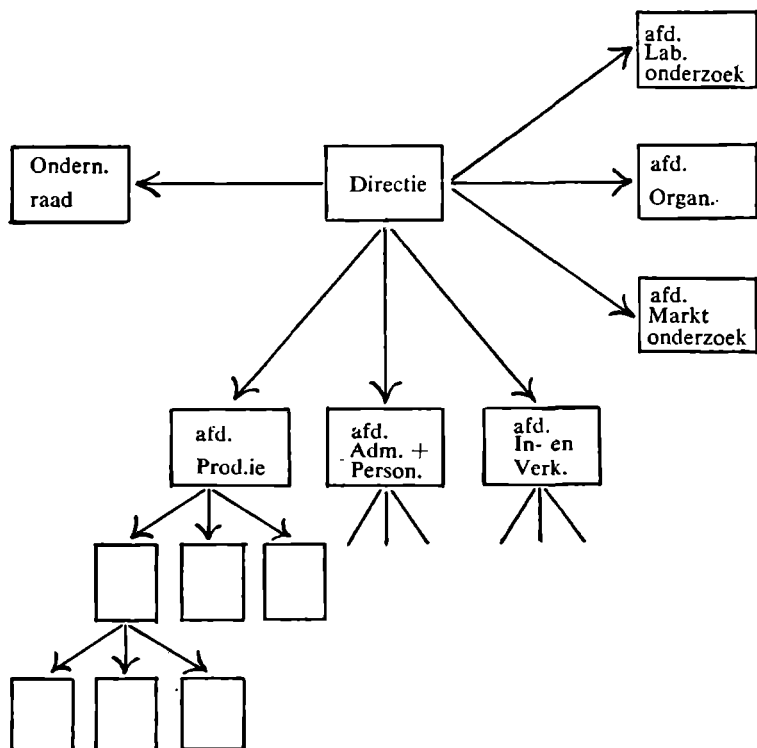
C. Diverse markten.

delegatie zien. Het kenmerkende is hier, dat een veelvoud van instanties, in overleg met elkaar, de delegatie moet verrichten.

In de meeste grotere organisaties en instellingen zullen delegaties van elk type zich voordoen. In een bedrijf is naast verticale ook sprake van horizontale delegatie — een afdeling boekhouding kan gesplitst worden in een afdeling voor binnenlandse en een voor buitenlandse relaties — en evenzeer van ruimtelijke delegatie — bepaalde beslissingen bij conflicten kunnen aan de personeelschef gedelegeerd worden.

Het schema van pagina 131 geeft globaal een overzicht van het omvangrijke delegatieverschijnsel.

Diverse sociale groepen delegeren hun voorzieningen via een markt — bijvoorbeeld het winkelsysteem, de afzetapparatuur van bedrijven — aan het produktiestelsel en via verkiezingen en representatie aan de overheid. De overheid op haar beurt reguleert het voorzienings- en ver-

delings-systeem door invloed op het produktiestelsel en op het loon-(verdelings-)systeem. De overheid treedt corrigerend en aanvullend op.

Binnen een produktie-eenheid of overheidsdepartement kan opnieuw horizontale en verticale delegatie optreden, zoals het nevenstaand organisatorische schema van een bedrijf laat zien.

Onze uiteenzetting diende slechts om duidelijk te maken, waar en in welke omvang het delegatieverschijnsel zich voordoet en in hoe sterke mate het zelfbehoud dus wel afhankelijk is van dit verschijnsel.

Wanneer de delegatie slaagt, vindt de delegerende op de uitgebreide markt van goederen en voorzieningen datgene wat hij zoekt; hij verkrijgt in zijn werk de verwachte medewerking van bovenliggende, nevenliggende en ondergeschikte afdelingen, zijn regering heeft de voorzieningen getroffen waardoor hij een inkomen geniet dat hem billijk voorkomt, en heeft verder belastingplichten, militaire dienstplicht en verkeersregels ingevoerd, die hij heilzaam acht. Hij is, kortom, een gelukkig man.

Maar faalt de delegatie, dan gevoelt hij zich in een warnet van afhankelijkheden en verplichtingen, bedreigd door personen en voorschriften, tekort gedaan in zijn gevoelens van rechtvaardigheid, teleurgesteld in zijn verwachtingen en gekwetst in zijn gevoelens. De maatschappij wordt dan een ergerlijk feit.

De vraag naar de leefbaarheid van onze maatschappij is vooral een vraag naar de mogelijkheden om het falen van de delegatie te genezen of te voorkomen.

Concreet gezegd is dit vooral de vraag hoe reeds bestaande instituties bij de gebruikers en afnemers het besef kunnen bijbrengen, dat de institutie voor het zelfbehoud waardevol of zelfs onmisbaar is.

In dit deel van de studie gaat onze aandacht uit naar de vraag in welk opzicht de institutie het zelfbehoud aan derden verschaft en welke garanties binnen de institutie worden gemaakt om trouw te blijven aan de delegatie. Om echter de indruk te vermijden, dat wij een al te paradijselijke maatschappij willen beschrijven, merken wij hier op, dat het individu er zeker niet altijd in slaagt om zijn verlangens en strevingen waar te maken. Niet zelden gebeurt het, dat een individu zijn belangen behartigd ziet op een wijze die hem tegen staat en die hij dan ook niet als de vervulling van een delegatie kan beschouwen. Wat dan? Wat gebeurt er, als men geen genoeg kan nemen met de wijze waarop de vuilnisophaaldienst van de gemeente haar werk ver-

richt? Wat moet men doen als men het hele onderwijs-stelsel een achterlijke beweging vindt? In deze gevallen doet zich de situatie voor, die reeds in ander verband aandacht kreeg, waarin het individu zich slechts kan aanpassen, door zichzelf te veranderen in opvatting en houding (zie p. 111). Op deze kant van de zaak gaan wij hier echter niet opnieuw in, wel op de aanpassingsproblemen voor zover deze verband houden met de delegatie als zodanig.

Wij willen nu nader onderzoeken welke betekenis de institutionele delegatie heeft voor het zelfbehoud, zowel vanwege de voorzieningen die zij mogelijk maakt, als vanwege de omvang van het verschijnsel; wij zullen verder nagaan op welke wijze dit verschijnsel het zelfbehoud in gevaar brengt; en wij zullen bezien in hoeverre het ook psychologisch de zelfbehoudservaring versterkt.

De betekenis van de institutionele delegatie voor het zelfbehoud

Niet voor al onze behoeften kan de institutionele delegatie een verbetering van voorziening brengen. Wij kunnen niet delegeren wat wezenlijk individueel en persoonlijk is. Onze onmiddellijke sociale behoeften, aan sympathie, vriendschap, hartelijkheid, begrip, gezelligheid of seksuele bevrediging kunnen slechts voldaan worden in het contact van mens tot mens. Het genot van eten, drinken, slapen, het genieten van een boek, een toneelstuk, van er-te-zijn of zich-zeker-te-voelen, kan slechts individueel worden beleefd.

In de voorziening van vele afgeleide behoeften echter, die evenzeer een deel van het zelf zijn en in hun vervulling bevrediging geven, kan de delegatie een bijdrage geven. Delegatie kan bijdragen in de voorziening der sociale behoeften aan samenwerking en in de regeling van rivaliteiten. De produkten en diensten kunnen immers door derden gemaakt worden en de rivaliteitsverhoudingen kunnen in groter verband vaak meer afdoende geregeld worden dan de kleine groep vermogt te doen.

Het is in deze sociale behoeften, dat de voorziening door delegatie de groepsvoorziening aanzienlijk kan overtreffen. Door de institutionele delegatie verkrijgen wij (1) meer en betere goederen en diensten en (2) meer zekerheid en vrede in een groter deel van de wereld.

1) In veel sterker mate nog dan de voortbrenging in eigen groepsverband blijkt de institutionele delegatie economisch te zijn voor de kwaliteit en de kwantiteit van de voorziening. Zij laat een arbeidsverdeling toe tussen de groepen en een intensieve arbeidsspecialisatie

van de afzonderlijke medewerkers, die duidelijk winst brengt. In plaats van de platte vloermikken, die we vroeger in een keer voor een volle week vooruit moesten bakken, omdat we anders niet met het overige werk klaar kwamen, kan nu de bakker ons dagelijks brood vers leveren en een keuze aanbieden tussen tarwe-, rogge-, volkoren- en stokbrood. Voor ons genoeg behoeven we niet meer te wachten op een bruiloft, waarop de leuke broek van het dorp zijn repertoire voor de zevende maal komt afdraaien, maar kunnen we Toon Hermans, Wim Kan, Snip en ook Snap zien optreden. Naast deze kwalitatieve verbetering staat een duidelijke kwantitatieve. Het grotere afzetgebied maakt meer rationele voorzieningswijzen mogelijk, waardoor in totaal een energie- en tijdwinst gemaakt wordt, die voor andere, nieuwe voorzieningen gebruikt kan worden. Het verschijnsel van de structurele werkloosheid — in tegenstelling tot de conjuncturele werkloosheid — wijst hier op. Door de ontdekking van nieuwe voorzieningen worden oude voorzieningen onattractief en bedrijven of afdelingen, die zich niet aangepast hebben, onrendabel. De nieuwe methoden vragen doorgaans minder mensen en leiden tot het vrijkomen van arbeidskrachten, die dan niet zonder meer overbodig zijn, maar ingezet kunnen worden voor nieuwe of verwaarloosde doelstellingen. Deze besparing van mensen en middelen stelt ons in staat om onze aandacht te concentreren op meer specialistisch medisch onderzoek, om beter onderwijs te geven aan meer mensen, om een miljoen Nederlanders per jaar in het buitenland vakantie te laten genieten, om een grotere en betere arbeiderswoning te bouwen.

2) De delegatie aan instituties brengt met zich, dat de produktie en dienstverlening op een ruimere markt gericht wordt, die meer mensen en grotere gebieden omvat dan ooit voorheen. Door deze marktvergroting van elke voorzieningsinstitutie en door de onderlinge afhankelijkheid van de vele instituties, worden de bewoners van grotere gebieden gedwongen zich wederzijds naar elkaar toe te richten. De schaalvergroting der wederzijdse afhankelijkheid dwingt mensen, die voorheen vreemden of vijanden voor elkaar konden zijn, tot toenadering en begrip. Dit is op zich een grote winst in zelfbehoud

In een samenleving, die opgesplitst is in kleine, autarkische instituties, zien deze elkaar gemakkelijk als rivalen, omdat zij behoefte hebben aan dezelfde grondstoffen en winningsgebieden en misschien nog omdat een der instituties de eventueel aanwezige specifieke voorzieningen van een naburig instituut wil bemachtigen.

Waar echter de autarkie door de onderlinge delegatie van voorzieningen verdwijnt, presteert de wederzijdse afhankelijkheid tot samenwerking en daarmee tot een onderlinge aanpassing en afstemming. Niemand vermoordt zijn eigen keukenpersoneel.

Het proces van vergroting van het zelfbehoud door de ontwikkeling van een systeem van onderling afhankelijke instituties duiden wij aan met de term 'vermaatschappelijking van het zelfbehoud'. Er is reden om een afzonderlijke term voor dit proces te vinden, omdat de vermaatschappelijking een inderdaad nieuwe kwaliteit introduceert in het verzekeren van zelfbehoud en voorziening, namelijk de overgang van een samenleving, die voor haar voorzieningen hoofdzakelijk van de eigen groep heil verwacht, naar een samenleving die ook voorzieningen van derden ontvangt. Het is de ontwikkeling, sociaal-psychologisch gezien, van 'Gemeinschaft' naar 'Gesellschaft', van een sociale situatie waarin onderlinge betrokkenheid en daarmee samenhangende gevoelens van medemenselijkheid en solidariteit de facto beperkt bleven tot de kring van persoonlijk bekenden, vertrouwden en nabijen, naar een sociale situatie waarin persoonlijk onbekende derden voor het eigenbelang belangrijk zijn geworden en derhalve gespaard, ontzien en soms zelfs gerespecteerd zullen worden.

In de situatie, waarin men zich voor al zijn voorzieningen nog verlaat op de eigen kring, speelt het leven zich af in ontmoetingen met bekenden en vertrouwden, met mensen, waarvan men precies weet wat men er aan heeft. Het leven bezit een duidelijke gemoedelijkheid en doorzichtigheid. In deze situatie is de man, die men niet kent, ook altijd een man waarvan men niet afhankelijk is, een vreemdeling, eventueel een indringer. De buitenwereld is alleen in negatieve zin belangrijk: met die mensen daar heeft men niet van doen. Men blijft met hen de beste burens door sterke muren.

In de maatschappij met institutie-delegatie komt men echter met vreemden in aanraking, die mede het eigen welzijn en de eigen welvaart bepalen. Men kan hen niet als vrienden, vertrouwden begroeten, maar zij zijn stellig ook geen vijanden. Er komt een nieuwe feitelijke relatie, die wij hier de maatschap-relatie noemen.

De wijze, waarop wij deze maatschap-relatie kunnen zien, interpreteren en beleven, is voor een groot deel bepalend voor het klimaat van de moderne delegatie-samenleving.

De moeilijk aanvaardbare maatschappij

Het maatschappij-probleem, als de opgave om de maatschappelijk

medewerkende mens te zien en te beleven als iemand, die bijdraagt tot mijn zelfbehoud en daarvoor onmisbaar is, krijgt wellicht reliëf wanneer wij ontdekken hoeveel moeite de mensheid gehad heeft om degene, die buiten de kring van bloed- en stamverwanten stond, te aanvaarden en te waarderen.

Bij de feitelijke schaalvergroting van het voorzieningsareaal, bleef door de eeuwen heen de mentaliteit voortdurend ten achter, omdat individuen en groepen hun levenskring mentaal toch bleven beperken tot de eigen groep en groepsgenoten. Zeer lang houdt het streven aan, de eigen groep een exclusief aanzien te geven.

Ideaaltypisch zien we de volgende ontwikkeling in de visie op de vreemdeling. In een langdurig stadium is alles wat het kleine familie- en stamverband aantreft nog wildernis en bedreiging, behalve het kleine areaal, dat men onmiddellijk om zich heen met wapen en macht kan bestrijken. Andere stammen zijn ofwel veraf gelegen curiositeiten, of, als zij komen opdringen, doodsvijanden. Het zelfbehoud in de wildernis vraagt een angstig-waakzaam intact houden van eigen stamverband en leefgebied tegen elke indringing van buiten. De vreemde mens kan uitsluitend tam en ongevaarlijk worden, doordat hij wordt gedood. Alleen zijn *dode lichaam*, zijn schedel-amulet, kan geïncorporeerd worden in het leven van de stam.

In een volgend stadium blijft de vredige en getemde wereld voorlopig nog geheel beperkt tot de huisgenoten en tot datgene, wat tot het gecultiveerde gebied van eigen stam of volk behoort. De vreemdeling is nog een bedreigend wezen, maar men heeft een vorm gevonden, waardoor hij in levenden lijve ongevaarlijk en dienstig kan worden. Men kan de vreemdeling inlijven in het eigen bestel door hem te onderwerpen, te temmen en tot *slaaf* te maken. Op deze wijze weet men zijn kundigheden en mogelijkheden voor zichzelf te benutten. Sociaal beschouwd is de slavernij een eerste vorm van communicatie met de vreemdeling.

In een verder stadium kan de vreemdeling zichzelf laten inlijven, op voet van gelijkheid met de anderen, die reeds op een bepaald gebied wonen. Hij wordt de *horige*, de onderdaan van dezelfde heer en maakt deel uit van diens domein.

Het is vooral door de arbeidsdifferentiatie, waarin naar het onder-

scheid van verschillende grondstoffen de diverse ambachten ontstaan, dat zich tendenties ontwikkelen om systematisch de eigen geslotenheid en autarkie te doorbreken. De ambachtslieden zijn door hun gespecialiseerde produktie niet wezenlijk gebonden aan een autarkisch gebied. Door de efficiency van de specialisatie overtreft hun produktie gemakkelijk de behoefte van een beperkte groep. Zij kunnen een surplus voortbrengen en zijn dan gebaat bij mogelijkheden tot afzet bij derden en vreemden. Wanneer derden deze goederen niet zelf voortbrengen, kunnen zij belangstelling hebben voor het overschot van de ambachtslieden. De ambachtslieden met hun waren en de andere groep met haar behoeften hebben wederzijds belang bij elkaar. Dit belang kan echter niet waar gemaakt worden zolang een ambachtsman, wanneer hij zijn waren komt aanbieden, bedreigd wordt met dood, inlijving of beroving. Men moet derhalve een nieuwe omgangsvorm vinden en een daarbij passende nieuwe visie en instelling. Deze vorm is dan het *gast* zijn, waarbij de vreemde gastrechten geniet en gast-vrij ontvangen wordt. Als man van buiten wordt hij tijdelijk toegelaten. Van zijn kant moet hij zijn goede bedoelingen duidelijk maken door een ongewapende hand te reiken of zijn geloofsbrieven te overhandigen; van de andere kant worden hem, vaak in een uitvoerig beschreven gastrecht, bescherming, verzorging en vrijgeleide gegarandeerd.

In de relatie van gastheer en gast staan vreemden voor het eerst in vrijheid en veiligheid tegenover elkaar, ook al kan dan de vreemde alleen nog maar geaccepteerd worden door hem als tijdelijke logé op te nemen in het eigen, primaire groepsverband. Hij moet nog 'eigen' zijn.

In een daarop volgend stadium vindt specialisatie plaats op basis van het ruilen. Naast de ambachtsman ontstaat de koopman, de marskramer, die op de duur met andere kooplieden vaste plaatsen van samenkomst maakt, waardoor markten ontstaan, waaromheen zich gespecialiseerde ambachtslieden vestigen. Buiten de landbouwwereld met haar agrarische gemeenschappen ontwikkelen zich op de duur nieuwe samenlevingen met een eigen atmosfeer, een eigen culturele stijl en een eigen wijze van omgang. De stad is ontstaan, met haar *burgers* (vgl. De Bruijn, 1955).

Ofschoon in feite voor de aanvoer van grondstoffen en de afzet van produkten aangewezen op het omliggende platteland, wordt de stad in de gezindheid van de stedeling toch een eigen afgesloten gebied

met eigen heren en eigen privileges. Rond de stad wordt een muur gebouwd, met poorten, waar toezicht wordt gehouden op de komende en gaande 'bezoekers'. 's Avonds wordt de mentale beslotenheid bevestigd door het sluiten van de poorten. Er is nog een zeer levend besef van eigenlijke exclusiviteit, zowel ten opzichte van het platteland als ten opzichte van andere steden. Wanneer men al rekt op een trek van het platteland naar de stad, dan wordt deze streng gecontroleerd en niet iedere gegadigde verkrijgt burgerrecht.

Om zich te hoeden tegen heimelijke vestigingen, vooral van armoe-dige personen zonder ambacht, werden te Nijmegen, nog in 1755, bij raadsbesluit van 12 juni, in elk van de acht hopschappen of wijken twee wijkmeesters aangesteld met de opdracht nauwlettend toe te zien op de clandestiene vestiging van personen die armlastig zijn of dit dreigen te worden, terwijl van iedere vreemdeling die zich in de stad vestigt, onmiddellijk melding gemaakt moet worden door degene die hun ruimte verhuurt of hen herbergt en wel binnen acht dagen op boete van zes gulden voor elke week dat zij iemand clandestien herbergen.

De maatregel beoogde niet een ordelijke registratie, maar een behoud van exclusiviteit, door het weren van ongewenste, verstorende elementen. (Adriaens, 1956).

Bepaalde sociale instellingen zoals het Oude Borgeren Gasthuis en het Burger Kinderen Weeshuis stonden zonder meer open voor burgers, maar waren voor anderen ontoegankelijk. De plichten van de magistratuur strekten zich immers in beginsel niet verder uit dan tot de eigen burgers. Het is eerst in de tweede helft van de vorige eeuw, dat na langgerekte discussies, en niet zonder verzet, het Oude Burger Gasthuis een algemene bestemming kreeg, zij het met behoud van privileges voor burgers en hun nakomelingen. Dit is de tijd, waarin men in Nederland op grotere schaal buiten de wallen gaat bouwen en stadsmuren slecht. Niettemin ziet Schmoller aan het einde van de vorige eeuw (*Jahrbuch für Gesetzgebung*, VIII - 1) in de groei van stad en grootstad een tendentie tot het vormen van gesloten autarkische eenheden. 'Wie die Dorfgemeinde mit ihren Organen, so entwickelt sich noch viel mehr die Stadt zu einem wirtschaftlichen Körper, mit eigentümlichem, kräftigem, alles Einzelne beherrschendem Leben . . . Jede Stadt, besonders jede grössere Stadt, sucht sich in sich als ein wirtschaftliches Ganzes abzuschliessen, nach aussen ihre Wirtschaft und Machtsphäre so weit auszudehnen, als es geht.'

Pas in een verdere fase van arbeidsspecialisatie en van daarmee verbonden tendentie tot schaalvergroting van het voorzieningsgebied wordt, vooral in de grote steden, de noodzaak klemmender om een meer positieve houding in te nemen tegenover degenen, die weliswaar niet tot de eigen groep behoren, maar niettemin bijdragen tot de eigen voorziening en tot het eigen zelfbehoud.

In een wereld van rationeel denken en uitvinden, van opkomst van de machine, van het stedelijk-massaal bijeen zijn van veel mensen, blijft de arbeidsspecialisatie niet meer ambachtelijk van karakter. De specialist bewerkt niet meer een bepaald produkt van grondstof tot eindfase, maar legt zich toe op een bepaald type van bewerking, waarbij hij zijn activiteit plaatst in een rij van deelbewerkingen, die door verschillende personen worden uitgeoefend. De ambachtsman wordt vakman en de beroepsbeoefenaar wordt functionaris. Vaklieden en functionarissen werken tezamen binnen een zelfde bedrijf. De arbeidsspecialisatie leidt tot specialisatie van bedrijven en tot het ontstaan van gespecialiseerde afdelingen binnen het bedrijf. Het verschijnsel van de institutionele delegatie gaat zich op grote schaal voordoen.

Om verschillende redenen neemt in dit stadium ook de mobiliteit van de bevolking toe. De specialisatie van bedrijven noopt tot intensiever verkeer en handel; vaklieden en functionarissen kunnen hun specialisme op vele plaatsen nuttig maken; de groei van vele gespecialiseerde bedrijven leidt mede tot het ontstaan van grote steden en alles bijeen heeft zich een situatie ontwikkeld, waarin ontmoetingen met onbekenden niet langer meer toevallig en incidenteel zijn, maar noodzakelijk en vanzelfsprekend, en waarin ieder voor zijn zelfbehoud bovendien afhankelijk is van vreemden in velerlei groepen, die hij in veel gevallen nooit zal ontmoeten.

Er zijn nu zeer vele, tot het vaste leefpatroon behorende situaties ontstaan, waarin de verschillende individuen hun actie of bijdrage onderling moeten richten op — en afmeten aan de bijdrage van andere onbekende of halfbekende individuen of groepen van individuen, die geaccepteerd moeten worden, omdat zij op hun beurt een 'inspelende' actie of bijdrage geven.

Dit wederzijds inspelen op elkaar doet zich voor in de industrie, waarin veel gespecialiseerde krachten gezamenlijk dezelfde produkten voortbrengen. De lopende band kan men dus zien als teken van het inspelen op elkaar. Men vindt dit ook in het wegverkeer, waar de verkeersorde slechts door samenspel kan ontstaan, of in het winkelen

en handelen, waarbij koper en verkoper elkaar op velerlei wijzen moeten vinden. Het over en weer inspelen doet zich groepsgewijs voor in de samenleving, waarin de bedrijven hun produktie moeten afstemmen op de voorziening van alle burgers, en waarbij uiteraard onderlinge afstemming nodig is van industrie, handel, verkeer, onderwijs, defensie en dienstverlening van allerlei aard.

De complexe situatie, waarin individuen of instituties deelfuncties vervullen, tezamen met samenwerkende vreemden, doet een nieuwe relatie tot de vreemdeling ontstaan van *maat-zijn*, zowel in afzonderlijke instituties als in de ruimere maatschappij.

Dat maat-zijn is een feitelijk, objectief gegeven in de samenleving. De maatschappelijke verhoudingen zelf dwingen tot een deelname als maat. Omdat daardoor meer en betere voorzieningen ontstaan, is deze onvermijdelijke deelname, objectief gezien, een bijdrage die het zelfbehoud doet stijgen. Voor een werkelijke aanpassing en ervaring van zelfbehoud is echter meer nodig. De toename in voorzieningen moet het individu kunnen ervaren als een bijdrage tot zelf-ontwikkeling en zelf-verruiming; de eigen maatschappelijke bijdragen en ervaringen moet hij, op grond daarvan, een positieve betekenis en waardering kunnen geven; de groepen, waarmee hij niet in contact komt, maar die in ruimer verband zijn eigen maatschappelijk bestel vormen, moet hij kunnen waarderen. Dit slaagt niet altijd.

‘Wij . . . willen voor ieder de mogelijkheid scheppen meer zichzelf te zijn in een milieu, dat men in alle vrijheid kiest, zegt Leemans (1961, 175), maar men moet vaststellen, dat voor sommigen deze vrijheid problematisch is, omdat niet iedereen van de geboden ruimte gebruik weet te maken. Blijkbaar is het zichzelf zijn en dus ook het zijn met anderen in het sociale functioneren voor velen een te grote opgave en zo ontstaat uit de geboden vrijheid een moeilijk te verdragen situatie, die wij nu als een sociale nood zijn gaan aanduiden.’

Van socialistische zijde is een poging gedaan om kameraadschap op te bouwen rond de machine en zag men een toekomst, waarin alle werkers in hechte solidariteit zouden zijn verenigd tot een hartverwarmende gemeenschap.

Het werktuig, vrienden. De machine sloeg
vonken in ons los. 'k Heb het zelf beleefd.
Zij bracht de groote massa's samen, zij zette ons
naast, naast, naast elkaar, zij maakte ons broeders,
ons kameraden, ons maten. Zij bracht

onze oogen bij elkaar. Zij bracht de honderd arbeiders vóór elkaar, die elkaar vreemd waren geweest. Zij stelde om zich als haar kindren of kuikens al de machinisten.

En die zagen elkaar in de oogen, en hun moeders naast hen, de stalen machine.

Was 't niet of die machine hen aaneen bond? Waren ze niet werkelijk vrienden in 't werk? Ja — dat voelden zij, ze waren broeders en vrienden. Dat gaf ééniging.

(Uit: Herman Gorter: Een klein heldendicht)

Het socialisme zag een toekomst, maar stuitte op de werkelijke verhoudingen, waarin deze visie niet beleefd kon worden. Aanvankelijk was er de economische vervreemding, de uitbuiting door een bezittende klasse, en als gevolg daarvan de psychische zelf-vervreemding van de arbeider in het bedrijf (Marx). En later, toen de klassetegenstellingen aanzienlijk afgezwakt waren, bleek het niet mogelijk een hecht saamhorigheidsgevoel in stand te houden. 'De maatschappij heeft voor de arbeiders opgehouden een ideaal te zijn', zegt Bednarik (1953), naar aanleiding van zijn typering van de jonge arbeider. Het oude socialistische arbeidsethos leeft nog slechts bij de arbeiders van de oudere generatie, maar ook die hebben hun pathos verloren. De 'Schlurf', de 'nozem', als het type, dat in extreme vorm de houding van vele moderne, jonge arbeiders openbaart, waardeert de arbeid slechts om het daarvoor betaalde loon en hij is tegenstander geworden van de maatschappij, de staat ook, die hem in zijn vrijheid belemmeren. De jongere generatie is sceptisch (Schelsky, 1957). Zij beschouwt de oude maatschappij-ideologieën als illusies. Zij vertrouwt geen romantisch idealisme, maar wil nuchter blijven. Niet de verre toekomst, die haar in een visie voortgezet wordt, boeit haar, maar datgene, wat concreet aanwezig is. Bevrediging zoekt zij in de sociale betrekkingen, die zin hebben voor het persoonlijke en private leven, en zij keert zich doorgaans af van de grote organisaties van de samenleving en alle secundaire systemen. De houding van de moderne jeugd schijnt een bevestiging te zijn van de negatieve visie op de maatschappij, die Tönnies reeds in 1887 in het Europese denken introduceerde. In een taai en langdradig boek, dat echter reeds op de eerste bladzijden zijn strekking duidelijk maakt en daaraan wellicht zijn bekendheid en invloed te danken heeft, onderscheidt Tönnies de 'Gemeinschaft' en de 'Gesell-

schaft' als de twee typische samenlevingsverbanden. 'Gemeinschaft' zijn dan de natuurlijke, primaire groepen, waarin de mens zich thuis kan gevoelen. 'Gesellschaft' is het maatschappelijk complex van tegen-natuurlijke, zakelijke, secundaire verbanden. Tönnies opende daarmee de ogen voor de actuele realiteit, maar stabiliseerde daarmee ook een somber en pessimistisch waarden van de maatschappij.

Uit de vergelijking van de socialistische visie met die van Tönnies komt blijkbaar de conclusie naar voren, dat wie een uitkomst ziet, botst met de werkelijkheid en wie de werkelijkheid serieus neemt, geen uitkomst meer ziet.

Wij gedragen ons naar de regels van de maatschap. Wij doen ons werk in het bedrijf, wij betalen onze schulden, wij slaan geen vreemdelingen dood, noch ontvoeren wij aantrekkelijke vreemdelingen om hen in onze eigen huishouding te incorporeren. Door ons gedrag houden wij de maatschappij in stand en plukken wij daarvan de vele vruchten. Maar waarom wordt ons maatschappelijk gedrag zo vaak ervaren als het toegeven aan een onvermijdelijke last of zelfs als een lastige dwang, die ons verhindert onszelf te zijn?

De vraag is nu, welke bijzondere aspecten in de maatschappij tot deze ervaring van noodzaak en dwang aanleiding geven en in hoeverre deze, omwille van een reële psychische aanpassing en een ervaring van rijker zelfbehoud, ten gunste gewijzigd kunnen worden.

Meer concreet onderscheiden, blijken de aanpassingsproblemen ten aanzien van de maatschappij deze te zijn:

1) de moeilijkheid om afgeleide of geheel nieuwe voorzieningen als mogelijkheid tot zelfbehoud en zelfontplooiing te ervaren. Wellicht is dit het minst verbreide probleem. Het doet zich echter voor, bij boeren die zich verzetten tegen ruilverkaveling; bij 'onmaatschappelijke' gezinnen, die hun kinderen weinig aanmoedigen tot schoolbezoek en verdere vakvorming; bij gezinnen, die hun krotwoningen ongaarne inruilen voor woningen in een nieuw, modern complex.

2) de moeilijkheid om de eigen bijdrage in het maatschappelijk leven zinvol te verstaan. Soms is deze moeilijkheid heel concreet een onbehagen in het werk, onwil tot het verrichten van militaire dienst, tot betalen van belastingen, tot aanpassing in het verkeer, tot vol-doening van schulden. Soms echter is het een algemeen gevoel van gedwongen te worden in een maatschappelijk gareel, zonder dat men daar zelf aan te pas komt of baat bij heeft. In veel gevallen gaat het onbehagen gepaard met:

3) de moeilijkheid om de maatschappij als complex zinvol te verstaan. Dit is de afkeer, die Schelsky (1957) bij de jongste generatie constateert, om deel te nemen aan politieke organisaties, vakbonden, jeugdbewegingen. De jonge generatie doorziet en doorvoelt de betekenis van deze secundaire groepen niet. Bij de bewoners van een Rotterdamse randzone constateert Grunfeld (Grunfeld en Weima, 1957), dat alle bewoners van de wijk het gevoel hebben buiten de zorg van de maatschappij te staan. Men voelt er zich gedeclasseerd. Er is niet een neiging, zoals bij Schelsky's jeugd, om zich buiten de maatschappij te houden, maar men voelt zich buitengesloten. De maatschappij-delegatie wordt niet als een reële delegatie beleefd.

Deze moeilijkheden kunnen alle teruggebracht worden tot drie onderzoeksvragen:

Allereerst: in hoeverre kunnen gedelegeerde instituties hun delegatie loslaten, of, anders gezegd, in hoeverre worden de oorspronkelijk gedelegeerde doelstellingen tot het realiseren van voorzieningen prijs gegeven voor onbelangrijke doelstellingen?

Vervolgens: in hoeverre zijn reële voorzieningsaanbiedingen — en de voorschriften en regels, die daartoe strekken — onbegrijpelijk?

Ten slotte: in hoeverre worden levende behoeften van bepaalde groepen onvoldoende gedelegeerd?

Deze vragen zijn nu aan de orde.

Falen van institutionele delegatie

De institutionele krachten, die in het algemeen een waarborg vormen voor het doelgericht voortbestaan van een institutie, op grond waarvan een delegatie aan dit instituut verantwoord is, blijken niettemin onder bepaalde omstandigheden deze garantie onvoldoende te geven.

Wij zullen hier ingaan op enkele factoren en omstandigheden, die dit falen kunnen verklaren. Reeds is gesproken over factoren, die het ondoelmatig worden van een 'face-to-face' groep kunnen verklaren (zie p. 105), zodat hier onze aandacht kan uitgaan naar die factoren van ondoelmatigheid, die samenhangen met de institutie-delegatie.

Achtereenvolgens zullen wij aandacht besteden aan deze vier factoren:

- a. de tendentie tot autonomie van secundaire doelstellingen;
- b. de tendentie tot functioneel fictief worden van de verstrekte voorzieningen;
- c. onvoldoende communicatie met het publiek;
- d. het wegvallen van zakelijke condities.

a. De tendentie tot autonomie van secundaire doelstellingen.

Oorspronkelijk, bij het ontstaan van delegatie, is bij alle medewerkers en speciaal bij de verantwoordelijke leiding, nog een duidelijk besef aanwezig omtrent de bedoeling van deze delegatie. Het is nog vanzelfsprekend, dat allerhande bijzondere taken afgestemd moeten zijn op het bereiken van de gedelegeerde doelstelling. In een jong watervoorzieningsbedrijf worden zowel de produktie, als de administratie, het personeelsbeheer, de betalingsprocedure en andere ondergeschikte doelstellingen betrokken op het hoofddoel, en zij vinden vanuit de sub-ordinatie hun inhoud en grens.

Omwille van de ontvangen delegatie worden diverse taken nader omschreven en worden procedures aan regels gebonden, die een grotere garantie geven voor de bereiking van het doel.

Op de duur echter kan de 'raison d'être', de oorspronkelijke reden van de taak- en procedure-omschrijvingen, vergeten worden. De relatie van deze omschrijvingen met het hoofddoel wordt al werkende niet meer doorzien en doordacht, en de regels en taken worden niet langer als een relatief belang beschouwd, maar als een belang op zich. Wanneer aldus het oorspronkelijke, en vaak minder duidelijk zichtbare en ervaarbare doel van de institutie als normerend wordt losgelaten, gaan de medewerkers zich richten op het strikt vervullen van de nabije, secundaire doelstellingen.

Het bekende verschijnsel doet zich voor van 'displacement of goals', waarbij instrumentele waarden tot laatste waarden worden. De medewerkers zien hun taak in het nauwgezet handelen volgens de voorschriften. Het verschijnsel van de *bureaucratisering* van een institutie! (Merton, 1961).

De gevolgen van zulk een star vasthouden aan de regels zijn formalisme en zelfs ritualisme, waardoor tenslotte een institutie haar mogelijkheid tot aanpassing aan nieuwe omstandigheden verliest. Waar de omstandigheden zich wijzigen en het instituut, omwille van de blijvende integratie in het maatschappelijk verband, andere procedures nodig heeft, blijven deze uit. De ondoeltreffendheid van een instituut kan tot zijn ondergang leiden, indien de afnemers elders een uitweg vinden en hun delegatie door een ander instituut beter verwezenlijkt zien. Niet altijd is dat echter het geval. Het instituut kan een principieel voorzieningsmonopolie hebben, zoals bijvoorbeeld een orthodox kerkgenootschap, of een formeel monopolie, zoals een overheidsbedrijf, of een feitelijk monopolie, zoals de enige kruidenierswinkel in het dorp. Zulke monopolistische instituties worden dan

autonome blokken, die de voorziening laag houden en eventueel van het instituut afhankelijke ontwikkelingen belemmeren of zelfs tegenhouden. De starheid van technische opleidingsinstituten kan een aanzienlijke handicap worden voor bedrijven, die voor hun toevoer van arbeidskrachten daarop aangewezen zijn. De starheid van het politieke partij-apparaat kan een belemmering worden voor de kiezers om hun politieke wensen tot uitdrukking en uitvoering te brengen.

Het primair worden van secundaire doelstellingen doet zich niet alleen voor in de vorm van bureaucratisering, waarbij instrumentele belangen verabsoluteerd worden. Elk secundair doel kan verabsoluteerd worden en de hoofddoelstelling vervangen. Zo kan de ambitie van de leiders tot een uitbreiding van *macht* leiden, waarbij de deleganten niet gebaat zijn. Dit gebeurt bijvoorbeeld, wanneer een onmisbaar geacht instituut op grond van de primaire doelstelling steeds ruimere secundaire doelstellingen binnen de eigen werkingssfeer betreft en daarmee de deelnemers of afnemers van het instituut forceert tot een veelzijdige afhankelijkheid. Zo kan een bedrijf, dat uiteraard verantwoordelijk is voor het welzijn van de werknemers in het bedrijfsleven, deze functie zodanig uitstrekken, dat de voorziening met woningen, sport- en ontspanningsverenigingen, kleuterscholen, vacatiecentra en medische diensten tot de actieradius van het bedrijf gaat behoren. Een kerk kan de betekenis van haar pastorele zorg voor het eeuwig heil van de aangesloten leden zodanig definiëren, dat uiteindelijk het gehele sociale en politieke leven slechts gezien wordt als direct gesubordineerd aan de kerkelijke machtsdragers.

Een andere doel-verschuiving doet zich voor als het *winststreven*, op zich een noodzakelijke conditie voor continuïteit, verabsoluteerd wordt. Mogelijkheden daartoe liggen in monopolisering, in kartelvorming met prijsafspraken, waarbij de macht tot het behalen van een maximale winst gelegen is in de exclusieve beschikking van het bedrijf over onmisbare of zeer gevraagde goederen of diensten.

De doeltreffendheid van een instelling kan nog geschaad worden door het ongelimiteerd streven naar *status* bij de medewerkers, waardoor het aantal der ondergeschikten en het representatieve voorkomen van gebouwen en interieur worden verhoogd en versierd tot een hoogte, die voor de doelbereiking niet meer zinvol is.

b. De tendentie tot functioneel fictief worden van de verstrekte voorzieningen.

De tendentie tot functioneel fictief worden van de verstrekte voor-

zieningen doet zich vooral gemakkelijk voor bij instituties, die speciaal gevormd zijn om meer algemene of meer afgeleide belangen en condities voor onderliggende instituties te behartigen. Instituten van dit type zijn bijvoorbeeld de nationale top-organisaties of 'koepels' van sportverenigingen, jeugdorganisaties, instellingen voor maatschappelijk werk en geestelijke volksgezondheid, organen ter behartiging van algemene belangen van een bedrijfstak.

Men denke ook aan de topleiding in een bedrijf of aan afdelingen voor laboratoriumonderzoek, voor organisatorische of technische adviesverlening.

Voorals twee omstandigheden werken het functioneel fictief worden in de hand: het moeilijke contact met de gebruikers en afnemers en de moeilijkheid om de invloed en betekenis van de instelling te meten of op doeltreffendheid te toetsen; kortweg: een probleem van verticale communicatie en een evaluatie-probleem.

Wij noemen eerst het probleem van de verticale communicatie. De hogere organen zijn gesepareerd van de onderliggende organen, die de uiteindelijke voorziening, waarvoor de instelling als geheel bedoeld is, moeten voortbrengen en die ook rechtstreeks contact hebben met afnemers of gebruikers. Ondanks deze afstand echter, moet het laagste niveau bepalend zijn voor de activiteiten op hoger niveau. Stokt de communicatie, dan komen de wensen en verlangens der afnemers onvoldoende door. Reeds de geografische afstand kan een belemmering zijn voor de communicatie. Men is bij grote afstanden immers sterk aangewezen op schriftelijke of telefonische communicatie, op moeilijk bijeen te roepen vergaderingen of op mededelingen van vertegenwoordigers. Maar deze belemmeringen kunnen met enig organisatie-talent aanzienlijk afgezwakt worden. Het probleem ligt echter dikwijls in de moeilijkheid van de mensen van het boven- en onderliggende vlak, om elkaar te begrijpen. De hogere en lagere instituties hebben ieder voor zich een eigen functie en tengevolge daarvan een bezetting met mensen, die naar niveau en soms ook naar richting van specialisatie verschillend zijn, en in dezelfde problemen vaak een verschillend aspect relevant achten. Medewerkers van verschillende werkniveau's spreken een verschillende taal en hebben dikwijls een verschillend gerichte interesse. De mensen van het lagere niveau hebben er moeite mee hun wensen en verlangens te definiëren in termen, waarop de mensen van het hogere niveau kunnen aansluiten. De moeilijkheden en misverstanden kunnen de animo tot het leggen van

contact aanzienlijk verminderen. De mensen van het hogere niveau kunnen niettemin de praktische vragen en behoeften van het lagere niveau pas 'vertalen' in meer fundamentele vragen, indien zij zelf zeer duidelijk op de hoogte zijn van deze vragen en behoeften en bij de mensen van het lagere niveau de bereidheid aantreffen om hen te helpen bij het analyseren van deze behoeften.

Een bijna klassiek voorbeeld daarvan is het probleem van instituten of afdelingen voor sociaal onderzoek ten dienste van het maatschappelijk werk. Het jonge maatschappelijk werk ondervindt onbehagen over de eigen vermoede ondoeltreffendheid, maar de werkers in de praktijk zijn maar zelden in staat het onbehagen helder te analyseren of hun praktische vragen om te zetten in onderzoek-vragen. De sociale onderzoekers van hun kant hebben zelden voldoende vertrouwdsheid met het onderzoeksterrein om concrete doelstellingen voor effectief onderzoek te vinden of om aangegeven, opgedragen doelstellingen op hun relevantie te bezien. Vandaar het verschijnsel, dat vele onderzoeken weinig betekenis hebben voor de praktijk, maar niettemin van geval tot geval weer herhaald worden (Klein, 1951; Vercruysse, 1960).

Hogere en lagere groepen in een grotere institutie kunnen elkaars vragen en aanbiedingen pas accepteren, indien het belang daarvan voor de eigen groep op begrijpelijke, aansprekende wijze aangetoond kan worden. Waar dit niet het geval is, wordt de inbreng van top-groepen voor de lagere groepen niet of nauwelijks aanvaard, hoe zinvol deze op zich ook is. Bij de reeds eerder vermelde experimenten van Coch en French (1948) bleek dat geringe, maar noodzakelijke veranderingen in de werkwijze van arbeiders, bij gebrek aan ter zake doende communicatie, door hen gesaboteerd werden, omdat zij deze overbodig achtten en dus alleen konden zien als een bewijs van de onredelijkheid en willekeur der directie. Instemming met de veranderingen in het werk trad wel op bij groepen van arbeiders, die door de leiding nauw betrokken waren bij het invoeren ervan.

In de betrekkelijk korte geschiedenis van het maatschappelijk werk ten bate van probleemgezinnen is reeds duidelijk geworden, dat een der oorzaken van het mislukken van experimenten — vanaf Dr. Querido's beroemde Zeeburgerdorp-experiment van 1926 tot heden-daagse experimenten toe — gelegen is in het feit, dat de poging tot hulpverlening gebeurde zonder medewerking en instemming van de betrokkenen. Objectief uitstekende verbeteringen werden gesaboteerd, omdat zij geïnterpreteerd werden als willekeurige bemoeizucht en

dwang van de machtsgroepen in de maatschappij of eenvoudig, omdat men de verbeterde condities niet zinvol kon benutten.

Voorals dit laatste lijkt waarschijnlijk, sinds Haverda (1960) bij een interview-onderzoek onder 50 onaangepaste gezinnen geconstateerd heeft, dat een meerderheid zeer positief staat tegenover een meer burgerlijke levenswijze, maar in deze burgerlijke ambities ver boven de actuele mogelijkheden uitgrijpt.

Het functioneel fictief worden van een instelling wordt nog in de hand gewerkt door het probleem van de doelmatigheidscriteria of evaluatiecriteria. De betekenis van de gespecialiseerde en vaak fundamentele activiteit van hogere organen voor de uiteindelijke activiteit van de lagere organen is vaak zeer indirect. De invloed ervan wordt pas op de lange duur merkbaar. De activiteit der toporganen ten aanzien van het uiteindelijke praktische resultaat is bovendien doorgaans maar een van vele beïnvloedende factoren. Omdat de bijdragen van de top-organen niet als onafhankelijke variabelen te isoleren zijn uit het complex van beïnvloedende factoren, is de doeltreffendheid ervan moeilijk te achterhalen. In de praktijk is men voor de evaluatie van de top-activiteiten vaak genoodzaakt uit te gaan van impressies, die pas na lange tijd, en dan nog met alle voorbehoud, een overtuiging omtrent de zin van deze activiteiten kunnen opleveren. De afstand tussen fundamenteel werk en praktische actie en het ontbreken van direct zichtbare, concrete praktische gevolgen, die als heldere en aansprekende criteria kunnen gelden, kan de activiteit op de hogere niveaus ongeïnspireerd, oppervlakkig en zelfs irrationeel doen worden. Arnold Gehlen (1949, 8) heeft deze problemen op levendige wijze samengevat:

‘Jedes arbeitsteilig hoch spezialisierte Handeln trennt sich vom Resultat und damit von der Kontrolle am Erfolg oder Misserfolg. Es wird damit leicht leerlaufend, steril und, in unbemerkter Zweckwidrigkeit weiter betrieben, imaginär. “Ein Professor kann in Irrtum leben und sein ganzes Leben darin verharren, er kann tausend, zehntausend Intelligenzen vernichten, er hält doch seinen guten Platz und bezieht dann einen angenehmen Ruhestand. Aber ein Bauer, der es zweimal hintereinander mit der Saat versieht, ist ruiniert.” (G. Thibon, *Retour au Réel*, 1943, p. 6). Dieses Beispiel kann für sehr viele hoch bedingte und indirekte Berufe gelten, und die Spezialisten und Funktionäre aller Gebiete kommen leicht in die Lage, dass der Mangel einer unmittelbaren und anschaulichen Sanktion ihres Denkens und Handelns ihnen die Möglichkeit nimmt, sich durch nachdrücklich erlebte Rück-

wirkung ihrer Fehler zu disziplinieren. Dieser letztere Vorgang ist nach der Meinung eines bekannten Anthropologen (Br. Malinowski: *A Scientific Theory of Culture*, 1944, p. 142) "der früheste und wirksamste disziplinierende Beitrag, den alle kulturellen Tätigkeiten für die Steuerung des menschlichen Verhaltens liefern". Dazu kommt, dass nur entwickelbares, an Erfolgen sich anreicherndes Handeln dazu führen kann, auch tiefere und persönliche Motivgruppen ins Spiel zu bringen.

'Diese spezialisierten Funktionen haben sehr oft nicht Plastik und inneren Gehalt genug, um zur Selbstwertsättigung sich abzurunden, sie sind nicht mehr nach allen Seiten "offen", nicht mehr selbst "Erfahrung" und daher keine "in sich selbst genussreichen Erfahrungen", "experiences enjoyable in themselves" (Dewey).'

De gespecialiseerde activiteit van hogere, afgeleide organen zal zelden volkomen irreëel en nutteloos worden. Wat zich voordoet is bijvoorbeeld, dat het de werkers op het hogere niveau aan inspiratie ontbreekt en zij hun aandacht steeds meer gaan beperken tot de kwantitatief omvangrijke of de spectaculaire aspecten van het totale gebied dat zij moeten verzorgen, of tot oude, beproefde doelstellingen.

Een landelijk bestuur en bureau van een vakorganisatie kunnen bijvoorbeeld hun zorg gaan beperken tot de omvangrijkste midden-groepen van de arbeiders, maar de ongeschoolden of andere minderheidsgroepen nagenoeg vergeten (Wemelsfelder, 1962) of zij kunnen zich grote zorg maken over de inkomens-situatie van de aangeslotenen en minder opvallende vraagstukken van zorg voor migratie en emigratie over het hoofd zien of niet op hun ware gewicht schatten.

Een aanwijzing voor de juistheid van de opvatting, dat inderdaad de middengroepen van arbeiders zich meer vertegenwoordigd gevoelen in de vakorganisaties dan de ongeschoolden, ligt in de uitkomsten die Grunfeld (1957, 136) verkreeg door navraag naar vakbondslidmaatschap bij 158 werknemers uit een Rotterdamse rand-zône. Terwijl in geheel Nederland ten tijde van het onderzoek plm. 40% der werkende bevolking lid was van een vakbond, bleken in de randzône slechts 32 van de 158 ondervraagden — 20% — georganiseerd te zijn. Deze relatief zeer geringe belangstelling is vooral toe te schrijven aan de ongeschoolden, die in deze wijk ruim een derde van de werkende bevolking uitmaken. Van de 32 georganiseerden waren er slechts 3 ongeschoold (3/11 van het kans-lidmaatschap!). Bepaalde minderheidsgroepen van arbeiders, bijvoorbeeld de havenarbeiders (Ter Hoeven, 1963) zijn geneigd steun te zoeken in kleine, soms niet

erkende vakbonden, die juist in de vergeten groepen leden werven.

In Nederland heeft vooral Van Esveld (1963-1 en -2) erop gewezen, dat de vakbeweging het contact met de arbeiders verliest, omdat er een vacuüm is ontstaan tussen leiding en leden, maar ook omdat de meeste doelstellingen waarvoor de vakbeweging dienstig is, bereikt zouden zijn. De resterende doelstellingen zouden andere middelen vergen. Van Esveld ziet de actuele dienstigheid der vakbeweging dus als een fictie. Zijn zienswijze is in vakbewegingskringen echter aangevochten.

Ook in de Verenigde Staten zou het verlies aan contact tussen vakbondsbesturen en arbeiders geleid hebben tot gebrek aan aanpassing en tot veroudering van doelstellingen.

Naar aanleiding van de uitermate langdurige staking van typografen in New York in de winter van 1962-63, waarbij de onderhandelingen tussen werkgevers en werknemers bijzonder gerekt werden, omdat de vakbonden, veel langer dan het vele werknemers beviel, voortdurend met moeilijk realiseerbare eisen kwamen, geeft Time (Atl. Ed. 1963, march 1) een analyse van de positie der vakorganisaties. Het blad concludeert, dat de vakbonden, door hun bureaucratisering en hun geringe contact met het publiek, waardoor zij de maatschappelijke en technologische veranderingen niet volgen, irreëel zijn geworden in hun doelstellingen en een kortzichtig eigenbelang voor een groter en gevoeliger algemeen belang plaatsen. In de tijd van sterke tegenstellingen tussen werkgevers en werknemers, toen de arbeiders nog slechts een minimaal inkomen genoten en daarmee een uitzonderlijke groep waren binnen de Amerikaanse bevolking, waren de arbeiders gebaat met het wekken van onrust en met stakingen. Het was toen de taak van de vakbonden daaraan steun te geven. De situatie is echter grondig gewijzigd. De moderne arbeider, aldus Time, is in aanzienlijke mate deel geworden van het grote publiek. Hij vecht niet meer voor een minimaal bestaan, maar voor bestaanszekerheid. Evenals de witte boordwerker gebruikt ook hij zijn inkomen om zich een huis, een auto en een t.v.-toestel aan te schaffen, en ook hij wordt slachtoffer van een inflatie, die ontstaat, als de lonen voortdurend moeten stijgen. De belangen van de arbeider zijn evenzeer rust en continuïteit in de arbeiderswereld.

Als een groot bedrijf functioneel fictief wordt, is dat doorgaans niet omdat de hogere niveaus het voortbrengen van een goed produkt of waardevolle dienst verwaarlozen. Eerder dreigt de verzorging van de delegatie schade te lijden, omdat de directie, vanwege de sterke verti-

cale geleding, geen contact houdt met de werknemers en belangrijke condities voor een doeltreffend werken niet ziet of veronachtzaamt. Door de sterk autoritaire, traditionele instelling van de leiding van de Rotterdamse en Amsterdamse havenbedrijven en de eenzijdig commerciële instelling die daarmee gepaard gaat, blijken de havenarbeiders minder bevrediging in hun werk te vinden dan de industrie-arbeiders, die doorgaans een meer sociaal gerichte leiding hebben (Ter Hoeven, 1963).

Van alle handarbeiders in de havensteden oordeelt ongeveer 56% gunstig over het personeelsbeleid in hun ondernemingen; bij de havenarbeiders slechts 28%. De afstand tussen de diverse niveaus brengt met zich, dat arbeidseisen worden gesteld die, gezien de omstandigheden, niet reëel zijn. Vergeleken bij andere bedrijfstakken blijken ruim twee tot driemaal zoveel havenarbeiders kritiek te hebben op het optreden van hun bazen en van deze bazen verklaart slechts 40% dat de eisen, die de chefs aan hen stellen, nooit onredelijk zijn. De meerderheid van de bazen moet nu en dan aan eisen voldoen, die in de gegeven omstandigheden niet te verwezenlijken zijn.

c. Onvoldoende communicatie met het publiek.

Niet alleen de communicatie tussen de verschillende afdelingen van een verticaal gelede institutie is belangrijk, maar uiteraard ook de communicatie met het publiek of de bevolkingsgroep, waarvoor een produkt of dienst is bestemd. Laat deze communicatie te wensen over, dan kan een waardevol produkt tot stand komen of een uitnemende dienst aangeboden worden, waarvoor niettemin door de wijze van aanbod of door bijkomende kenmerken geen of weinig aftrek wordt gevonden. Door de wijze van aanbidding of door bijkomstige kenmerken verliezen produkt en dienst hun aantrekkingskracht of worden zij onbereikbaar. Een museum, dat het uiterlijk heeft van een Griekse tempel of een patriciërshuis, of waar politie-achtige wachters de bezoekers lijken te schaduwen, roept weerstand op bij de man die vrees heeft voor alles wat deftig en autoritair is. Reeds de ligging van een museum in een 'deftige wijk' werkt selectief (Van der Hoek, 1956).

De verkoop van boeken in kruidenierszaken was een democratisering van de bereikbaarheid van boeken, omdat ook de bevolkingsklasse, die drempelvrees heeft bij de boekhandel, onbeschroomd de kruidenierswinkel binnenstapt.

Hollingshead en Redlich (1958) hebben overtuigend aangetoond, dat de psychiatrische hulpverlening voornamelijk bereikbaar is en

effect heeft voor mensen uit de hogere maatschappelijke klassen. Een eerste selectie-oorzaak zijn de hoge honoraria van de psychiaters, die voor hun cliënten de dierste en duurste vrienden blijken te zijn. Een tweede oorzaak ligt in het feit, dat bij de behandeling niet slechts psychiatrische, maar kennelijk ook sociale criteria gelden, ook al zijn de psychiaters ervan overtuigd, dat zij ten aanzien van alle bevolkingsklassen dezelfde psychiatrische objectiviteit hoog houden. De godin van de rechtvaardigheid moge dan blind zijn, maar zij ruikt verschillen en in het bijzonder klasseverschillen. De psychiater zoekt onbewust de 'goede' patiënten uit; dat zijn — naar de auteurs constateren — de mensen, die gevoelig en intellectueel zijn, dezelfde sociale en intellectuele normen hebben als de psychiater, hun best willen doen om hun status en persoonlijkheid te verbeteren en jong, attractief en charmant zijn.

Ten aanzien van het aanbod van diensten door het maatschappelijk werk doet zich blijkbaar, althans in Nederland, een klasseselectie voor in omgekeerde richting. Ofschoon het algemeen maatschappelijk werk diensten wil verlenen aan het brede publiek, komen aanvragen toch voornamelijk uit de economisch zwakke bevolkingsgroepen, die dan echter zelden de sociaal-agogische hulp zoeken waarop het maatschappelijk werk zich toelegt, maar veelal om financiële en materiële ondersteuning vragen. Een te beperkte groep zoekt het verkeerde produkt.

De oorzaak die Kruse (1962) daarvoor aanwijst, is het feit, dat de instituten voor maatschappelijk werk zich voornamelijk ontwikkeld hebben uit instellingen, die zich van oudsher bezighielden met armenzorg en nagelaten hebben door voorlichting aan het brede publiek en aan specifieke groepen, het heersende beeld te corrigeren. Het maatschappelijk werk zou, naar Kruse's mening, ook aarzelen om die voorlichting te geven, omdat financiële problemen zulk een gemakkelijk aanknopingspunt bieden voor nader contact.

d. Het wegvallen van zakelijke condities

Instituten verdwijnen of verwaarlozen hun delegatie wanneer zakelijke condities voor het voortbestaan van de institutie wegvallen of ontoereikend worden. Bij gebrek aan medewerkers of arbeidskrachten lijdt zowel de dorpsfanfare als het grote productiebedrijf. Onvoldoende aanbod van onderwijzend personeel, van bouwkrachten, van priesters verzwakt de onderwijs- en bouwvoorziening en de pastorele zorg. Door gebrek aan belangstelling kunnen bepaalde militair-

strategische of economische voorzieningen primitief worden. Wordt de man met visie en organisatievermogen niet gevonden, dan wordt een achterstand in de woningvoorziening niet ingelopen. Ondernemingen gaan teniet bij verandering van smaak van het publiek, bij daling van koopkracht, bij import van goedkopere goederen, bij gebrek aan investities ten gevolge van politieke instabiliteit of oorlogsdreiging. Landen met grote politieke spanningen, vele jonge ontwikkelingslanden, maar ook instabiele westerse landen, kunnen soms de voorgenomen ontwikkelingen niet doorvoeren, omdat buitenlandse investeringen uitblijven.⁷

Beheersing van de delegatie-risico's

De vraag moet gesteld worden hoe het individu of groepen van individuen de hier genoemde risico's, die het zelfbehoud dreigen aan te tasten, kunnen omzeilen en beheersen.

In het kort herhaald zijn deze risico's: verlies van primaire doeltreffendheid door het primair stellen van bureaucratische perfectie, macht, winststreven; het functioneel fictief worden van gespecialiseerde voorzieningen; verlies van levend contact met het publiek; versmalling van de voorziening tot een beperkte bevolkingskring; wegvallen van zakelijke voorzieningscondities.

Welke maatregelen van zelfbehoud zijn nu mogelijk om de maatschappijfunctionaliteit te handhaven?

Geleidelijk hebben zich in de maatschappij systematische beheersingswijzen ontwikkeld, die vooral drie vormen vertonen:

- a. systematische beïnvloeding van buitenaf met gezags- en pressiegroepen;
- b. systematische verwetenschappelijking van beleid en organisatie;
- c. systematisch contact met afnemers en gebruikers.

a. Systematische beïnvloeding van buitenaf met gezags- en pressiegroepen.

Systematisering van de beheersing en bewaking van de doeltreffendheid van gedelegeerde instituties treedt op waar de afnemers en gebruikers, de deleganten, zich als zodanig groepsmatig opstellen tegenover de instituties die de delegatie ontvingen. Dit doet zich voor bij de vorming van (1) *democratische gezagsgroepen* en van (2) *pressiegroepen*.

1) Onder democratische gezagsgroepen verstaan wij groepen, die gezag uitoefenen over bepaalde individuen en groepen van individuen,

en die hun samenstelling en bevoegdheden aan deze individuen en groepen ontlelen. Het zijn de groepen die macht uitoefenen door en voor het eigen volk.

Voorbeelden van zulke gezagsgroepen zijn de lokale, provinciale en nationale overheid; de van deze overheid afgeleide organen, zoals publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties, de zogenaamde 'schappen', de overheidsbedrijven, de Hoge Autoriteit voor de Kolen- en Staalgemeenschap, Euratom; in de private sfeer zijn het de door de consumenten of gebruikers benoemde besturen van een coöperatieve vereniging; in feite de besturen van alle verenigingen, die de belangen van de leden beogen.

Hun betekenis voor het zelfbehoud ontlelen zij aan het feit, dat de betrokkenen hun eigen belangen rechtstreeks kunnen kenbaar maken en controle op deze behartiging kunnen uitoefenen. De delegatie wordt meestal nadrukkelijk uitgesproken en de behartiging kan doorgaans bij voortduring worden gevolgd.

Waar besluiten niet bij algemene stemming, bij volksreferendum, genomen worden, wordt de bevoegdheid tot het nemen van besluiten gedelegeerd aan vertegenwoordigers, die door verkiezing worden aangewezen. Periodieke verkiezingen dragen ertoe bij, dat de beste belangenvertegenwoordigers aan het bewind gebracht kunnen worden.

Van een bespreking van de communicatieproblemen die zich kunnen voordoen, omdat het verkiezingsapparaat en het gezagsorgaan diverse horizontale en verticale geledingen heeft, zien wij in dit verband af. Wij wijzen er slechts op, dat het systeem van democratische gezagsorganen erop gericht is, de stem van de betrokkenen optimaal te laten gelden of, juister gezegd, een situatie te maken, waarin de belanghebbenden de beste garantie hebben, dat hun belangen zo krachtig mogelijk behartigd worden.

De mate waarin gezagsorganen betekenis kunnen hebben voor het zelfbehoud hangt uiteraard sterk af van de bevoegdheden, die aan het orgaan worden toegekend. Het voorbeeld van de rijksoverheid maakt dit duidelijk. In de dagen dat de delegatie aan de rijksoverheid nog gegeven werd door de burgers, die een individualistisch-liberale ideologie huldigden, werd aan de rijksoverheid slechts toegestaan ordenend en repressief op te treden, waar het vrije optreden van de ene burger of groep van burgers de vrijheid van anderen kennelijk belemmerde. Meer vroeg het algemeen belang niet, dacht men, en beter kon het niet gediend worden. Op grond van onze huidige opvattingen wordt aan de rijksoverheid doorgaans een veel ruimere be-

voegdheid vergund. De overheid oefent invloed uit op het pakket van *voorzieningen*, dat aan de verschillende groepen van de bevolking wordt voorgezet. Men denke aan de subsidie-politiek van de overheid, waardoor instituties voor de verzorging van bepaalde voorzieningen, die op zich onvoldoende levenskracht bezitten, gerealiseerd en gehandhaafd kunnen worden. Door maatregelen van streekplanning worden recreatieoord en speelgelegenheden voor jong en oud gevestigd, waar dit door het vrije initiatief van ondernemers niet mogelijk zou zijn. Afgesloten en daardoor in de sociale en culturele ontwikkeling achtergebleven gebieden worden ontsloten, door aanleg van wegen, door gesubsidieerde vestiging van buurt- en dorpshuizen. Het lijdt geen twijfel, dat het aanwijzen van ontwikkelingsgebieden en het fourneren van gelden voor realisatie van een ontwikkelingsplan de democratisering van welvaart en welzijn in aanzienlijke mate bevordert. Anderzijds kan de overheid bepaalde voorzieningen, die zij in het kader van haar verantwoordelijkheid voor de gehele bevolking gevaarlijk of ontijdig acht, verbieden of aanzienlijk afremmen. Het systeem van accijnzen, weeldebelasting en dergelijke is onder andere daarop gericht.

De overheid oefent eveneens een directe invloed uit op de *verdeling* van de aanwezige voorzieningen, met name in sterke mate door haar loon-, prijs-, en belastingpolitiek, waardoor zij de koopkracht verdeelt, overeenkomstig de heersende opvattingen van billijkheid en recht. De overheidsmaatregelen komen uiteraard tot stand als een resultaat van afwegen van velerlei belangen. Niet iedereen kan al zijn verlangens en behoeften bevredigd vinden. Hiermee komt de overheid voor de moeilijkheid te staan om voor haar maatregelen begrip te vinden bij de betrokkenen. Op deze kwestie komen wij straks terug.

2) Onder democratische pressiegroepen verstaan wij groepen, die hun samenstelling en bevoegdheden ontleen aan bepaalde individuen en groepen van individuen, wier belangen afhankelijk zijn van derden, en die tot doel hebben op deze derden druk uit te oefenen, met alle gewenste middelen. Men denke aan een Sociaal-Economische Raad, een Consumentenbond, een bond van weggebruikers, een vakbeweging, een politieke partij, een oudercommissie, een parochieraad.

Evenals de democratische gezagsorganen ontleen zij hun betekenis voor het zelfbehoud aan de mogelijkheid, die zij bepaalde groepen bieden om hun belangen met kracht duidelijk te maken en de realisatie

ervan door middel van pressie af te dwingen. De pressie kan uitgeoefend worden door middel van propaganda, voorlichting en overleg, of door middel van maatregelen, die de derde en eventueel onwillige partij ernstige schade kunnen berokkenen en haar uit eigenbelang tot inwilliging van de eisen kunnen brengen, zoals staking, lijdelijk verzet, sabotage, schandschriften, het besmet verklaren van bedrijven, het oprichten van barricades.

De invloed van pressiegroepen is vooral groot, indien zij door de gezagsorganen of andere belangengroepen erkend worden als organen, die bepaalde groepen vertegenwoordigen en zich op grond daarvan kunnen doen vertegenwoordigen bij of in deze gezagsorganen. De vakbonden hebben bijvoorbeeld aan betekenis gewonnen, toen zij in het vaste overleg omtrent arbeidszaken werden betrokken, zoals nu in de Sociaal-Economische Raad en in de ondernemingsraden. De Consumentenbond dringt er terecht op aan om, zoals reeds in Engeland gebeurde, erkenning te krijgen bij de overheid, als vertegenwoordigend orgaan voor de consumenten.

Het ontstaan van afzonderlijke gezags- en pressiegroepen kan men zien als een *secundaire vermaatschappelijking*. De instituties die zich krachtens delegatie op directe behoeftevoorziening hebben toegelegd en daarmee een primaire vermaatschappelijking van de voorziening brachten, noopten immers tot het ontstaan van de gezags- en pressiegroepen. De gezags- en pressiegroepen voorzien in eerste instantie niet zelf in een directe behoefte, maar stimuleren of dwingen tot het behoud van de maatschappelijke doelmatigheid van de directe voorzieningsinstellingen, door van buitenaf bepaalde noodzakelijke condities aan te dragen of af te dwingen. Zij kunnen echter voornamelijk van betekenis zijn voor het aanbrengen van condities van meer algemene aard en zijn doorgaans niet in een positie om invloed uit te oefenen op de vele interne aspecten en condities, die voor het doelmatig blijven van een instelling in elk opzicht onmisbaar zijn. Daartoe zijn andere wegen, die wij nu aanduiden.

b. Systematische verwetenschappelijking van beleid en organisatie. Reeds gaven wij uitvoeriger aan, dat het fictief en ondoeltreffend worden van voorzieningsactiviteiten gemakkelijk optreedt in instellingen, waar de werkzaamheden zijn toevertrouwd aan een complex van verticaal en horizontaal op elkaar betrokken groepen.

Bij een splitsing van de activiteit in zulk een verticaal geleed en

vertakt bedrijf doet zich een aanzienlijk communicatie-probleem voor en is het bovendien moeilijk voor de activiteiten van elke afzonderlijke groep duidelijke en relevante doelmatigheidscriteria te vinden.

Dit probleem van criteria en communicatie is veel minder aanwezig in de kleine groep, die een voorziening van a tot z voor zijn rekening neemt. Als daar eenmaal de doelstelling gekozen is, is doorgaans de communicatie een spontane zaak, die geen afzonderlijke problemen stelt; het actieproces, tot en met het bereiken van het eindresultaat, blijft er zo duidelijk, dat zonder veel complicaties foutieve acties en opstellingen geconstateerd en gecorrigeerd kunnen worden. Het voorzieningsproces is in al zijn geledingen en procedures direct waarneembaar en overzichtelijk, zodat in veel gevallen bijna spontaan een doeltreffende opstelling bereikt wordt. Gaandeweg geconstateerde fouten kunnen dikwijls nog door onmiddellijke ingreep en improvisatie opgevangen worden. Wanneer het produkt niet bevredigend is voor de afnemer, kan daarop, organisatorisch gezien, onmiddellijk een kritisch bezien van doelstelling en werkwijze volgen. Dit gemak van overzicht, onmiddellijke correctie en spontane communicatie missen de complexe instellingen, waarin de voorzieningshandelingen uiteengelegd zijn en de meeste activiteiten zich afspelen op een niveau, dat niet voortdurend contact heeft met de leiding, die de doelstelling bepaalt, noch met de laatste mensen, die het produkt afleveren aan de klant.

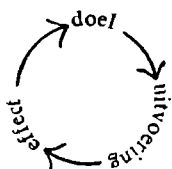
Om in zulk een complex alle groepen een doelmatige bijdrage te doen geven voor het geheel, moeten de spontane correctiefactoren en correctieprocessen van het kleine voorzieningsgroepje kunstmatig geïntroduceerd worden in het grote en complexe instituut. Dit vraagt in eerste instantie, dat de bedoelde spontane behoudsprocessen onderkend, beschreven en ge-analyseerd worden, en dat vervolgens onderzocht wordt, op welke wijze zij kunstmatig geïnstitutionaliseerd kunnen worden in en tussen de onderling gelieerde groepen. Lange tijd heeft het er naar uit gezien, dat de hier geverge inzichten en kundigheden niet door systematische explicitering en systematisering bereikbaar waren, maar slechts konden berusten op de merkwaardige persoonlijke intuïtie, moed en bekwaamheid van de zeldzame ondernemersfiguren, die voor zulke zaken toevallig een uitstekende neus hadden. Het voortbestaan van de bedrijven was van hun aanwezigheid afhankelijk.

In de begintijd van het complexe bedrijf waren de problemen nog zo nieuw, dat men inderdaad de toevallige man met het toevallige genie moest hebben om die problemen te onderkennen en op te

lossen. Het falen van de ondernemer hing overigens ook nog dusdanig in de lucht, dat hij zich tegen perioden van tegenslag en misrekening dekte met een buitengewoon hoog honorarium voor zichzelf en een hoge winstreserve voor het bedrijf. Geleidelijk echter is men in de oorspronkelijk ongeordend lijkende complexiteit door wetenschappelijk onderzoek meer orde, regelmaat en systeem gaan zien en werd de ondernemerskunde een overdraagbare bekwaamheid. Bedrijfsorganisatorisch onderzoek, marktonderzoek, onderzoek naar menselijke verhoudingen in het bedrijf, analyse van besluitvormingsprocessen, reclamepsychologisch onderzoek en de vorderingen buiten de directe bedrijfssfeer op sociologisch, sociaal-psychologisch en cybernetisch gebied hebben geleid tot de groei van een wetenschappelijk gesteund en aanzienlijk gevorderd vermogen tot systematische besturing en aanpassing van het bedrijf, of — in het algemeen — van de gelede instituties.

Het is hier niet de plaats om diep op de technische problemen van organisatie en aanpassing van instituties in te gaan. Wij mogen volstaan met een korte toelichting.

Het behoud van doelgerichtheid en het voortdurend corrigeren en aanpassen aan nieuwe omstandigheden, dat in kleine groepen met zulk een gemak en schier spontaan schijnt te gebeuren, heeft in het algemeen het volgende verloop. Eerst wordt een doel gekozen — dan volgt daaruit de keuze van middelen en de uitvoering — dan volgt het effect — dit effect wordt dan (middels informatie) vergeleken met het gestelde doel (evaluatie); al naar gelang de vergelijking van effect en doel bevredigend of onbevredigend uitvalt, wordt het oude doel aangehouden of (door terugkoppeling) gewijzigd — op grond van het aldus gekozen doel volgt weer keuze van middelen en uitvoering — dan volgt weer het effect, dat op zijn beurt weer wordt teruggekoppeld op het doel, en zo verder. Schematisch ziet dit kringproces van activiteiten er aldus uit:

Deze besturingscyclus is van toepassing op een productieproces als totaal, maar evenzeer op afzonderlijke subprocessen.⁸

Wie in staat is om de waarde en onwaarde van zijn actie-resultaten direct te overzien en kritisch te toetsen, beschikt daarmee over een suggestief en adequaat criterium om te besluiten tot voortzetting dan wel revisie van die actie. Men constateert dit bijvoorbeeld bij de vrouw die bloemen schikt en zich daarbij telkens laat leiden door de indruk die haar schikking maakt. Wij denken aan haar vertrouwde gebaar om tijdens het arrangeren van de bloemen telkens even wat achterover te buigen om te zien of het effect van haar handelingen recht doet aan haar bedoelingen. Dit kritisch toetsen van het effect bepaalt tevens de richting van verder pogen. Was het effect bevredigend, dan laat de bloemenschikkende het boeket verder onaangeroerd, is het onbevredigend, dan gaat zij verder met schikken. In hoeverre een nodig gebleken herschikking gelukt, is daarbij afhankelijk van de fantasie der vrouw en van haar technische bekwaamheid om haar ideeën in werkelijkheid om te zetten. Wat voor het bloemenschikken (en machineschrijven, autorijden, schilderen) geldt, geldt tevens voor het functioneren van een institutie. Ook hier komt het aan op een mogelijkheid

1. tot evalueren van het resultaat,
2. tot kritische revisie van doelstellingen,
3. tot technische omschakeling en aanpassing.

Zoals echter reeds werd opgemerkt heeft de kleine groep, en ook de bloemenschikster, het gemakkelijker dan de institutie, met haar specialisatie van afdelingen. De kleine groep en de bloemenschikster zijn voortdurend in direct contact met het resultaat van hun werk en kunnen zelf 'neue Kombinationen' maken en uitvoeren. In de gelede institutie echter liggen het bepalen van doelstellingen, de middelenkeuze, de uitvoering, het voltooiën van het eindprodukt en het bereiken van de afnemers verdeeld over verschillende plaatsen en over verschillende groepen en individuen. De instituties zijn dus genoodzaakt de drie genoemde mogelijkheden systematisch in te voeren en te institutionaliseren. Naargelang de instituties in deze rationalisatie van het beleid beter slagen, zullen zij de hun gedelegeerde taak effectiever en met meer bevrediging voor afnemers en medewerkers verrichten. Vage impressies en onzekere plannen worden vervangen door heldere inzichten en zekerder doelstellingen.

Een bedrijf als voorbeeld nemend, geven wij, slechts bij wijze van opsomming, enkele wijzen, waarop de drie onderscheiden behoudscondities te realiseren zijn. In het algemeen kan men opmerken, dat dit mogelijk is door functionarissen of eventueel afzonderlijke afdelingen te belasten met het bijeenbrengen van data uit verschillende, uiteenliggende afdelingen, waardoor een overzicht verkregen wordt en een vergelijking van gegevens mogelijk wordt, dat niet meer binnen het bereik ligt van een der afzonderlijke produktie-afdelingen.

Voor de evaluatie van de resultaten en een kritische revisie van de doelstellingen van het bedrijf dienen de doelstellingen van de directie, de resultaten die bij de afnemers behaald worden en de latente mogelijkheden bij de afnemers met elkaar in verband gebracht te worden. Hiertoe kunnen de *boekhoudkundige* afdeling, een afdeling voor *markt- en motivatieonderzoek* en een *ontwerp*-afdeling tezamen belangrijke diensten verrichten. Reeds uit een analyse van verkoopcijfers, van verlies- en winstcijfers, of uit een evaluatie van verleende diensten blijkt enigermate hoe bevredigend het bedrijf zijn diensten heeft verleend. Aanvullende gegevens kunnen verkregen worden uit een steekproefonderzoek bij afnemers en niet-afnemers, of uit een analyse van ingekomen klachten. Op basis van de bevindingen kan de ontwerp-afdeling overgaan tot het concipiëren van nieuwe produkten en diensten, die op hun aantrekkelijkheid voor de afnemers of gebruikers getoetst worden in een markt- en motivatie-onderzoek, dat dan bovendien steun geeft aan het opzetten van een doeltreffende reclame, propaganda of voorlichting. Met deze werkzaamheden wordt echter nog geen garantie gegeven voor de doeltreffende organisatie en aanpassing van de afzonderlijke afdelingen. Daartoe wordt een afdeling opgezet voor *organisatie en planning*. Deze onderzoekt in hoeverre de organisatie bevredigend functioneert, door bijvoorbeeld een vergelijking te trekken tussen de opdrachten, die een afdeling ontving en de geleverde prestaties, door aantal en oorzaken van stagnaties in de produktie en van wegliep van werkers bij te houden, door cijfers van verlet en verloop bij de werkers te vergelijken. Op basis van deze gegevens en van de evaluatie-gegevens stelt de afdeling 'organisatie en planning' een herzien organisatie-project op, waarin de bezetting, de materiële outillage en de taken voor de afzonderlijke afdelingen nader omschreven en uitgewerkt worden, waarbij in de taakstelling bijzondere aandacht wordt gegeven aan het contact en de samenwerking met andere afdelingen.

De organisatorische omschakeling op een nieuw produkt moet

uiteraard gebeuren binnen de mogelijkheden van technische en personele aard. Overleg en samenwerking met de technische- en personeelsafdeling zijn dus onontbeerlijk. Wij merken hier slechts op, dat de omschakeling van het personeel de vorming van een afdeling voor *bijtscholing*, omscholing of kadertraining kan vereisen.

Met deze vlotte opsomming willen wij geenszins suggereren, dat de vraagstukken, waarvoor bijvoorbeeld een afdeling voor organisatie en planning staat, niet uitermate moeilijk zijn, noch ontkennen, dat het oplossen van deze vraagstukken nog steeds op een betrekkelijk smalle wetenschappelijke basis geschiedt. Niet iedereen is over de mogelijkheden erg hoopvol gestemd. Een aantal sociologen meent dat het omvangrijke, gelede bedrijf met zijn vele specialisten wezenlijk moet leiden tot vervreemding en tot identificatie-verval bij de werknemers, vooral bij de arbeiders in de uitvoerende produktieafdelingen. In een kleine werkplaats, zo merkt de Amerikaanse socioloog Daniel Bell op (1956), waarin arbeidsverdeling plaats vindt binnen een overzichtelijke groep van mensen, heeft iedere werkman nog een belangrijke invloed op zijn eigen werkomstandigheden. Hij werkt mee als de machines geplaatst worden en gebruiksklaar worden gemaakt, hij poetst en repareert, haalt zijn eigen werkmateriaal en zo meer. Hij weet waarom alles moet gebeuren en ziet zijn eigen bijdrage daarin. Dit verandert echter als de functies over verschillende groepen verdeeld worden.

'Under a complex division of labor, these tasks pass out of control and he must rely on management to see that they are properly done. This dependence extends along the entire process of production. As a result, modern industry has had to devise an entire new managerial superstructure which organizes and directs production. This superstructure draws in all possible brain work away from the shop; everything is centered in the planning and schedule and design departments. And in this new hierarchy there stands a figure known neither to the handicrafts nor to industry in its infancy — the technical employee. With him, the separation of functions becomes complete. The worker at the bottom, attending only to a detail, is divorced from any decision or modification about the product he is working on.' (1956, 9, 10).

Bell en bijvoorbeeld ook Riesman (1961) pleiten voor een terugkeer naar de kleine werkplaats.

Organisatiedeskundigen zijn echter van mening, dat veel van de bezwaren tegen het grote bedrijf hun oorzaak vinden in de primitieve wijze waarop deze bedrijven georganiseerd zijn. Toen de organisatieleer nog in de kinderschoenen stond, was deze bepaald door de studies

van Gilbreth en Taylor. Zij hadden zeer duidelijk het welzijn van de arbeiders op het oog, maar hun opvattingen vertoonden inruikende eenzijdigheden. Het bedrijf werd voornamelijk gezien als een technisch complex, waarin de arbeiders als technische factoren werden ingepast en, op grond van tijds- en bewegingsstudies, orthodox werden afgericht op efficiënt functioneren. Voor sociale factoren in het bedrijf, communicatieproblemen, de betekenis van de kleine groep en de individuele persoonlijkheid van elke arbeider, was de aandacht nog niet gewekt. Sindsdien is het belang van deze factoren wel gezien — men denke bijvoorbeeld aan het reeds vermelde Hawthorne-onderzoek — en wordt door organisatie-experts gezocht naar oplossingen, die aan de mens in het bedrijf, met alle facetten van dien, recht doen (Bialosterski, 1960, Kuylaars, 1951, Argyris, 1957).

Uit deze summieri opsomming van condities voor het behoud van de doelmatigheid van het bedrijf blijkt reeds, dat de mogelijkheid tot voortdurende aanpassing in aanzienlijke mate afhankelijk is van:

- a. de mogelijkheid tot het aantrekken van specialisten, en
- b. de mogelijkheid tot snelle aanpassing aan nieuwe doelstellingen.

Waar deze mogelijkheden groot zijn, wordt de voorziening en het zelfbehoud van de afnemers bijzonder gediend.

In een originele beschouwing heeft de econoom Galbraith (1958) laten zien, dat de omvang van de voorzieningsinstituten en de publiek- of privaatrechtelijke status hierin zeer bepalende factoren zijn.

Wat het aantrekken van specialisten betreft heeft Galbraith erop gewezen, dat de vooruitgang in verschillende typen van behoeften zeer onevenwichtig is, omdat sommige voorzieningen van oudsher worden verzorgd door zeer kleine, los van elkaar werkende bedrijfjes, die door hun geringe omvang niet in staat zijn onderzoek te doen naar nieuwe markten, nieuwe grondstoffen, nieuwe produktie- of voorzieningswijzen en daardoor niet of nauwelijks verandering brengen in hun produkten en hun markt, terwijl grote bedrijven, the big corporations, daartoe wel in staat zijn. Als voorbeelden uit de Verenigde Staten noemt hij de kledingindustrie en het bouwbedrijf.

De sterke traditiegebondenheid van de bouwwereld in Nederland berust waarschijnlijk op dezelfde factoren als in de Verenigde Staten. Naar schatting maakt meer dan 90% van de arbeiders die het werk op de bouwplaats uitvoeren deel uit van het niet-fabriekmatig bouwbedrijf. Van deze niet-fabriekmatige bouwbedrijven heeft slechts iets meer dan 5% meer dan 20 mensen in dienst. Relatief het grootste

aantal dezer bouwbedrijven, 20%, heeft slechts 1 werknemer (Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid, 1961).

Wat betreft de tweede conditie, de mogelijkheid tot snelle omschakeling, heeft Galbraith een verschil gemaakt tussen het vrije bedrijf en de overheidssector. In het vrije bedrijf is het nemen van beslissingen omtrent nieuwe doelstellingen en het omschakelen op deze nieuwe doelstellingen zaak van enkele individuen die, gedwongen door verliezen of aangetrokken door nieuwe winsten, snel decisies kunnen nemen. In de overheidssector vraagt de besluitvorming een ingewikkelde weg, waarbij veel mensen en instanties, met onderling uiteenlopende belangen, tot een zekere mate van overeenstemming moeten komen en bereid moeten zijn gelden te fourneren. Dit betekent dat men in een overheidsbedrijf trager tot aanpassing en omschakeling komt dan in het vrije bedrijf en dat een initiatief tot verandering door de vele oprijzende obstakels vaak achterwege zal blijven. Overheidsvoorzieningen zullen dus gemakkelijk achter blijven op private voorzieningen. Daar komt dan nog bij dat in een samenleving, waarin volgens traditionele opvatting het overheidsbudget zo laag mogelijk moet zijn en het overheidsoptreden zo gering mogelijk, er bij voorbaat een neiging is elk overheidsinitiatief met argwaan te bezien en in te perken. Belasting wordt eerder beschouwd als de schatting, die een autoritair gezag opeist, dan als een prijs voor verstrekte overheidsvoorzieningen. Daartegenover staat het applaus dat een initiatiefrijke onderneming verkrijgt. De hoge prijs van het nieuwe produkt wordt slechts gezien als de prijs voor de vooruitgang. Vandaar, zegt Galbraith, een ruime voorziening met goederen uit de private sector en een primitieve voorziening ten dienste van het algemeen belang: een primitief politie-apparaat, een achterblijvend wegnnet, een onderwijs dat de maatschappelijke ontwikkelingen maar traag volgt.

Voor ons land zijn door Idenburg e.a. op soortgelijke gronden de geringe aanpassingsmogelijkheden van het onderwijs verklaard.

c. Systematisch contact met afnemers en gebruikers.

De hier genoemde rationele bedrijfsvoering is niet alleen van betekenis voor het behoud van een eenmaal bereikte doeltreffendheid van een institutie, maar voorkomt ook dat het invoeren van nieuwe voorzieningen identificatieverval veroorzaakt bij de afnemer of gebruiker.

Systematische bedrijfsvoering betekent niet slechts dat bereikte resultaten worden vergeleken met oorspronkelijk gestelde doeleinden, maar sluit ook procedures in, die garantie geven voor een overeen-

stemming van nieuwe voorzieningen met de wensen en behoeften van het publiek en die tevens de goodwill van het bedrijf verhogen.

Het bereiken van overeenstemming tussen voorzieningsaanbod en voorzieningsvraag wordt op verscheidene wijzen bereikt.

1) De wensen en behoeften van het publiek worden gepeild uit systematisch marktonderzoek en komen bovendien naar voren uit klachten, uit verkoop- of dienstverleningscijfers en dergelijke.

2) Door middel van reclame, propaganda en voorlichting wordt het publiek vertrouwd gemaakt met nieuwe produkten en voorzieningen, zodat het zich daarmee kan gaan vereenzelvigen.

3) In de afdelingen waar over toekomstige, nieuwe voorzieningsaanbiedingen beslist wordt, trekt men specialisten aan, die voor deze opgave bijzondere bekwaamheden hebben.

Op deze wijze houden afnemers en gedelegeerde instelling een voortdurende verstandhouding met elkaar.

De mogelijkheden tot verstandhouding zijn echter niet voor alle instituties even groot. Ook hier dringen zich enkele onderscheidingen op die Galbraith (1958) maakte tussen verschillende typen van voorzieningsinstituties. Het bereiken van verstandhouding met afnemers en gebruikers is slechts mogelijk (a) bij een bedrijfsomvang, die het aantrekken van specialisten voor opinie-peiling en voorlichting aan het publiek economisch verantwoord maakt, (b) maar verder ook slechts indien oude wijzen van behoefte-peiling vervangen kunnen worden door meer rationele peilingen, en (c) indien het instituut voor nieuwe voorzieningen propaganda kan voeren.

Zo ziet men, dat bij de regering en bij diverse pressiegroepen, die traditioneel hun doelstellingen ontleen aan de stem van het volk of aan de leden, een systeem van meer rationele behoefte-peiling langzamer ingang vindt dan bij het commerciële grootbedrijf. Toen in het grootbedrijf systematisch marktonderzoek reeds algemeen geaccepteerd was, moesten vakbondsbestuurders, kamerleden, ministers en hun medewerkers nog in veel gevallen de verlangens en behoeften van hun deleganten opmaken uit persoonlijke ervaringen en impressies. Dan ontstaat het verschijnsel van de 'vergeten groepen'. Dit zijn de bevolkingscategorieën die te klein zijn, te verspreid over het land of te weinig weerbaar, om zich als georganiseerde pressiegroep te doen gelden of indruk te maken op degenen, die in beginsel hun belangen moeten behartigen.

De meningen en wensen van het volk, met alle nuances en verschillen naar onderscheiden groepen in de samenleving, worden op

basis van impressies en toevallige ervaringen uiteraard minder weergegeven, dan door een stelselmatig, goed gericht en representatief onderzoek. Geleidelijk zien we echter ook in de kringen van regering en vakbonden rationelere methoden veld winnen. Vakbondsbesturen laten zich terzijde staan door een bureau, dat stelselmatig onderzoekt. Aan de verschillende regeringsdepartementen worden adviescommissies benoemd of raden geïnstalleerd, die in toenemende mate zich baseren op rationele behoefte-peilingen. Tegen deze rationele wijze van benaderen van problemen zal vooral uit de kring van de aangesloten vakbondsafdelingen verzet rijzen. Deze afdelingen ervaren, terecht, een functieverlies. De werkelijke beleidsbeïnvloeding verschuift immers van bewogen afdelingsvergaderingen, waarin ieder vakbondslid zijn mening kan zeggen, naar het bondsbureau. De betekenis van de Kamers, althans voor het representeren van de belangen van het volk en voor het suggereren van oplossingen, wordt nog in het bijzonder uitgehold, waar de belanghebbende pressiegroepen of instanties in commissies of raden vertegenwoordigd zijn.

Vergeleken bij de vrije bedrijven is de regering ook nog in het nadeel, waar het er om gaat, bij het publiek begrip te vinden voor haar maatregelen. Allereerst wordt de kritiek op regeringsmaatregelen en -voorzieningen, vergeleken bij de kritiek op het bedrijf, breed uitgemeten en gepubliceerd. In de volksvertegenwoordiging wordt uitvoerig gedebatteerd en de grote communicatiemiddelen — krant, radio, televisie — doen daarvan verslag en voegen er hun eigen kritiek aan toe. Aan de regering wordt maar een zeer bescheiden mate van propaganda toegestaan. Daarbij vergeleken is de situatie van de 'vrije' bedrijven opmerkelijk vrij. Het bedrijf is vooraf geen verantwoording schuldig aan zijn afnemers, kan onomwonden zijn voorzieningen aanprijzen en ver-glamourt deze in zijn reclame. Het kritische geluid van een consumentenbond komt vaak nog niet veel verder dan de kring van de aangesloten leden. Er is voornamelijk de indirecte kritiek wanneer, na het falen van openlijke en heimelijke reclameverleiding, het publiek niet koopt.

Het zou interessant zijn te onderzoeken in hoeverre de kennis-making in de bezettingstijd met een 'Propagandaministerium' van een totalitaire regering een irrationele weerzin heeft achtergelaten tegen een stelselmatige voorlichting door de regering omtrent te treffen en getroffen voorzieningen. Er is ongetwijfeld enige voorlichting via de grote communicatiemiddelen en vaak op initiatief van deze. Er zijn radiopraatjes, persconferenties, televisie-interviews en dergelijke, maar

men mist daarin het eigen initiatief, het élan en de systematiek, die de reclame en voorlichting op commercieel terrein vertonen en die voor een identificatiebehoefte bij het publiek ten aanzien van de voorzieningen, zeker in een zeer dynamische tijd, alleszins gewenst zijn.

Dit verschil in kritiek ten aanzien van overheid en vrij bedrijf betekent — en dat interesseert ons in dit verband — dat het vrije bedrijf er voorshands veel gemakkelijker in zal slagen het publiek te winnen voor zijn produkten en voorzieningen dan de overheid.

Het door Galbraith geconstateerde verschil tussen overheids- en private bedrijven, tussen grote en kleine ondernemingen, het verschil dus in de sociologische en sociaal-psychologische condities van verschillende voorzieningsinstanties, heeft verregaande implicaties voor een evenwicht tussen de voorzieningen, voor de evolutie van onderscheiden voorzieningen en voor de mogelijkheden om het publiek tot identificatie te brengen, die voor een systematische ontwikkeling van de aanpassing van zulk een belang zijn, dat nader onderzoek noodzakelijk lijkt.

Tenslotte merken wij op, dat de mogelijkheid om de doeltreffendheid van institutionele delegaties te handhaven of te herstellen door rationeel, planmatig handelen geringer is, naargelang een institutie minder georganiseerd is en bestaat bij de gratie van traditionele sentimenten en gewoonten. Het instituut van de burenhulp is daarvan een duidelijk voorbeeld. Aan de burenhulp was in vele dorpen en kleine plaatsen de hulp gedelegeerd bij bevalling, ziekte en begravenis. Waar door een geleidelijke verandering van mentaliteit dit instituut begint te tanen, wordt het moeilijk om het weer tot leven te brengen. Wat men ziet gebeuren, is het ontstaan van een groep belanghebbenden, die gaat opwekken tot hulp en die deze hulp eventueel meer rationeel gaat organiseren, zodat in de plaats van het oude traditionele instituut een georganiseerde institutie treedt.

Wanneer in een bepaalde samenleving discriminerende instituties bestaan, die hun basis vinden in de traditie — rassen- of klassen-discriminatie — zijn deze eveneens moeilijk direct te wijzigen, eenvoudig omdat er geen specifieke groep is, die verantwoordelijk gesteld kan worden en over het gezag beschikt om rechtstreekse verandering te bewerkstelligen. In zekere zin is iedereen schuldig en is niemand schuldig; is iedereen verantwoordelijk en is niemand verantwoordelijk. De verandering kan pas welbewust aangepakt worden, door tegenover de kracht van de traditie een georganiseerde groep te plaatsen, die pressie gaat uitoefenen. Zulk een groep zal succes hebben, indien zij

middels haar pressie aan de discriminerende bevolking duidelijk kan laten blijken, dat zij door te discrimineren zichzelf schaadt in haar zelfbehoud. De pressie slaagt indien deze wordt uitgeoefend op een gevoelige plek. Dit was de les die Martin Luther King opstak, als leider van de 'Southern Christian Leadership Conference', tijdens zijn strijd om gelijke rechten voor de negers (Time, Atl. Ed., 1964, jan. 3, 11): 'We attacked the political power structure instead of the economic power structure. You don't win against a political power structure where you don't have the votes. But you can win against an economic power structure when you have the economic power to make the difference between a merchants profit and loss.'

III. HET MATERIELE ZELFBEHOUDSYSTEEM

Het streven naar zelfbehoud hebben wij nu leren kennen als een ontwikkeling van een zelf, van een aantal disposities of 'instincten', waardoor het individu een bevredigende relatie tot zijn feitelijke omgeving kan aangaan en behouden, waarbij dan vanwege deze disposities tevens een aantal sociale verbanden of 'kudden' worden gevormd, zowel kleine groepen als grotere maatschappelijke verbanden, die voor het zelfbehoud van belang zijn. Het is nu het moment om meer systematisch aan te tonen dat het consolideren van het zelfbehoud op een gunstig niveau niet alleen gelegen is in de ontwikkeling van psychische disposities van individuele en sociale aard, maar evenzeer in het bewerken en voortbrengen van allerlei materiële goederen.

Naast de menselijke factoren zijn de materiële factoren van belang: wie wil eten, zoekt een rauwe konijnenbout of een cordon bleu; wie droog en warm wil blijven, verlangt een knappend houtvuur of een centrale verwarming, een grot in de rotsen of een flatwoning; voor gezelligheid en vriendschap, voor seksueel verkeer zoeken wij andere mensen, maar ook een vriendelijke zithoek, briefpapier, een telefoon, een bed en een taal; voor het voortbrengen van goederen zoeken wij machines, gereedschap en instrumenten; voor het behouden van wet en orde hebben wij behoefte aan verkeerstekens, voorschriften, gevangenissen.

Globaal gesproken kan men zeggen, dat de individuele en sociale behoeften uiteindelijk alle hun materiële voorzieningen vragen, directe en conditionele. Naast het individuele en het sociale zelfbehoudsysteem is er nog het materiële zelfbehoudsysteem. De mens moet niet alleen zijn eigen instincten en zijn eigen kudden vormen, maar ook zijn eigen bos.

De betekenis van de materiële goederen voor het zelfbehoud

Wij gaan nu nader in op de zelfbehoud-betekenis van het complex van materiële goederen en aspecten, waaronder dus zowel begrepen zijn de materiële goederen in enge zin — stoelen, bekers, huizen, machines — maar ook alle fysische objecten en aspecten als taal, muziek, kleur, arrangement van meubels, ruimtelijke verhoudingen en dergelijke.

1. De disposities zijn slechts zinvol door de materiële goederen. Reeds hebben wij gezien, dat de psychofysische disposities, zowel van louter individuele als ook van collectieve aard, zich onder meer ontwikkelen in relatie tot, en omwille van de materiële voorzienings-objecten. De concrete disposities zijn gericht op de voortbrenging, de instandhouding en uiteindelijk het gebruik van deze goederen. De concrete disposities veronderstellen een daarmee corresponderend bestand van voorzieningsmiddelen en zijn slechts zinvol vanwege deze middelen. In hoofdstuk I hebben wij duidelijk gemaakt, dat de complementariteit van disposities en materieel-culturele voorzieningen vanzelf groeit in het socialisatieproces dat elke neo-natus en elke opgroeiende jonge mens ondergaat.

Disposities tot biefstuk eten, tot jagen, tot organiseren van allerlei feesten, tot aankleding van een huis met meubels, gordijnen en vloerkleden, ontwikkelen zich, omdat men in een bepaalde cultuur nu eenmaal alles eet, jaagt, feest viert en huizen inricht.

De disposities zijn er vanwege en omwille van de voorzieningen. Het feitelijk niveau van verzorging, beschaving en cultuur, dat wij door ontwikkeling van psychische disposities en sociale verbanden kunnen bereiken, zou wegvallen, indien plotseling de goederen zouden verdwijnen. Een man is niet slechts slager, echtgenoot, clublid, vader, zeiler door de individuele en sociale disposities, die daartoe strekken, maar ook door zijn hele slagerswinkel, de verjaardagsgeschenken aan zijn vrouw, het interieur van zijn club, zijn woning en alles wat daarin is, zijn zeilboot en de auto die hem naar de zeilplas brengt. Vallen de goederen weg, dan daalt het zelfbehoud en blijft de man achter als Job op de mestvaalt. De oude disposities moeten dan omwille van het zelfbehoud worden vervangen door nieuwe. Het zinloos worden der disposities wordt geïllustreerd door de uitroep van de man, die na de schipbreuk strandt op het bekende eilandje met de palmboom: 'Heb ik daarvoor mijn middenstandsdiploma gehaald?'

De kleren maken de man. Hij wordt gemaakt door zijn witte boord of zijn overall, maar ook door zijn agenda, zijn woning, zijn fabriek.

Om voortdurend onszelf te kunnen zijn, nemen wij op reis onze bagage mee. Wanneer ik een huis inricht, installeer ik mijzelf — ofwel mijn zelf.

In een bestaan met weinig alternatieven, waarin van oudsher het ene, zelfde milieu gehandhaafd bleef, ontwikkelt zich dan ook als regel een hecht geïntegreerd zelf, dat een schier volkomen eenheid met de omgeving vormt. Hoe ver deze vereenzelviging met de materiële omgeving kan gaan, kwam wellicht tot uiting in een kort filmverslag, van een gesprek met een uiterst schuchtere bosnegerjongen uit de nederzetting 'Drie Tabbetje' in Suriname, dat op 14 augustus 1962 voor de televisie werd gebracht. De bevolking van 'Drie Tabbetje' moet binnenkort gaan verdwijnen als het stuwmeer, dat in het kader van het Brokopondoplan zal worden aangelegd, het dorp onder water zal doen verdwijnen. De bevolking zal worden verplaatst naar een hoger gelegen en droogblijvend bosgebied, waar nieuwe hutten aangelegd worden. 'Wil je naar het andere dorp?' vraagt de verslaggever. De negerjongen antwoordt: 'Als het dorp weggaat, gaan we allemaal dood.' Het antwoord, dat niet verder geanalyseerd werd, wijst op een vereenzelviging van het zelf met de omgeving, zoals die in het 'primitieve' denken veelvuldig voorkomt (Fortmann, 1959) en die, in het licht van de hier beschreven functionele afhankelijkheid in het geheel niet bizar is, maar steun vindt in reële verhoudingen en ervaringen.

2. Door de materiële goederen blijven de disposities gehandhaafd. Het wegvallen van de materiële goederen veroorzaakt meer dan alleen het zinloos worden van de disposities. De aanwezigheid van de goederen is, in het algemeen gesproken, ook onmisbaar om de disposities zelf in stand te houden. Handhaving van de disposities vraagt de voortdurende of regelmatige functionering daarvan. De functioneringsgoederen zijn daartoe het vereiste oefenmateriaal. Valt dit oefenmateriaal weg, dan worden op de duur de disposities zwak en onecht of zij verdwijnen geheel en al. Disposities zijn weliswaar hechte kanaliseringen, maar de kanalisering is niet steeds blijvend. Worden de kanalen niet regelmatig benut, dan slibben zij blijkaar dicht.

Antropobiologisch is bekend, dat alleen reeds door verval van de Nissl-substantie in de zenuwcellen, onze kennis en vaardigheden verminderen, doch dat deze achteruitgang, door voortdurend zinvol gebruik der cellen wordt afgeremd (De Froe, 1963).

Experimenteel materiaal mag op dit punt schaars zijn, maar de ervaring spreekt een duidelijke taal.

De concertpianist weet dat zijn vingervlugheid snel vermindert; de noodzaak om voortdurend te kunnen oefenen is zo sterk, dat hij op reis een 'dood' toetsenbord meeneemt. Zonder regelmatige training verliest een sportman zijn 'conditie'. Wie niet regelmatig leest, onderzoekt of discussieert verliest zijn beweeglijkheid van denken. Kleine geschenken zijn nodig om de vriendschap te onderhouden.

Disposities handhaven zich bij de gratie van hun feitelijk functioneren en dus mede bij de gratie van de voor het functioneren onmisbare goederen. Hieraan herinnert ons de anecdote van de Britse officier, die benoemd werd op een eenzame post midden in de rimboe, tussen primitieve volksstammen. Teneinde zijn gecultiveerde Britse disposities en Brits beschavingsniveau te handhaven en niet te vervallen tot primitiviteit, installeerde hij een bad, waar hij elke dag op een vaste tijd in ging om vervolgens, precies zoals thuis op zijn bevoorrecht eiland, zich zorgvuldig in rok te kleden voor de avondmaaltijd.

Wat is hier gebeurd? De aanwezige Britse disposities brachten de officier tot het installeren van een bad en tot een dagelijkse verkleedpartij, teneinde te bereiken dat het voortdurend gebruik van bad en rokcostuum de daarin geïmpliceerde gevoelens van waardigheid en smetteloosheid intact zouden houden. Kortom: Brit en bad hielden elkaar overeind.

Zonder werkelijk functioneren verschaalt de dispositie of wordt zij onecht. De mens die uit het oog geraakt en met wie men dus niet meer omgaat, geraakt dikwijls ook uit het hart. In het christendom geldt: wie de geboden van de Vader niet onderhoudt, wordt niet geacht de Vader lief te hebben; wie 'Heer, Heer' roept, maar de ruzie met zijn broer niet bijlegt, wordt niet geacht een christelijke dispositie te hebben. Geen liefde op de duur, zonder de liefdewerken. Een dispositie zonder bijpassende activiteit wordt niet houdbaar geacht. Zo merkt Graham Greene op, dat echte gevoelens van wereldbroederschap op de duur onecht worden, als men niet in eigen, naaste omgeving een enkel mens concreet hulp geeft.

3. Door functionele fixatie evoceren objecten een bepaald gedrag. Behalve als oefenmateriaal hebben objecten nog een meer 'eigen' en onmiddellijk behoudende invloed. De goederen zelf, door de habituele betekenis die zij voor ons verkregen hebben, oefenen een behoudende macht op ons uit. We stappen dagelijks in bed, zetten de radio aan voor muziek en nieuws, gebruiken een zakdoek, kiezen bloem- of boekgeschenken om uitdrukking te geven aan gevoelens van vriend-

schap, gebruiken een auto voor vervoer, niet omdat we dagelijks opnieuw uitvinden of zelfs maar levendig beseffen dat zulke goederen daartoe dienstig zijn, maar omdat deze goederen, eenmaal daartoe ontdekt of aangetroffen, nu voorhanden liggen en in hun aanwezigheid ons op hun gebruik wijzen. De aanwijzing tot bepaald gebruik ligt niet alleen in onze disposities, maar in de goederen zelf. Deze verkrijgen door hun gebruik, wat Duncker (1945) genoemd heeft, een zekere 'functional fixation'. Daarmee bedoelt hij, dat de betekenis van de goederen dusdanig gefixeerd wordt op de habituele gebruikswijze, dat andere gebruiksmogelijkheden min of meer uitgesloten worden. Van de Geer (1957) geeft het voorbeeld van een man, die om zijn papieren bij elkaar te houden een voorwerp zoekt, dat als presse-papier kan dienen. Het kan dan gebeuren, dat hij niet onderkent, dat een hamer, die in de buurt ligt, daarvoor geschikt is, omdat hij de hamer uitsluitend ziet als een object om spijkers in te slaan. Het traditioneel gebruik maakt hem blind voor de andere eigenschappen en gebruiksmogelijkheden van de hamer. In het dagelijks leven vindt men tal van voorbeelden van functionele fixatie. Wie bij een feestje een verticale versiering wil maken, denkt niet gauw aan het gebruik van slingers, omdat die horizontaal behoren te hangen. Een kam is geen voorwerp om kleine prulletjes bijeen te schuiven, omdat men de tandzijde ervan gebruikt en niet de bovenkant. Een stofzuiger dient om te zuigen en men gaat langs de mogelijkheid heen om met de achterkant ervan de kachel aan te blazen.⁹

Deze functionele fixatie is in vele experimenten onderzocht als een handicap bij het oplossen van problemen. De functionele fixatie kan iemand beletten nieuwe combinaties te vinden of nieuwe mogelijkheden te zien. De functionele fixatie is dan een barrière, die doorbroken moet worden. In het verband van ons betoog moeten wij echter wijzen op de positieve betekenis van de functionele fixatie: zij indiceert reeds gevonden oplossingen, leidt tot een bijna moeiteloos op gang komen van disposities en stabiliseert daarmee een eenmaal gevonden zelfbehoudswijze.

De functionele fixatie is niet absoluut. Zij is niet bij alle personen en onder alle omstandigheden even sterk. Zij is sterker voor meisjes dan voor jongens, sterker bij haast en bedreiging dan bij rust en ontspanning. Terecht nemen wij dus aan dat mannen met een 'speelse' geest de beste uitvinders zijn.

In het algemeen kan men zeggen dat instelling en motivatie hun invloed doen gelden (Van de Geer, 1957).

De functionele fixatie biedt dus een mogelijkheid tot continuering van een voorziening op een stabiel niveau. De functionele fixatie is gebruiksindicatie en onder bepaalde omstandigheden zelfs gebruikssuggestie. De Nederlander kent tandenstokers, maar is niet gewend die te gebruiken. Als ik niettemin constateer, dat van een gezelschap van acht personen, die samen rijsttafelen, vijf van de acht de op tafel geplaatste tandenstokers gebruiken, dan blijkt daaruit de gebruikssuggestie, die het object zelf opwekt.

De macht van de goederen manifesteert zich op interessante wijze in de instituties met hun collectieve objectieve goederen. Tot het vervullen van onze sociale rollen in de instituties worden wij niet slechts aangezet door de macht der gewoonte; wij handelen tevens *in dienst van* de fabriek, de machine, het voorschrift, het vaandel. In zulke objecten verkrijgt de institutie een zelfstandige geldigheid — boven de gezamenlijke individuen uit — welke ons urgeert de passende disposities te laten werken. Jonge Nederlanders gaan niet in dienst en keren niet telkens terug naar hun regiment omdat zij heel welbewust het nationaal verdedigingssysteem in stand willen houden of omdat zij een krachtige dispositie tot dienstvervulling kregen, maar omdat er een dienstplicht is, een objectief voorschrift, dat door iedereen geldig wordt geacht.

De objecten houden de disposities soms dermate vast, dat disposities schier onbewust, juister gezegd schier achter-bewust kunnen worden. De goederen, de objectiva, krijgen een dusdanig orthodoxe geldigheid, dat onze dispositie om de goederen te gebruiken primair een dispositie tot volgzzaamheid schijnt te zijn. De dwang der goederen schijnt zo primair, dat het zinvolle van de eigen gebruiksdispositie niet of nauwelijks ervaren wordt. De geldigheid der goederen lijkt niet ontleend aan de mens, maar omgekeerd. Zo kan iemand zich slaaf gevoelen van zijn gezin of van de fabriek; de beroepsvoetballer kan zich gevoelen als een machine, die namens de vereniging optreedt.

In hoofdstuk IV zullen wij verder ingaan op dit belangrijke fenomeen.

Hier concluderen wij nu, dat een bepaald materieel systeem door de eigen indicerende macht die de goederen verkrijgen, bijdraagt tot het instandhouden van bepaalde disposities en daarmee van een daarin geïmpliceerd cultureel niveau van waarnemen, gevoelen en medemenselijke omgang.

4. Nieuwe materiële voorzieningen urgeren tot nieuwe disposities. Individuele en collectieve disposities ontwikkelen zich in relatie tot

de materiële voorzieningen. Wij hebben reeds gezien, dat dit een fundamentele regel is voor de socialisatie van kinderen. De genese van disposities tot gebruik van goederen (en omgang met mensen) ligt in het gebruik van die goederen (en in de feitelijke omgang). Deze regel heeft ook geldigheid voor volwassenen. Een van de wijzen waarop de zelfbehoudsactie verandert en op een hoger niveau komt, ligt in de kennismaking met mensen die gebruik maken van andere, eventueel meer geavanceerde voorzieningsmiddelen. Nieuwe materiële voorzieningen kunnen nopen tot verandering van persoonlijke disposities en sociale verhoudingen.

Op eenvoudige wijze wordt dit gezegd in de uitdrukking: eerst maakt de mens zijn woning, dan maakt de woning hem. Een woning ontstaat uit een plan, een idee. Deze idee-woning is doorgaans tamelijk schriel van vormen en betekenis, eenvoudig omdat het nog maar een idee-woning is. Zelfs een rijke fantasie schiet tekort om alle ervaringen met de woning en alle eventuele bewoningsgedragingen te voorzien en te vercalculeren in het plan. Wanneer de reële woning er echter is, blijkt dat de volle realiteit zowel rijker als armer is dan het concept. Het huis blijkt bijvoorbeeld gezelliger te zijn dan werd voorzien, dank zij een toevallig beschikbare houtsoort voor de vloeren; het huis blijkt lastig te zijn voor een gezin met grote kinderen, omdat de architect, even enthousiast als monomaan, aan een knus symbiotisch gezin dacht en de realiteit minder monomaan is dan de architect. De bewoners worden nu echter genoodzaakt zich aan de feitelijke situatie aan te passen. Zij verhogen bepaalde ambities en verlagen andere. Zij richten zich naar het huis. Het nieuwe object heeft tot nieuwe houdingen aanleiding gegeven.

Nog een sprekend voorbeeld van deze aard biedt het recente binnenkomen van de televisie in vele Nederlandse gezinnen. Om welke redenen willen veel mensen een televisietoestel? Zij doen dat op grond van reeds bestaande motieven. De televisie biedt hen bijvoorbeeld op een meer boeiende manier de ontspanning, die het krantenlezen tot dan toe heeft gegeven; zij vinden de televisie aansprekender en gemakkelijker dan het traditionele geïllustreerde blad; voor mensen die zich vervelen, is de t.v.-uitzending een prettige manier om de tijd te doden; nadat andere middelen faalden helpt misschien de televisie om de oudere jeugd in huis te houden. Op zulke gronden komt het apparaat de huiskamer binnen. Eenmaal binnen gaat het zijn eigen uitwerking verkrijgen. In bepaald opzicht is deze ongunstiger dan verwacht werd. Volgens mededeling van een clubhuis-

leider blijkt de oudere jeugd, zo gauw zij het nieuwe er van af gekeken heeft, nog eerder het huis uit te lopen dan voorheen. 'Al dat getuur naar die sprekers, zegt een van de informanten, is nog vervelender dan de kaartavondjes van vroeger, met de burenen.' 'Je moeder heeft niet eens tijd, zegt een ander, om een fatsoenlijke kop koffie te zetten.' Daarnaast blijkt echter ook een meer positief gewaardeerde invloed dan verwacht of bedoeld was. Het televisie-apparaat blijkt een met cultuur gevuld paard van Troje te zijn. Bij gebrek aan boeiender alternatieven blijft het toestel aanstaan, ook als er onderwerpen gebracht worden, die vroeger nooit enige belangstelling konden wekken. Allerlei culturele manifestaties, informatieve en documentaire uitzendingen, waarvan menige arbeider — en menig ontwikkeld man — dacht, dat deze niet interessant waren voor 'ons soort mensen' of voor 'iemand van mijn slag', worden toch gevolgd. Uit navraag bij het televisiepubliek is bijvoorbeeld gebleken, dat wensen omtrent kijkspelen in het algemeen niet hoog of diep reiken. Het publiek wil op de eerste plaats een klucht, ten tweede een huiselijk drama, ten derde een familiebijspel, ten vierde een detective, maar niet te griezelig. Of, zoals J. W. Hofstra het formuleerde, 'geen al te vrolijke juffrouw, geen al te bloederig lijk, geen al te gevaarlijke situatie'. Van de omroep die de eigen levensbeschouwing vertegenwoordigt, verlangt men, dat de tendentie in het stuk niet strijdig is met de eigen overtuiging (dagblad 'De Tijd', 8 dec. 1962).

Maar niettemin biedt de televisie kijkspelen met meer diepgang, meer tragiek, meer marginale levenssituaties dan men eigener beweging zoekt; worden tendenties gepropageerd, die tegen de eigen opvattingen ingaan of deze relativiseren. Dat gebeurt ook in televisiegesprekken en causerieën. Betrekkelijk zelden wordt de knop omgedraaid; juist de brede middenklasse en de arbeidersklasse blijven luisteren en toezien (Centraal Bureau voor de Statistiek, 1963).

In zulk een geval kan het programma toch positieve verrassingen opleveren. Een nieuwe wereld kan opengaan, een nieuw aspect tot leven komen. Zo gebeurt het, aldus een mondelinge mededeling van een leider van een Rotterdamse levensschool voor jonge arbeiders, dat de jongens onder elkaar en met hun groepsleiders over andere onderwerpen gaan praten dan vroeger. Er zijn meer zaken interessant geworden dan bioscoop en meisjes. De scala van waarden en interessen is verbreed. Politieke, sociale, religieuze, internationale en culturele zaken zijn persoonlijk relevante zaken geworden.

Wat men hier constateert, is een aanpassing aan een nieuwe voor-

ziening, boven de oorspronkelijke bedoeling uit, eenvoudig door het gebruik ervan.

Nieuwe gebruiks- en verbruiksgoederen blijken vooral dan gemakkelijk tot verandering van voorkeur en gedrag aanleiding te geven, wanneer deze reeds gebruikt worden bij groepen of personen waaraan men zich refereert: filmsterren, bewonderde politieke figuren, ook wel sociale groepen, die hoger staan — maar niet te veel hoger — op de maatschappelijke ladder.

Dit verschijnsel kwam enigszins verrassend naar voren bij een Amsterdamse enquête, waarbij aan jeugdigen van 15 tot 23 jaar, ieder afzonderlijk, gevraagd werd wat zij zouden gaan doen, als zij meer vrije tijd kregen. Met deze vraag werd dus gesuggereerd, dat een groter aantal uren vrije tijd de gelegenheid zou bieden om meer en ook andere vrijetijdsactiviteiten te ondernemen. De antwoorden werden gegroepeerd naar de sociale klasse van de jeugdigen in een driedeling van laag naar hoog (Sociografische Werkgemeenschap van de Universiteit van Amsterdam, 1959).

De antwoorden, door ons omgezet in percentages, waren aldus:

Vraag: Wat ga je doen als je meer vrije tijd krijgt?	Antwoorden, naar sociale klasse		
	laagste klasse	middelste klasse	hoogste klasse
Bestaande activiteiten intensiveren	37,0%	53,0%	82,0%
Nieuwe activiteiten ondernemen	17,5%	21,0%	0,0%
'Weet niet'	45,5%	26,0%	18,0%

De antwoorden zijn treffend, in zoverre zij afwijken van de traditionele verwachting, dat jonge mensen uit meer ontwikkelde en financieel krachtiger milieus in het algemeen meer ambitie en fantasie vertonen, dan de jonge mensen uit sociaal lagere milieus. Het omgekeerde bleek het geval. De jeugdigen uit de lagere klassen geven blijk van de grootste dynamische zin en van onzekere verwachtingen, terwijl de jeugd uit de hoogste klasse duidelijk als de meest conservatieve te voorschijn komt: de meeste jeugdigen uit de hoogste klasse, 82%, beperken zich tot intensivering van reeds ondernomen activiteiten en niemand ziet nieuwe doelstellingen. Uit de laagste en middelste

klasse wil maar 37% en 52% op de oude voet doorgaan en 17,5% en 21% is uit op nieuwe activiteiten.

Het verschijnsel is echter verklaarbaar. Uit verder verzamelde gegevens blijkt, dat de jeugdigen uit relatief lagere sociale klassen minder soorten van activiteiten beoefenen dan de jongeren uit de naast aangrenzende hogere klasse. Wij menen hieruit hypothetisch te mogen afleiden, dat een aantal van de jongeren uit de lagere klassen bij de hogere groepen blijkbaar concrete nieuwe activiteiten ziet, waaraan zij zich refereren. De hoogste klasse echter heeft geen enkele voorbeeldgroep ter referentie en is voor verandering aangewezen op nieuwe inventies. Nieuwe inventies zijn echter moeilijker dan nieuwe nabootsingen en komen dan ook minder voor.

De radicale invloed welke nieuwe materiële voorzieningen op collectieve opvattingen en gewoonten kunnen uitoefenen, blijkt uit de reacties op de introductie van moderne machines en technieken bij sommige oosterse volken. Traditionele sacrale opvattingen van de natuur en traditionele tijdsbelevingen bleken door deze introductie niet langer te handhaven.

In de technische produktiewijzen van het westen wordt het profane en dienstbare karakter der goederen verondersteld. Het planmatig organiseren van de produktie vooronderstelt de opvatting, dat de tijd er is om goed te besteden en vooruitgang te maken.

In het traditionele oosterse denken echter, zoals dat bij de boeddhistische Hindoestanen wordt aangetroffen, past noch de techniek noch de planmatigheid. De techniek, met haar rationele exploitatie van goederen, botst met de opvatting dat alle dingen sacraal zijn. Niet alleen zon, maan en sterren, maar ook koeien, water, rivieren en kippen zijn heilig en mogen niet ruwweg ten nutte worden gemaakt, zeker niet op de 'oneerbiedige' wijze van het westen.

Het planmatige denken botst met de opvatting dat het gehele leven slechts een onbelangrijke kabbeling is van lichte veranderingen, die er in wezen niet veel toe doen. De tijd is in het Hindoestaanse denken niet een pijl die voortgaat naar een doel, maar een rimpeling aan het oppervlak van een vijver. Het heeft geen zin te werken voor vooruitgang en ontwikkeling.

De introductie van moderne techniek, organisatie en planning, met haar weldaad van verlichting van honger en genezing van ziekten, urgeert tot herziening van heersende opvattingen. De mens past zich aan bij de materiële omstandigheden.

Het is wellicht verrassend om te ontdekken, dat in deze inschikkelijke aanpassing aan meer doeltreffende materiële voorzieningen, een zeer grote mogelijkheid van vooruitgang kan liggen.

De vooruitgang door aanpassing aan nieuwe, gegeven of opgelegde omstandigheden is in feite de wijze waarop de 'gewone man' zijn ontwikkeling en voortgang maakt. De meeste vernieuwingen vindt hij niet uit, maar zij worden hem voorgezet. De gewone man, dit is de afhankelijke en niet-inventieve man, mag niet vereenzelvigd worden met de man van lage sociaal-economische status. De meeste mensen zijn in de meeste omstandigheden en voor de meeste levensaspecten een gewone man. Als iemand al uitvinder, ontdekker en pionier is, dan is hij dit voor een enkel aspect van zijn vele voorzieningen. Voor het overige is hij aangewezen op hetgeen anderen voor hem klaar maken en is hij gewone man en conformist. Zijn cultuur en zelfbehoud ontleent hij aan zijn aanpassing aan de aangetroffen materieel-objectieve omstandigheden.

Onze waardering voor het proces van aanpassing aan de (nieuwe) situatie — dat zich overigens nillens willens voordoet — is positief, en komt daarmee te staan tegenover de negatieve waardering van Milikowski (1961). Aanpassing aan de situatie is voor Milikowski slechts acceptabel, als conditie tot ontwikkeling. Een realistische ontwikkeling moet nu eenmaal aangrijpen bij de gegeven condities. Om waardevol te zijn, zegt Milikowski, moet het aanpassingsproces echter intentioneel gericht zijn op niet-aanpassing, op verandering van situatie (hoofdstuk VI, 109). De visie van Milikowski is aanvaardbaar als een visie op een hoog abstractieniveau, waarbij men de grote ontwikkelingstrend van 'de' mens of 'de mensheid' beziet en de voorpost-acties beschrijft, met verwaarlozing van de vele, daarachter liggende sub-processen. De mensheid als totaal is voor verdere ontwikkeling en emancipatie inderdaad aangewezen op voortdurende niet-aanpassing. Bij de feitelijke emancipatie is echter een der achtergrond-processen de aanpassing van grote groepen aan de door de voorposten geïntroduceerde vernieuwingen. Op een lager abstractieniveau, als de dagelijkse gang van zaken voor vele bevolkingsgroepen beschreven wordt, is Milikowski's abstractie niet toepasselijk en zijn waardering niet houdbaar. Milikowski misbruikt dus zijn abstracte stelling, als hij deze toepast, in het tweede deel van zijn studie, op bijzondere sub-processen, zoals de hulpverlening aan onmaatschappelijke gezinnen. Epistemologisch is Milikowski's betoog niet verantwoord (zie ook Fortmann, 1963).¹⁰

Geen lezer zal zich dan ook bedreigd voelen als een advertentie aankondigt (Life Int., dec. 17, 1962) dat nieuwe produkten op hem afkomen: 'A new world is taking shape. Space research, discoveries in electronics and fabulous scientific developments are changing our lives in ways not even dreamt of two decades ago and generating new techniques in all fields.'

'For 1963, Studebaker presents a series of advances available in no other American motorcars.' Ten aanzien van zulke progressieve goederen betekent 'passieve' aanpassing vooruitgang.

5. Nieuwe disposities worden vastgelegd in materiële goederen. — Wanneer op enigerlei wijze nieuwe ideeën, interpretaties, waarderingen en wensen van individuele of collectieve aard ontstaan, kunnen deze maar zelden vastgehouden of voldaan worden in de reeds aanwezige materiële goederen. De bestaande goederen en objectieve verschijnselen hebben een dusdanige aangehechte betekenis of functionele mogelijkheid, dat zij in spanning komen te staan met de nieuwe houdingen en deze vaak frustreren. Om aan deze spanning te voldoen, gaat het individu of de groep zoeken naar nieuwe materiële voorwerpen en arrangementen, die uitdrukking geven aan de nieuwe houdingen en wensen. De nieuwe lente vraagt een nieuw geluid en nieuwe bloei.

Mensen met nieuwe ideeën worden uitvinder, organisator, ontdekker, omdat zij in sociale en materiële zin realisatie en uitdrukking zoeken voor het nieuwe idee. Pas door deze realisatie in de sociale en materiële omgeving wordt het idee, dat nog maar project is, tot werkelijkheid. Het idee wordt sociaal en materieel geobjectiveerd, teneinde met de waarden en voorzieningen, die het idee intentioneel omvat, ook reëel te kunnen leven. Met ideeën alleen is de weg naar de hel geplaveid, in die zin, dat een betere voorziening, die wel gewenst, maar niet gerealiseerd wordt, tot frustratie leidt en tot besef van ontoereikendheid en aantasting van zelfbehoud. Pas de realisatie geeft objectief en ervaarbaar gelding aan het idee van betere voorziening en leidt tot voldoening. Met actie is de weg naar de hemel gevonden.

Een illustratie van het hier genoemde verschijnsel geeft J. S. Lewis, een der grondleggers van de moderne organisatie- en beleidskunde, in zijn werk van 1896, 'The Commercial Organisation of Factories', waar hij schrijft (geciteerd in Biallostowski, 1960):

'Nu is aangetoond, dat speciale machinerie in iedere produktieve fase en een consequente arbeidsverdeling in de fabrieken de enige

economische produktiemethode vormen, kan het duidelijk zijn, dat hetzelfde principe dient te worden toegepast ten aanzien van de arbeidsverdeling op kantoor, door administratief werk terug te brengen tot routinetaken. Te verwachten dat dit kan gebeuren met ouderwetse boeken en kladpapier, staat gelijk met te verwachten dat een kwaliteitsmotor vervaardigd kan worden met verouderde werktuigen, tegen dezelfde prijs, en even snel als met de modernste machines.'

Deze laatste zin is belangrijk: de nieuwe economische organisatie-wijzen vragen kennelijk nieuwe materialen, omdat de oude niet meer voldoen.

Op kleine huiselijke schaal en op brede cultuurschaal vindt men dit verschijnsel terug: de man die tot nu toe op Nederlandse wijze in de avonduren met open raam zijn gezinsleven etaleerde en naar aanleiding van nieuwe ervaringen behoefte krijgt aan meer intimiteit, zal gordijnen kopen, zodat de gesloten gordijnen voortaan zijn intimiteitservaring vasthouden; de huisvrouw die zich zenuwachtig voelt worden met 'al die rommel om me heen', koopt enkele bergkasten en de nieuwe bergruimten houden haar innerlijke rust vast en haar vermogen om overzicht te houden; het meisje, dat in de jaren komt, waarin het interessant wordt om door de jongens geveid en de meisjes benijd te worden, schaft zich lipstick, poeder en een felkleurige mantel aan, en verzekert zich met deze goederen van de gewenste attenties.

In veel gevallen liggen de voorwerpen reeds klaar, waarmee wij onze nieuwe ideeën en behoeften tot uitdrukking of bevrediging kunnen brengen. Zij werden reeds uitgevonden door mensen vóór ons en wij behoeven er maar naar te grijpen. Wie van kind tot volwassene uitgroeit, vindt in iedere fase van zijn ontwikkeling, met alle nieuwe interesses van dien, objecten waarmee hij zijn ontogenetische progressie kan vieren en uitleven.

Om een bewijs daarvoor te vinden behoeft men maar de wisselingen te volgen, door de groei-jaren heen, die jongens en meisjes aanbrengen in de wandversieringen van hun kamer of in de inhoud van kasten, laden en handtasjes of broekzakken.

In andere gevallen zijn voor nieuwe ideeën en behoeften echter niet de benodigde goederen aanwezig, en dan kunnen zulke ideeën aanleiding zijn tot uitvindingen, tot nieuwe combinaties, die op kleinere of grotere schaal het aanschijn van de aarde vernieuwen.

Nieuwe voorzieningen

Het ontstaan van nieuwe voorzieningen is voor de evolutie van het zelfbehoud van zulk een bijzonder belang, dat wij daaraan in een afzonderlijke paragraaf aandacht geven. Over het ontstaan van nieuwe voorzieningen is reeds het een en ander opgemerkt. Hier doen wij een poging tot systematisch overzicht en inzicht.

Uiteraard krijgen de nieuwe *materiële* voorzieningen de aandacht, maar de paragraaf heeft een ruimere strekking en wil evenzeer verhelderend zijn voor nieuwe *sociale* voorzieningen. Bij onze uitwerking steunen wij onder meer op het uitgebreide materiaal, dat door Barnett bijeengebracht werd in zijn studie 'Innovation' (1953), waarin hij een verklaring geeft voor de veranderingen in de culturen. Op boeiende wijze heeft Barnett uit de vele incidentele gegevens omtrent vernieuwingsprocessen en uit de diverse monocausale verklaringen die hij in de literatuur aantrof, een theoretische synthese gemaakt. De vragen die wij hier — zij het dan in het kort — beantwoorden, zijn: Waardoor ontstaat de behoefte aan nieuwe voorzieningen? Onder welke omstandigheden treden de vernieuwingen op?

In het tweede deel van zijn studie onderscheidt Barnett de verschillende 'incentives', de bijzondere motivaties, die tot vernieuwing kunnen leiden. Wij menen zijn onderscheiding echter niet te kunnen overnemen. Wel wordt zij uitvoerig met materiaal geïllustreerd, maar zij is niet eenzinnig en dus onlogisch.¹¹

Barnetts criterium is zowel de wijze waarop de behoefte ervaren wordt (bijvoorbeeld als motorische en fysieke onrust, als druk, verving), de wijze waardoor de behoefte kan ontstaan (wegvallen van oude voorzieningen, gewenning) en de wijze waardoor zij bevredigd kan worden (creatieve begaafdheid, toevallige ontdekking door convergentie van voorzieningen). In zijn onderscheidingen is zowel het 'hoe', als het 'waardoor', als het 'waartoe' van de behoefte indelingscriterium. Niettemin is Barnetts verzameling van factoren van betekenis, omdat deze een beeld geeft van de verscheidenheid der factoren, die een vernieuwing op gang kunnen zetten. Met zijn data als uitgangspunt, doen wij een poging tot een meer consequente indeling.

Algemeen gesproken, doet de behoefte aan nieuwe voorzieningen zich voor, indien het individu voldoende krachtig en duidelijk ervaart, dat de aanwezige voorzieningen te wensen overlaten. Een onderscheiding naar drieërlei oorzaken kan hier verhelderend werken.

1. Gebruikelijke voorzieningen vallen weg. — Een behoefte, die traditioneel bevredigd werd, blijft plotseling on vervuld en geeft tot nood of groot ongemak en onbehagen aanleiding. In zulk een geval wordt gezocht naar een uitweg, door *vervangingsvoorzieningen* te vinden.

2. Gebruikelijke voorzieningen worden ontoereikend geacht. — De gebruikelijke voorzieningen hebben weliswaar een zekere oplossing gegeven voor de een of andere behoefte, maar zij waren toch nooit geheel volledig. Er bleef nog nood, onzekerheid, ongemak over, die tot dan toe als noodzakelijk is geaccepteerd. Door nieuwe ontdekkingen of inzichten gedreven neemt men geen genoegen meer met deze onvolledige oplossing en zoekt men naar *verbeteringsvoorzieningen*.

3. Gebruikelijke voorzieningen worden saai en monotoon geacht. — De gebruikelijke voorzieningen voldoen objectief wel aan een behoefte, maar men ervaart deze voldoening niet meer met bevrediging. De bevrediging is niet meer een levende ervaring en de behoefte komt naar voren om nieuwe, zij het objectief eventueel gelijkwaardige *vernieuwingsvoorzieningen* te vinden.

Wij geven voorbeelden om het bovenstaande nader duidelijk te maken en gaan daarbij tevens in op de bijzondere omstandigheden, waarin de drie onderscheiden vernieuwingen zich voordoen.

1. *De vervangingsvoorzieningen.* — Wanneer oude voorzieningen wegvallen of schaars en duur worden, zet de dreiging met leed of ongemak de inventiviteit van de mensen op gang. Toen in de oorlog groenten, tabak, koffie en thee schaars werden, zijn er met grote fantasie vervangingsmiddelen bedacht. Men herinnert zich de brandnetelsoep, de tabak van gedroogde lindebladeren, de maïskoffie, het onbestemde theepoeder. Door verandering in omstandigheden doen zich verschuivingen voor op de arbeidsmarkt, waardoor voorheen goed bezette voorzieningssectoren te kampen krijgen met een groot personeelstekort. In zulke gevallen wordt uit nood, maar op de duur vaak met zeer gunstige gevolgen, de mankracht vervangen door machines. Gebrek aan huishoudelijke hulp bevordert de mechanisatie in keuken en huis; politietekort is aanleiding tot mechanische verkeersregeling.

De oorzaken voor het wegvallen van oude voorzieningen zijn moeilijk onder een noemer te brengen. Naast oorlog en verschuivingen

op de arbeidsmarkt kunnen genoemd worden: misoogst, natuurrampen, schaarste aan grondstoffen, economische crises, onbereikbaarheid van voorzieningsmiddelen door politieke omstandigheden. De oorzaken voor het wegvallen zijn even talrijk als de vele en uiteenlopende condities van de behoeftenvoorziening.

2. *De verbeteringsvoorzieningen.* — Slechts zeer zelden kunnen bepaalde behoeften volledig en zonder enige bijkomstige pijn of ongemak bevredigd worden. Lekker is steeds maar een vinger lang. Geen roos blijkt zonder doorns. Wij zijn echter bereid om de beperkte bevrediging en de bijkomstige ongemakken te accepteren, zolang deze het gunstigst lijken te zijn. De onvrede komt echter op, zodra betere mogelijkheden in zicht komen. Een nieuwe remedie maakt steeds een nieuwe kwaal.

Al naar gelang de aard van de verbetering kunnen wij onderscheiden: a. additionele verbeteringen en b. kwalitatieve verbeteringen.

a. Allereerst zijn er de *additionele* verbeteringen, waardoor een voorziening als zodanig verbeterd wordt. De monofone grammofoonmuziek wordt vervangen door de stereofone. Kleinbeeld televisie wordt grootbeeld. Het bioscoopdoek verwijdt tot 'cinerama'-afmetingen. Eenzijdige eetgewoonten worden, onder invloed van medische propaganda, veranderd, zodat men gezonder gaat eten. Een spoorwegnet wordt uitgebreid om ook de extreme hoeken te ontsluiten. De kleding met honderd knopen wordt de kleding met drie ritsluitingen.

Additionele verbeteringen zijn ook de verbeteringen ten aanzien van *bijkomstige ongemakken*, waardoor de eigenlijke voorziening met minder inspanning, ongerief, tijdverlies of gevaar mogelijk wordt. In een periode van minder dan vijftig jaren werd het wassen van kledingstukken van een uitputtende ploeterpartij tot een licht ongemak. De wastobbe met het zinken wasbord, waarbij alleen de ervaren wasvrouw haar levenslust kon bewaren, werd de halfautomatische wasmachine met motorisch aangedreven centrifuge, waarmee 'een kind de was kon doen' en deze evolueerde weer tot de volautomatische machine, die de was doet, terwijl de huisvrouw met haar man in de bioscoop zit.

Verkeersdeskundigen vinden oplossingen, waardoor de gevaren van de weg, die lange tijd als onvermijdelijk werden geaccepteerd, worden gereduceerd. De grote verkeersweg krijgt gescheiden rijbanen voor tegenliggend verkeer; voor fietsers en voetgangers wordt een eigen rijwiel- en voetpad aangelegd; het gevaar van wegkruisingen wordt

ondervangen door de aanleg van onderdoorgangen en 'klaverbladen'.

Onder de bijkomstige verbeteringen kunnen ook de 'entrained wants' van Barnett genoemd worden, de aangehechte behoeften. Hij merkt op, dat nieuwe voorzieningen allerlei gevaren, ongemakken en zorgen met zich brengen, die er voorheen niet waren en die op hun beurt om een voorziening vragen.

Om de oorspronkelijk beoogde voorziening veilig te stellen of met succes te bereiken, moet soms een veelvoud van afgeleide en nog eens afgeleide voorzieningen getroffen worden. Wij kennen allemaal wel het verhaal van de hengelaar, die voor zijn sport alleen maar een hengel nodig had, maar die tenslotte al zijn geld, tijd en woonruimte in dienst heeft van zijn hobby. De ene hengel worden er zeven, er komt een hengelpak, een hengelstoel, een roeiboot, een dek voor de roeiboot, een kast voor de attributen, een middag om het juiste aas te vinden, een aparte pan om vis te bakken, het lidmaatschap van een hengelclub, een dossier voor de hengelclub en zo verder.

Het verhaal vindt steun in de werkelijkheid. Barnett laat bijvoorbeeld zien tot welk een reeks van secundaire behoeften de uitvinding van de auto heeft geleid. De man die zich een auto aanschafft, gaat zijn kostbaar bezit onderbrengen in een afzonderlijke ruimte, in de garage. Hij verzekert zich tegen diefstal en brand, tegen schade en letsel, die hij derden of zichzelf kan berokkenen. Hij sluit een verzekering, die zijn familie of nabestaanden een inkomen garandeert, als hij door een ongeval zou omkomen. De zitplaatsen worden voorzien van veiligheidsgordels. Het instrumentenbord krijgt een veerkrachtige veiligheidsstrip. De auto wordt uitgerust met allerlei bijkomende voorzieningen om de essentiële onderdelen te beschermen. De banden worden beschermd met spatschermen, de carrosserie met bumpers, de bumpers met dwarsstrippen om de bumpers te sparen. Men ziet zelfs spatborden, die op hun beurt weer schrapers hebben om de rijder te doen weten, hoe dicht hij de stoeprand genaderd is. Er is in beginsel geen einde aan zulk een reeks van beschermingen van beschermingen.

b. De tweede soort van verbeteringen, de *kwalitatieve* verbeteringen, is het meest spectaculair en revolutionair, omdat zij voor een bekende nood of een oud en onvoorzien leed een kwalitatief geheel nieuwe interpretatie en benadering brengt. De verbetering is hier niet meer te zien als een uitwerking van een reeds gekozen voorzieningswijze, maar als de keuze van een principieel nieuwe weg. Een voorbeeld daarvan is de overgang van paarden-tractie op motor-tractie;

het vervangen van een waswinger door een centrifuge; de operatieve kankerbestrijding door de stralingsbestrijding; de analytische psychiatrie door de medicamenteuze psychiatrie; de magische bezwering van ziekten door de medische ziektebestrijding. In het politieke en sociale leven is zulk een radicale vernieuwing het omzetten van het bewind door een absolute vorst in een regering door een volksvertegenwoordiging, het prijsgeven van een liberaal-individualistische benadering van sociale en economische vraagstukken voor een sociaal-planmatige aanpak.

Elders hebben wij beschreven (1958), hoe de benadering van het probleem der maatschappelijk zwakke gezinnen in de loop van de laatste honderd jaren tweemaal zulk een kwalitatieve verandering heeft ondergaan. De maatregelen aan het einde van de vorige en het begin van deze eeuw werden ingegeven door monocausale verklaringen van het verschijnsel. Maatschappelijk falen werd gezien als een kwestie ofwel van onwil en ongodsdienstigheid, ofwel van gebrekkige intellectuele vorming, ofwel van minderwaardige aanleg. In deze periode waren religieuze stichting, moreel appèl en verstandelijke vorming de aangewezen middelen. Daar deze methoden geen bevredigende oplossing gaven, werd in de jaren veertig gezocht naar nieuwe wegen. Men meende die gevonden te hebben in een combinatie van economische steunverlening en sociale vorming door een veelzijdig maatschappelijk werk. Het resultaat bleef echter beperkt en vandaag overheerst de opvatting, dat de maatschappelijke probleemgezinnen slechts tot maatschappelijke integratie kunnen komen, indien de vele maatschappelijke instituties, waarmee zij uiteraard in aanraking komen en die mede te hunnen dienste functioneren, zoals school, werkkring, sociale diensten, kerk, communicatiemiddelen, vakbonden, politieke organisaties en regering, tezamen een dienst en een dienst-klimaat scheppen, welke ook voor de minder begaafde en minder weerbare leden van de samenleving voldoende doorzichtig en aanvaardbaar zijn. De hulpverlening komt neer op een democratisering van alle voorzieningen, zowel naar inhoud als stijl, waarbij de taak van het maatschappelijk werk zich beperkt tot een agogische begeleiding, die de maatschappelijk zwakken helpt de nieuwe mogelijkheden in hun waarde te ontdekken en feitelijk te benutten.

De overgangen van de eenzijdige benadering van rond 1910, naar de veelzijdige maatschappelijk werk-benadering van 1945, naar de algemeen maatschappelijke benadering van vandaag zijn telkens kwalitatieve vernieuwingen te noemen.

Al deze verbeteringsvoorzieningen, of zij nu een additionele of een kwalitatieve verbetering betekenen, worden gezocht omdat de oude voorziening devalueerde. Die devaluatie kan het gevolg zijn van nieuwe inzichten en interpretaties of van nieuwe ontdekkingen bij andere sociale groeperingen of andere volken. De oude voorzieningen, met hun restant van leed en zorg, of met hun bijkomstige moeilijkheden, die tot dan toe als vanzelfsprekend optimum aanvaard werden, verliezen daardoor hun optimaal karakter.

Het stille en vage leed, dat als een noodzakelijk nevenverschijnsel aanvaard werd, wordt door het opduikende middel tot een verontrostende en acute nood. Het stille leed wordt plotseling als een organiseerbare en beheersbare zaak gezien en men is niet tevreden vóór de nieuwe organisatie en beheersing gerealiseerd is en het leed overwonnen.

De proletariër 'an sich', die het objectief gezien beroerd had, was een tevreden man, die met waar respect zijn pet lichtte voor zijn werkgever. Maar de proletariër 'für sich', die wist dat zijn toestand gemaakt werd en verbeterd kon worden, werd onrustig en opstandig.

Het sociologisch essay van Daniel Bell 'Work and its discontents' (1956) is zo verrassend en verontroستend, omdat het, niet zonder argumenten, vraagtekens plaatst bij vanzelfsprekendheden. Na lezing vindt men het niet langer meer vanzelfsprekend, dat bedrijven een omvang krijgen die zelfs voor de leiding moeilijk overzichtelijk wordt, dat werknemers in grote steden vele uren van hun vrije tijd verliezen aan het heen en weer trekken naar hun werkplaats en dat mensen binnenshuis gaan werken, juist in de uren waarin de zon schijnt. Door de analyse van Bell worden geaccepteerde ongemakken inderdaad 'discontents'.

De snelle toename van het wetenschappelijk denken en de vele oplossingen, die daaruit zijn voortgekomen, hebben het vertrouwen gevestigd, dat voor de meeste problemen en ongemakken in beginsel een oplossing gevonden kan worden. 'Chaos is but unperceived order; it is a word indicating the limitations of the human mind and the paucity of observational facts' (Shapley, 1958).

De wetenschap wordt in aanzienlijke mate in staat geacht de orde achter de chaos te vinden en daardoor de chaos te beheersen. Vandaar dat in de moderne tijd het uitvinden en ontdekken tot een wezenlijke functie in de samenleving is geworden.

Wij merken op, dat wie eenmaal uitgaat van dit geloof in de vooruitgang door de wetenschap — en dit geloof is kenmerkend voor de

moderne westerse cultuur — gemakkelijker dan voorheen onrustig en ontevreden wordt. Het weten op zich, dat de omstandigheden en de mensen kunnen veranderen en dat de middelen om deze veranderingen te bewerken steeds duidelijker in onze macht komen, betekent immers, dat wij minder dan ooit geneigd zijn de actuele situatie met haar ongemakken te aanvaarden als een optimum. Misschien ervaren wij de situatie als een feitelijk optimum, als een oplossing, waarmee binnen de gegeven omstandigheden genoeg moet worden genomen. Maar wij zien, door ons geloof in wetenschappelijk bepaalde vooruitgang, reeds telkens over het nu behaalde resultaat heen. Straks kan het beter worden. Elk bereikt resultaat is in beginsel maar van tijdelijke aard. Het feitelijk optimum doet zich nooit voor als een principieel optimum. Zelfs de gewone man, zegt Riesman, leeft met de gedachte 'if it can be better tomorrow, why cannot it be better today'. De man van de twintigste eeuw ervaart trouwens, dat de toekomst bij voortduring beter, zekerder, gemakkelijker is dan wat het actuele moment biedt. Hij wordt bestormd met 'commercials' in radio en televisie, met een overvloed van reclamedrukwerken, met programma's voor ontwikkelingswerk, die hem duidelijk maken, dat hij vandaag nog niet werkelijk voldaan kan zijn.

In een analyse van de Amerikaanse gemoedsgesteldheid schrijft de dagblad-correspondent Hansen (1963), dat de mokerende reclame een nooit eindigende behoefte bij het publiek schept en het een permanente ontevredenheid opdringt; reeds de nieuwe auto, vooral wanneer een van de burens deze aanschafft, verstoort de rust en balans in de straat.

Het geloof in wetenschappelijk gefundeerde analyse, verandering, planning, leiding, organisatie en produktie brengt met zich, dat wij op geen moment ons leven meer als een bereikt resultaat kunnen accepteren. Er is nooit meer, in beginsel, het rustige besef van het voldoende en voltooid zijn, dat kenmerkend is voor de mensen in stabiele, primitieve culturen en zelfs nog voor de bewoners van kleine, afgesloten dorpen en stadjes, waar het leven is zoals het is. De mens van de moderne tijd neemt minder gemakkelijk dan vroeger genoeg met ongemakkelijke situaties. Het is juist te zeggen, want dat is kenmerkend voor zijn vooruitgangshouding, dat hij van alles een probleem maakt. Deze probleem-lust is een principiële winst, omdat zij de mens dicht bij zijn eigen, typisch menselijke geaardheid brengt. De probleem-lust brengt tot uitdrukking, dat hij de feitelijke ongemakken en noden niet onoverkomelijk acht. Wat voorheen niet mo-

gelijk was, zal in de toekomst mogelijk zijn. Allerlei ziekten, aftakeling door ouderdom, duisternis op buitenwegen, kille straten, vernieling door orkanen, onbereikbaarheid van de maan, de lange duur van talenstudie, de 'discontents' van het werk, al zulke ongemakken lenen zich in beginsel tot een vruchtbare ergernis.

De principiële veranderlijkheid van mens en omgeving wekken echter een onrust, die tot nu toe nog niet duidelijk begrepen en aanvaard is. In de voortdurende verandering vraagt de mens zich af, wie hij zelf is of moet zijn. Welke is zijn identiteit? Hij gevoelt zich vervreemd van zichzelf. Vervreemding is niet alleen meer een onderwerp, dat door de filosofen behandeld wordt, maar vervreemding en vraag naar eigen identiteit worden aan de orde gesteld door auteurs en cineasten, die in hun concrete beelden een breed publiek de schok van herkenning geven. In het werk van Camus keert dit motief telkens terug, eveneens bij Kafka, bij Graham Greene in zijn latere werk, bij Moravia in zijn boek 'La Noia', bij de Nederlandse auteurs Mulisch en Nooteboom. De vraag naar wat men zelf is, staat centraal in het filmwerk van de Italiaan Antonioni, de Zweed Bergman, de Franse regisseurs Malle en Resnais. Het is nog maar enkele tientallen jaren geleden, dat de psychologie moest ontdekken, dat waarnemen, emotioneel beleven en kennen geen louter objectieve registraties waren van een buitenwereld, maar in aanzienlijke mate subjectief bepaald waren. Het boek 'Metabletica' (1957), waarin Van den Berg, op boeiende en soms zelf beklemmende wijze, concreet liet zien, hoezeer de mens in de loop van de laatste eeuwen veranderd is, wekte bij zijn verschijnen nog grote verrassing. Zo had men de mens, zichzelf, nog nooit gezien. Men kende zich nog niet duidelijk in zijn veranderlijkheid. In versneld tempo echter ervaart de mens, die door psychologie en romans op zijn belevingen geattendeerd wordt, reeds aan zijn eigen ervaringen, hoezeer hij zelf verandert, tezamen met en vanwege zijn veranderende omgeving. Zelfs het zelf is vandaag niet meer vanzelfsprekend.

De vraag dringt zich op, waarin het individu uiteindelijk zichzelf vindt. Wanneer het niet is binnen een vaste omgeving en in vaste zelfeigenschappen, waarmee hij die omgeving steeds tot de zijne maakt, wanneer zijn omgeving en zijn zelf, als instrument om de omgeving te bewerken, beide telkens veranderen, hoe moet hij dan zichzelf begrijpen, wat moet hij dan in zichzelf waar maken, waarin vindt hij dan zijn meest wezenlijke eigenheid? De laatste antwoorden moeten hier door een wijsgerige en religieuze bezinning gevonden worden.

Wij moeten hier volstaan met het vraagstuk aan te duiden en — zoals wij deden in hoofdstuk I — enkele, nog uitermate onvolledige, psychologische bevindingen aan te geven die grondstof zijn voor zulk een bezinning.

3. *De vernieuwingsvoorzieningen.* — Naast de nieuwe voorzieningen, die door wegvallende of ontoereikende voorzieningen een vervanging of verbetering beogen, zijn er de nieuwe voorzieningen, welke voornamelijk erop gericht zijn de oude voorzieningen die saai, monotoon en nietszeggend of zelfs drukkend zijn geworden, weer tot leven te brengen in vernieuwde vormen. De mensen willen weten dat zij leven en hoe goed zij het hebben. Dat is de simpele reden achter deze vernieuwingen. Het nieuwe maakt weer levend. De verandering van spijs doet weer eten.

Wanneer bepaalde behoeften gedurende zeer lange tijd op dezelfde wijze voorzien worden, wordt de voorziening niet levend meer ervaren. Objectief is de voorziening er wel, maar zij spreekt niet meer aan. Zij wordt een vanzelfsprekendheid, een schier 'natuurlijk' gegeven. De voorzieningssituatie wordt niet met bevrediging en voldoening beleefd. Vervulling, redding uit nood, uit onzekerheid en leegheid wordt niet meer beleefd.

Het boeket bloemen, dat een man aan het einde van de werkweek voor zijn vrouw mee naar huis draagt, kan aanvankelijk een verrassend teken van zijn liefde en attentie zijn, maar deze betekenis gaat verloren als het boeket deel wordt van de wekelijkse routine. Als wij onze schoenen aantrekken, realiseren we ons niet meer, dat dit nu de belangrijke gebruiksvoorwerpen zijn, die ons beschermen tegen voet-infecties, tegen kou en status-verlies. De betekenis geraakt op de achtergrond. Dit gebeurt ten aanzien van alle routineuze voorzieningen. De uitdrukingskracht van woorden slijt af. Een nieuwe, verrassende architecturale stijl wordt na een zekere mate van herhaling cliché-achtig, hoe krachtig de intentie van de bouwer ook geweest mag zijn.

De behoefte aan verlevendiging geeft een verklaring aan het verschijnsel van mode-uitdrukkingen en neo-logisme. Het studentenleven brengt met zich, dat de discussie vooral een spel is van analyse en waardering van situaties, waarbij de discussie uiteraard boeiender wordt, naargelang de appreciaties heftiger zijn. Het is dan ook kenmerkend, dat juist ten aanzien van waarderings-uitdrukkingen voortdurende vernieuwing plaats vindt.

In een tijdsbestek van enkele jaren hoorde men te Leiden in opeenvolgende perioden instemming betuigen met uitdrukkingen als 'steen-goed', 'bereggoed', 'apegoed' en zelfs 'poeptegoed'. Nadat zelfs vernieuwing van adjectieven afgezaagd werd, werd het de mode, met een zeer bepaalde nadruk van stem een zaak alleen maar 'goed' te vinden.

Barnett is van mening, dat de mechanisatie in huishouding en bedrijven niet alleen gebeurt om arbeid uit te sparen. Sommige huishoudapparaten verminderen de hoeveelheid werk niet — omwas-machines, mengmachines — maar maken een vervelend en saai werk wat interessanter en afwisselender. Allerlei spelvormen in de cultuur, zowel de spelen in de enge zin als het aanbrengen van decoraties en ornamenten, komen voort uit de behoefte saaie ogenblikken of saaie aanblikken fraaier en aantrekkelijker te maken. De Amsterdamse grachten, met de rijk gevarieerde patriciërshuizen, waren na de aanleg saaie, open vaarten, binnen een steenmassa van vlakke, fantasieloze huizen. Pas in de zestiende en zeventiende eeuw, toen men op deze saaiheid uitgekeken was, werden de bomen geplant en de gevels gevarieerd en versierd met ornamenten en gevelstenen.

De vernieuwing behoeft niet alleen gezocht te worden, omdat de monotonie en uitdrukkingsloosheid van oude vormen begint te vervelen, maar is tevens een mogelijkheid om creatieve zin en initiatief een kans te geven. Het jonge geslacht wil de ordelijke samenleving van de ouderen, waarin alles zo netjes geregeld is en op zijn plaats staat, eens overhoop halen en weer op eigen en nieuwe wijze op orde brengen.

Op grond van dit verschijnsel verklaart Ortega y Gasset de wisselingen van culturen. Elke nieuwe cultuur, aldus Ortega y Gasset (1923), is met haar sociale systemen, haar voorschriften en artefacten een expressie van de opvattingen van het oudere, levende geslacht. De jonge generatie treedt daarin binnen, neemt de geïmpliceerde opvattingen en houdingen over, maar laat anderzijds haar eigen schepingskracht spelen en komt met nieuwe ideeën en opvattingen.

In het begin van een nieuwe cultuurperiode zal de vernieuwingsdrang van het jonge geslacht zich baan breken, door de prille en levenskrachtige grondopvattingen van de heersende cultuur verder uit te werken in systemen, instellingen en materiële voorzieningen. Op de duur echter, heeft elk idee zijn uitwerking gevonden; alle opvattingen zijn geobjectiveerd en geformaliseerd. De uitwerking van de grondmotieven betekent op de duur, dat oorspronkelijke levende vormen vervangen zijn door nabootsing en door nabootsing van

nabootsingen. Zinnvolle zaken worden behangen met ornamenten. Essentialia worden overdekt met bijkomstigheden. De cultuur wordt overladen. Onder deze veelheid, waarin noch voor spontane beleving, noch voor nieuwe en zinnvolle uitwerking plaats is, dreigt de mens te verstikken (1940). Het leven doet hem dan onecht aan: hij bereikt er de levende kern niet meer van en verzet zich. Uit het onbehagen komen nieuwe ideeën op, die geen uitwerking zijn van reeds heersende opvattingen en houdingen, maar een terugkeer naar een oorspronkelijke, krachtige en vreugdevolle beleving van zelfbehoud en zelfontplooiing. De mens richt zich op afbraak van bestaande sociale en objectieve vormen om een nieuwe sociale en materiële expressie te zoeken.

Dan daagt de nieuwe cultuurperiode, waarin het nieuwe levensgevoel zich vastlegt in nieuwe gebouwen, nieuwe functionele voorwerpen, nieuwe kunstvoorwerpen en in een nieuwe sociale orde. De gehele cultuur, van deurknop tot politiek stelsel, verandert om een nieuwe uitdrukking te zijn van een nieuwe tijdgeest.

Een concreet voorbeeld van zulk een streven tot vernieuwing van het levensgevoel en vernieuwing van de uitdrukkingsvormen, door terugkeer naar de oorspronkelijke betekenis der dingen, vindt men vandaag binnen de rooms katholieke kerk. Oude traditionele kerkgebouwen en kerkelijke diensten deden archaïsch en overladen aan. In de liturgie waren veel gebaren en woorden inderdaad nabootsingen van nabootsingen, symbolen van symbolen geworden. De essentiële betekenis van de kerk was niet meer zichtbaar. Allerlei pogingen tot vernieuwing, door de oude vormen maar zonder meer te moderniseren, leidden slechts tot krampachtige modernismen, tot uiterlijke aanpassing zonder werkelijke vernieuwing. Het vinden van een nieuw kerkgebouw werd ervaren als 'een vraagstuk van godsdienstige en kerkelijke vitaliteit' (Bisschop van Rotterdam, persconferentie 24 januari 1962). De reacties die daarop volgden en die nog steeds gaande zijn, bestaan uit een terugkeer naar de meest oorspronkelijke christelijke bronnen, van bijbel en vroeg-christelijke kerk, omwille van een interpretatie van fundamentele waarden voor de huidige omstandigheden.

De taak van de hedendaagse architect is 'een Godshuis te bouwen, dat doelmatig is, beantwoordend aan het moderne levensgevoel en aan de eisen van de nieuwere Kerk- en liturgie-opvatting. . .' (Kardinaal B. Alfrink, persconferentie 26 febr. 1960) (Van Rooij en Smal, 1964.)

Conditie voor het ontstaan van nieuwe voorzieningen

Niet in alle gevallen leidt noodbeleving, verveling of culturele overlading tot nieuwe ideeën en tot nieuwe materiële en sociale voorzieningen. Nood en onbehagen zijn op zich niet voldoende. Blijkbaar zijn bepaalde omstandigheden onontbeerlijk. Naar de condities voor vernieuwing is echter nog maar weinig systematisch onderzoek gedaan en wij moeten hier volstaan met het formuleren en toelichten van twee, nog maar betrekkelijk globaal aangeduide condities.

Ervaringen van nood en onbehagen leiden tot nieuwe voorzieningen, indien (1) de nood niet al te zwak of te sterk is, en (2) de aanwezige inzichten en middelen een oplossing toelaten.

1. Op grond van het experimentele en klinische materiaal dat McClelland (1951) daaromtrent verzameld heeft, komt hij tot de conclusie, dat het zoeken van een realistische oplossing voor een nood voornamelijk plaats vindt wanneer een nood betrekkelijk sterk is, maar niet al te sterk. Zwakke nood leidt wel tot wensen en verlangens en men stelt zich ook wel oplossingen voor, maar toetst deze niet serieus op hun uitvoerbaarheid en doet ook weinig pogingen tot realisatie; er is voornamelijk 'wishful thinking'. Met toename van de nood neemt ook het realistisch denken toe; men denkt na over de moeilijkheden, die te overwinnen zijn, over de nodige middelen en onderneemt pogingen tot oplossing. Wordt de nood nog intensiever, dan wordt men bevangen door angst; pogingen tot oplossingen verlopen aanvankelijk wild en ongeordend en tenslotte verliest men zich in wilde bevredigingsfantasieën, waarbij de werkelijkheid geweld wordt aangedaan.

Zulk een gedragsverloop bij toenemende intensiteit van nood is niet uniek voor de mens. Birch constateerde een soortgelijke gedragsverandering bij chimpansees (1945). Hij ging na hoe verschillende mate van honger van invloed was op het vermogen van de chimpansee tot het oplossen van een probleem ter bereiking van voedsel. De dieren konden hun voedsel bereiken, maar moesten een omwegoplossing zoeken door gebruik te maken van een stok en van de touwtjes, die aan het voedsel bevestigd waren. De apen kregen respectievelijk 2, 6, 12, 24, 36 en 48 uren geen voedsel. Birch constateerde dat de dieren bij geringe honger gemakkelijk afleidbaar waren; bij middelmatige honger concentreerden zij zich op het bereiken van een oplossing en waren zij in staat hun reacties volgens nieuwe variaties te organiseren, waarbij zij soms nog onbenutte aspecten gebruikten; bij zeer intense honger echter waren de apen dusdanig op het voedsel

geconcentreerd, dat zij geen aandacht meer konden geven aan andere aspecten, die voor het vinden van een oplossing relevant waren en de pogingen om een oplossing te vinden werden bovendien herhaaldelijk gedwarsboomd door het gekrijs en de woede-uitbarstingen, waarmee zij hun gevoelens van frustratie luchtten.

Hoezeer frustratie het vermogen tot realistisch en ordelijk denken verzwakt, hebben wij reeds duidelijk gezien in het eerder vermelde experiment van Dembo (Lewin en Dembo, 1931), waarbij hij aan studenten onder vele aansporingen de opdracht gaf een bloem naar zich toe te halen, terwijl daartoe in feite de mogelijkheden ontbraken. Ook bij hen de wilde trial and error en de bizarre waarnemingen, waar McClelland op wees. Een bevestiging vindt men nog in het bekende frustratie-experiment van Barker, Dembo en Lewin (1941). Zij lieten kinderen met eenvoudig speelgoed aan de slag gaan en, nadat zij volop in het spel waren, werd achter een scherm — onbereikbaar, maar goed zichtbaar — aantrekkelijker speelgoed uitgesteld. Het gevolg van deze frustratie was een algemene daling in het gedragsniveau van de kinderen. Hun spel werd minder constructief, hun vermogen tot oordelen en onderscheiden verminderde en hun emoties werden primitiever en minder beheerst.

De bevindingen in het laboratorium van de psycholoog bevestigen de wijsgerige impressies van Ortega y Gasset (1939), dat in toestanden van uiterst onbehagen het vinden van een reddend idee en het opzetten van een ordelijke, doeltreffende actie uiterst moeilijk wordt. Menigeen kan zijn gedachten niet bij elkaar houden of tot nieuwe ideeën komen. Hij raakt ge-altereerd, letterlijk vertaald: ten prooi aan het andere, de dingen, de omstandigheden om hem heen en zijn handelen is een verbijsterd handelen, een wild en verward toeslaan op de dingen in het rond of op de andere mensen.

De hoge intensieve nood kan echter ook verlamvend werken. De werklozen van Marienthal, door Lazarsfeld e.a. onderzocht (1933, 1935), blijken onder invloed van hun intense nood apathisch te worden. Zij trekken zich in aanzienlijke mate terug uit het maatschappelijke leven. Het wegvallen van grote, centrale doeleinden in hun leven, het lage, minimale inkomen dat de ondersteuning hen biedt en het status-verlies door de werkloosheid ontnemt hen blijkbaar een duidelijke oriëntatie en kracht. Zij gevoelen zich als het ware in een sociaal vacuüm, waardoor sociale verplichtingen dan ook geen vat meer op hen hebben en verantwoordelijkheden ontlopen worden (zie ook Merton, 1961).

Hoge nood veroorzaakt alteratie of apathie. In beide gevallen echter blijft een realistische en bevredigende oplossing uit.

Nood maakt vindingrijk. Maar dit geldt niet onvoorwaardelijk! "Necessity is the mother of invention", is true only if the necessity is not too great,' aldus Krech e.a. (1962, 37).

2. Voor een nood, voor nieuwe wensen en verlangens, zijn slechts nieuwe voorzieningen te treffen indien de aanwezige middelen en inzichten een oplossing toelaten. De opmerking is op zich laconiek en lijkt overbodig. Het is duidelijk, dat wie geen kip heeft ook geen kip kan eten. De opmerking is echter toch van belang, omdat soms wel de kip aanwezig is, maar niet het brandhout, noch het braadspit. Zelfs in gevallen die roepen om een oplossing, kan deze uitblijven, omdat materiële, sociale of wetenschappelijke voorwaarden ontbreken.

Reeds gezien wij er op: in Nederland leidde een rampzalige overstroming tot krachtige nieuwe voorzieningen van kustlijnbevestiging, hogere bedijking en openleggen van geïsoleerde streken, terwijl een dergelijke ramp elders, zelfs wanneer die meer slachtoffers eist en de laatste is van een reeks, slechts leidt tot weeklagen. De Nederlandse situatie, onze welvaart, ons regeringssysteem, de souplesse van onze waterstaats-organisaties en de vordering van het maatschappelijk werk zijn de voorwaarden waaronder het pijnlijke noodgevoel ook vruchtdragend kon worden. Waar deze condities ontbreken, worden nieuwe rampen lankmoedig en apathisch afgewacht.

Merton (1961) heeft er op gewezen, dat de socioloog vaak voor sociale problemen wordt geplaatst, waar hij met alle rust, ordelijk denken en toewijding niet uit kan komen, om de eenvoudige reden, dat zijn wetenschap nog te jong is en in zijn ontwikkeling nog te veel lacunes vertoont. Met alle nuchterheid constateert Merton, dat de sociologie van vandaag even ver is als de medische wetenschap van 300 jaar geleden. Als een probleem urgent is, wil dat dus nog niet zeggen, dat er per se een oplossing voor is. De vordering van inzicht en kunnen bepaalt of een oplossing gevonden zal worden. De mogelijkheid tot oplossing van bepaalde problemen hangt voor een deel ook samen met de mate waarin de mens zelf geëvolueerd is en gevoelig is geworden voor het onderscheiden van deze problemen. Wij denken hierbij aan het belangrijke verschijnsel, dat sommige noden blijkbaar pas als eigensoortige noden ontdekt en voorzien kunnen worden, nadat meer algemene, vitale noden gelenigd zijn. Hollingshead en Redlich (1958) merken op, dat de mensen uit de laagste bevolgingsklasse van de door hen onderzochte stad New Haven veel minder

gevoeligheid voor psychische problemen tonen, dan leden uit de hogere klassen. Gursslin, Hunt en Roach (1959) valt het op, dat pas in de sociale klassen, die een zekere sociaal-economische stabiliteit vertonen en over vrije tijd beschikken de relatie tussen ouders en kinderen de aandacht krijgt. Opvoedkundige problemen worden pas op dit niveau ontdekt en met zorg gezien. Deze bevinding stemt overeen met de uitkomsten van een onderzoek van Blenkner, McV. Hunt en Kogan (1951), die zijn nagegaan, in hoeverre er samenhang was tussen de diverse problemen, die de cliënten van een instelling voor maatschappelijk werk voorlegden bij hun eerste bezoek aan de maatschappelijk werker. De onderzoekers waren niet verrast toen zij een hoge relatie aantroffen tussen economische problemen en problemen van fysiek welzijn en werkloosheid. Wel was het een verrassing, een negatieve relatie te ontdekken tussen enerzijds moeilijke gezinsverhoudingen en psychisch onbehagen en anderzijds alle andere problemen. Cliënten die met economische problemen te voorschijn kwamen, zeiden daarnaast nooit, dat zij ook moeilijkheden ondervonden in de gezinsverhoudingen. Dit duidt erop, aldus de auteurs, dat er een zekere urgentie-orde of voorrang is van bepaalde behoeften. Een economisch probleem werkt blijkbaar dusdanig obsederend, dat alle andere problemen in het kader van de economische problematiek worden geïnterpreteerd. Het grovere probleem overdekt het kleinere en fijngevoelige probleem. De economische nood verhindert het duidelijk ervaren van de pijn, die door psychische storing, door slechte ouder-kind relaties of slechte gezinsverhoudingen veroorzaakt wordt. Het verschijnsel vertoont overeenkomst met de ervaring, dat zachte geluiden niet gehoord worden, zolang er tegelijk groot lawaai gemaakt wordt.

In zulke omstandigheden kan een buitenstaander problemen constateren, die subjectief, door de betrokkene zelf, niet serieus genomen worden. 'Necessity, aldus Merton, is only the mother of invention; socially accumulated knowledge is its father. Unless the two are brought together, necessity remains infertile' (1961, 8).

De psychologische betekenis van de materiële cultuur wordt nog te weinig onderkend

Onze bespreking van de psychologische betekenis van het materiële zelfbehoudsysteem heeft noodzakelijk een enigszins essayistisch karakter, omdat systematisch empirisch onderzoek daarover nog betrekkelijk schaars is. Het is niet zo, dat alle systematische benadering

ontbreekt. Regelmatig verschijnen er studies over speciale objectieve verschijnselen, over de taal, de mode, de ruimte, de reclame, de woon- en werkomgeving.

Ondanks zulke categoriale studies echter, is de eigen en wezenlijke psychologische betekenis van het materiële, objectieve voorzieningscomplex niet onderkend als een eigen wezenlijk onderdeel, dat thuis hoort in elke individuele en sociale psychologie en sociologie.

Er is slechts één duidelijke uitzondering. In de meeste recente handboeken, bijv. in 'An outline of social psychology' van Sherif en Sherif (1956, Ch. 14), in 'Readings in social psychology' van Maccoby e.a. (1958, Ch. 1), en in 'Individual in society' van Krech, Crutchfield and Ballachey (1962, Ch. 8), wordt met grotere of geringere uitvoerigheid aandacht besteed aan de betekenis van de taal. Daarbij wordt er op gewezen hoezeer de taal, als het objectieve materiaal waarmee men denkt en van gedachten wisselt, door zijn eigen structuur en woordenschat bepalend is voor de onderscheidingen, de verbanden en betekenissen, die de mens in zijn wereld zal maken. Deze belangstelling voor de taal vindt vermoedelijk haar verklaring in het originele werk van Edward Sapir, die in 1921 zijn 'Language' publiceerde, en aan de uitgebreide en nauwgezette voortzetting daarvan door Benjamin L. Whorf (o.a. 1956). Een begin is dus gemaakt. Maar nog niet voldoende overtuigend. De taal is het bevoorrechte eerste schaaft dat over de brug komt, maar het is niet helemaal zeker, dat de rest zal volgen. De taal kan reeds daarom uitverkoren zijn, omdat zij van een objectief middel tenslotte ook een subjectief middel wordt. De taal wordt het middel waarmee het individu denkt en praat en als zodanig verliest zij de schijn een objectief voorzieningsmateriaal te zijn.

Voor een behandeling in de handboeken van de materiële, objectieve voorzieningswijzen als zodanig, is de generale onderkenning nodig van de eigen en fundamentele betekenis, die deze voorzieningswijzen bij voortdoring hebben voor de ontwikkeling en de uitdrukking van individuele en collectieve psychische eigenschappen en houdingen. Men moet zien, dat de mens, om zichzelf te worden en te blijven, wezenlijk zijn materiële wereld nodig heeft.

Voorlopig lijkt de opvatting te overheersen, dat de objectieve wereld die wij aantreffen en maken, slechts gezien behoeft te worden als een bijprodukt en expressie van een psychische gesteltnis, welke ontstaat en zich handhaaft, ongeacht die materiële wereld. De psychische gesteltnis zou een stempel drukken op de materiële wereld, maar er

niet door gestempeld worden. Een psychologie of sociologie die dit standpunt vasthoudt, blijft echter steken in psychologisme.

Zulk een psychologisme vinden we ten voeten uit in de 'Moderne sociologie' van Van Doorn en Lammers, wier betoog op dit punt wij nagenoeg volledig aanhalen (1959, 91, 92).

'Wij zijn van mening, dat de materiële cultuur — te begrijpen als de materiële produkten van menselijke activiteit — als zodanig voor de socioloog van minder belang is dan de immateriële cultuur. Het is interessant te weten, dat bijvoorbeeld het sociale proces van arbeidsverdeling de produktie van goederen versnelt, zoals omgekeerd materiële cultuurgoederen als auto, radio en televisie ingrijpende gevolgen hebben voor de sociale verhoudingen. Maar vrijwel al deze samenhangen tussen materie en maatschappij zijn indirect: de immateriële cultuur fungeert als filter.

'Een wegomlegging kan natuurlijk een dorp isoleren, doordat de vroeger langskomende verkeersstroom plotseling is afgedamd. Wat het sociale gevolg van deze materiële verandering is, kan echter pas worden vastgesteld indien de immateriële cultuur en de daardoor geconditioneerde sociale structuur bekend is. Zo kan het dorp in kwestie 'leeglopen': de bevolking trekt weg. Het kan ook op zichzelf terugtrekken en langzaam wegvegeteren. Het kan tenslotte onder invloed van de uitdaging tot nieuwe initiatieven komen: rusthuizen bouwen, toerisme bevorderen of industrie aantrekken. Dat de noodzakelijke samenhang ook tussen het omgekeerde proces — ontsluiting en integratie in het grotere geheel — niet zo vanzelfsprekend is als men meent, blijkt uit de consistentie van de plaatselijke cultuur in bepaald niet geïsoleerde dorpen als Staphorst en Katwijk!

'De algemene verklaring van de 'indirecte' werking van materiële factoren (natuurlijk, biologisch, cultureel) moet worden verklaard uit de houding van de mens ten opzichte van de materiële objecten.

'Reeds een simpel natuurobject als een boom is voor een fruitteiler, een natuurgenieter, een houthandelaar en een schilder een totaal ander iets. Hun 'cultuur' in immateriële zin, d.w.z. het eigen systeem van waarden en belangen van de personen in kwestie, levert het interpretatieschema dat hun 'kijk' op het object bepaalt.

'Dat de collectieve houdingen tegenover een cultuurgoed en niet die goederen op zichzelf beslissend zijn voor de rol, die de immateriële cultuur speelt in de samenleving, kan worden aangeduid met de term 'symbolische waarde' van een materieel object. Zo is het kruis — in vroeger tijden dezelfde functie als thans elektrische stoel en

guillotine vervullend — een symbool, dat voor de christen aan zijn hele bestaan een bepaalde zin geeft. Zo waren in de laatste wereldoorlog het V-teken en het hakenkruis bepaald meer dan willekeurige materiële figuren: de hoop en de haat van hele volkeren lagen er in uitgedrukt.'

Na deze woorden zou men de schrijvers kunnen vragen of Robespierre, toen hij in 1794 zijn hoofd in de guillotine moest steken, de keuze had deze te interpreteren als een persoonlijk gereserveerd raam met uitzicht op een interessante volksmenigte.

Het betoog van Van Doorn en Lammers gaat langs de kern heen. Het is ongetwijfeld waar, dat veel materiële goederen zich voor meer dan één interpretatie lenen. Voor ons is echter interessant, dat de materiële cultuurgoederen, ondanks hun principieel veelzinnige interpreterbaarheid, een duidelijk beperkende en soms zelfs bepalende invloed op het interpreteren uitoefenen:

a. elke interpretatie moet noodzakelijk de structurele en functionele eigenschappen van de goederen als uitgangspunt nemen; deze eigenschappen stellen een limiet aan de voorzieningsmogelijkheden door de goederen en tevens aan de betekenis, die de goederen kunnen krijgen.

b. is eenmaal een bepaalde interpretatie gekozen, dan zijn de goederen zelf dienstig om de gekozen interpretatie en de daarmee corresponderende houdingen en gebruikswijzen te evoceren; de goederen ondergaan, psychologisch gezien, een functionele fixatie. Zij verwijzen dan, door hun aanwezigheid, naar bepaald gebruik en roepen geëigende gebruiksdisposities op.

c. disposities zijn voor reëel zelfbehoud slechts zinvol, voor zover de daaraan corresponderende goederen aanwezig zijn of verworven kunnen worden; zijn goederen weggefallen of onbereikbaar geworden, dan urgeert dit tot het veranderen van disposities, die gericht worden op wel bereikbare goederen.

Iedere stabilisatie van zelfbehoud komt neer op het bereiken van een situatie, waarin de psychische disposities en de materiële infrastructuur over en weer complementair zijn. Disposities en materiële 'Umwelt' houden elkaar in stand, ook al is de instandhoudingsbijdrage van elk verschillend. De disposities zijn hierin de actieve component; de materiële 'Umwelt' is de passieve en indicerende component. De materiële voorzieningen zijn dus ook meer dan materiële condities. De disposities dragen bij tot het voortdurend intact houden van het

objectieve systeem, dat op zijn beurt echter urgeert tot in stand houden van de disposities. Het bereiken en behouden van een hoog psychisch niveau impliceert voortdurend het maken en in stand houden van een hoog ontwikkeld materieel goederenbestand. Psychische hoogbouw impliceert materiële hoogbouw.

De evocatie door de materiële goederen nader bezien

De evocatie door de goederen geschiedt niet steeds op dezelfde wijze, is niet steeds van dezelfde inhoud en berust niet steeds op dezelfde factoren. Door nadere onderscheiding kunnen wij hier de evocatieve inwerking van de materiële objecten duidelijker maken en levendiger doen begrijpen.

Wat de wijze van evocatie betreft, kunnen wij onderscheiden:

1. de evocatie door *aantrekking van disposities*, waarmee wij bedoelen, dat het evocerend object disposities oproept, die gericht zijn op het object zelf. Het object trekt disposities naar zich toe. Men denke aan de lokkende appel, die tot eten opwekt; aan het vriendelijke pad, dat noodt tot wandelen; aan het kind, dat vertedering wekt; aan de werktafel, die tot schrijven inviteert; aan de ongebruikte schilders-ezel, die de schilder zijn loomheid 'verwijt'; aan de bekoorlijke vrouw.

2. daarnaast is er evocatie door *verwijzing van disposities*, waarbij het evocerend object disposities oproept, die betrekking hebben op de situatie als geheel of op derde objecten. Het object verwijst een dispositie naar een ander object. Men denke aan een verkeersteken, dat aanwijzingen geeft omtrent de deelname aan het verkeer en het weggebruik; aan de taal, die bepaalde inzichten en stemmingen oproept; aan de vlag, die symbool is voor een verkennerstroep, een natie of de infanterie en gevoelens van trots, kracht, besef van verplichting en eer oproept; aan bloemen en fraaie gordijnen, die een bepaalde stemming meedelen aan een vertrek; aan de eindeloze uitgestrekte zee, die religieuze ervaringen wekt.

Wij merken hier reeds op, dat het onderscheid tussen evocatie door aantrekking en door verwijzing niet per se een onderscheid is tussen objecten op zich. Hetzelfde object kan een aantrekkende evocatie uitoefenen en tevens een verwijzende evocatie. Een typemachine kan werktuig zijn dat tot arbeiden aanspoort en tegelijk een symbool voor schrijversarbeid. De maan is zowel de lichtende aardsatelliet, die zonlicht weerkaatst, als de godin van de nacht.

1. In het algemeen kunnen wij opmerken, dat *de evocatie door*

aantrekking van disposities plaats vindt ten aanzien van al de objecten en objectieve aspecten, die wij rechtstreeks gebruiken, verbruiken of verzorgen, of waarmee wij onmiddellijk omgaan. Gebruik, omgang, verzorging brengen zelf de functionele fixatie van de disposities te weeg.

Het behoeft nauwelijks betoog, dat de goederen, die rechtstreeks een consumptieve behoefte bevredigen of in het gebruik genot en voordeel geven, zulk een evocatieve kracht hebben. Voedsel, dranken, pijnstillende middelen, speeltuig, het voetbalveld, spreken een verworven dispositie tot gebruik onmiddellijk aan. De bevrediging zelf wordt in de goederen herkend en voorproefd. Als we een malse biefstuk zien, krijgen we al honger. Reeds het doorbladeren van een reisgids, met zijn lokkende bergen en verkwikkende rustplaatsen, geeft ons lust om op reis te gaan.

In Brabant plegen dorpsherbergiers de voorbijgangers tot een glas verkwikkend bier te verlokken door een plens van dit gerstenat uit te storten voor de ingang, zodat de geur reeds de lust tot drinken opwekt. Zij doen daarmee in wezen hetzelfde als de bakkers, slagers en textielhandelaren, die in hun etalages hun waren uitstallen. De goederen zelf moeten de lust tot gebruik urgeren.

De macht en zelfs overmacht, die zulke goederen over iemand kunnen verkrijgen — en dat aspect interesseert ons hier — blijkt uit de ervaring, dat mensen zich daaraan kunnen verslaven. Goed en gebruiker verkrijgen een relatie, die op een meester - slaaf verhouding gelijkijkt. Maar zelfs waar geen sprake is van verslaving kunnen zij afleidend zijn. Vandaar, dat wij snoepgoed en lekkernijen opbergen, als wij onze aandacht op andere zaken willen richten, en omgekeerd, dat wij deze inviterend op tafel zetten, als wij kinderen of bezoekers willen vergasten.

De gebruiks-evocatie vindt men evenzeer bij de gereedschappen, de werktuigen, apparaten en machinerieën, die functioneel belangrijk zijn, omdat zij indirect bijdragen tot onze behoeftevoorziening. De evocatie is vooral sterk, maar dat geldt evenzeer voor andere voorwerpen, wanneer zij door hun arrangement en opstelling onmiddellijk het gebruik suggereren.

Het bij de hand en gebruiksklaar opstellen van gereedschap en apparaten spaart niet alleen de moeite uit van het herhaaldelijk opstellen, maar is ook bevorderlijk voor het gebruik, omdat in de gebruiksklare opstelling het gebruik krachtiger gesuggereerd wordt en aantrekkelijker wordt. Ook zwakke disposities tot gebruik worden dan

geactiveerd. Een bekend verschijnsel illustreert dit. Wanneer ouders aan hun kinderen papier en verf geven om in de vrije uren gezellig te gaan schilderen, gebeurt het niet zelden dat deze voorwerpen, ondanks alle aansporingen, onbenut blijven liggen. De dispositie tot schilderen komt echter op gang, zodra de vader de zaak eens uitstalt op tafel en in het bijzonder, als hij zelf aan de slag gaat. De gebruiks-evocatie is dan zo compleet mogelijk. Men vindt hetzelfde ten aanzien van consumptiegoederen. Wanneer de rauwe biefstuk al geen appetijt wekt, geldt wellicht, dat de eetlust wel komt als de gebakken biefstuk op tafel staat; helpt ook dat niet, dan kan het zien eten doen eten. Hoe nabijer gebruik, omgang, verbruik zich presenteren, hoe sterker de evocatie wordt.

Een moeder kan reeds vertederd worden door het zien van een klein kind en daardoor aangespoord worden tot verzorging. De vertedering wordt echter krachtiger, wanneer het kind zich objectief sterker present stelt, door te bewegen, te lachen, te schreien of door de typische baby-geur, die moeders zo kan ontroeren.

De soort van disposities, welke een object oproept, kan zeer uiteenlopen.

Een voetbal of hamer roept een actie op; een bekend studieboek een inzicht; een registratie-systeem indiceert een norm van werken. Maar terwijl wij dit opschrijven, blijkt ons reeds, dat de goederen veelzijdig evoceren. Het gereedschap bijvoorbeeld suggereert niet alleen het motorisch gebruik, maar evenzeer de daarbij geëigende pittige of voorzichtige attitude. Blijkbaar kan een object iedere dispositie oproepen, die in relatie tot dat object zinvol, functioneel is: een actie, een inzicht, een houding, een stemming, een norm.

2. De *evocatie door verwijzing van disposities* geschiedt door objecten of object-aspecten, die zelf niet het doel zijn van de disposities, die zij oproepen, maar die als teken of symbool deze disposities richten op of verwijzen naar een derde object. Sommige van deze tekens ontleen hun verwijzende betekenis aan een willekeurige afspraak, welke al of niet nadrukkelijk wordt uitgesproken, terwijl andere tekens blijkbaar spontaan en universeel zijn, en zich onwillekeurig opdringen. Er zijn dus, wat wij zullen noemen, de afspraahtekens, die van cultuur tot cultuur kunnen verschillen en de spontane tekens, die algemeen menselijk zijn. Wij zullen op dit onderscheid nader ingaan.¹²

Afspraaktekens en spontane tekens — hun betekenis voor het zelfbehoud

De afspraaktekens — Afspraaktekens zijn tekens, die niet zonder meer duidelijk zijn. Hun betekenis moet aangeleerd worden. Zij kunnen dan ook alleen begrijpelijk zijn voor een beperkte groep of voor mensen van een bepaalde cultuurkring. Zij ontlelen hun betekenis blijkbaar aan een willekeurige vastlegging, die dan overigens spontaan of expliciet kan zijn.

Een goed voorbeeld zijn de verkeerstekens, die men moet leren omdat zij niet spontaan begrijpelijk zijn, en die van land tot land kunnen verschillen; alleen door internationale afspraken zijn deze mondiaal te uniformeren.

Andere voorbeelden van kunstmatige tekens zijn de taal, met al haar lettertekens, woorden, syntaxis en grammaticale vormen; de cijfertekens; de gebaren om mensen te wenken, tot stilte of spoed te manen; wegwijzers; de knoop in de zakdoek; de tekens die Navaho-indianen in tapijten weven of uitstrooien in zandfiguren; de vlag, die halfstok hangt ten teken van rouw. Deze tekens nemen de plaats in van zaken, die daarmee worden aangeduid. Oorspronkelijk moet de verwijzingsbetekenis geleerd worden, maar op de duur verwijzen de tekens spontaan-associatief en wekken zij de actie, de houding, de stemming of norm, die in de relatie tot het derde object van belang is. Reeds een naam kan schrikwekkend zijn, een gebaar kan geruststellen, een woord kan dwingen.

Zoals gebruiks- en verbruiksgoederen een functionele fixatie ondergaan, zo ondergaan de tekens blijkbaar een afgeleide fixatie. De tekens zelf worden bezet met de cognitieve, affectieve en normatieve betekenis van de zaak, die door het teken wordt aangeduid.

Deze mogelijkheid om tekensgewijs een werkelijkheid aan te duiden, is voor het zelfbehoud van zeer grote betekenis.

Hoezeer wij er op rekenen, dat de tekens ons de impuls tot adequaat handelen zullen geven, blijkt uit de wijze waarop wij onszelf in het verkeer laten geleiden en aan de verkeerstekens de opgave toevertrouwen, om ons veilig en wel naar de plaats van bestemming te loodsen. Zulke tekens zijn gevarentekens en geruststellingstekens, waarschuwingborden, richtingaanwijzingen, alarmschellen, voorschriftborden en dergelijke, maar de verkeersdeskundigen en wegontwerpers breiden het teken-systeem nog verder uit.

De weg en allerlei wegattributen als vluchtheuvels, bomenrijen, verlichting, afbakeningspalen, worden zodanig gevormd en gearran-

geerd, dat bepaalde constellaties aanduiding worden voor typische weg- en verkeerssituaties. Van de onzichtbare weg achter de heuveltop wordt het onverwachte richtingverloop aangeduid met bomen- en lantarenrij; een onverwacht kruispunt wordt duidelijk gemaakt met een typische vluchtheuvel; wegobstakels werpen hun schaduw vooruit in de vorm van een gearceerd wegdek.

Het streven van weg-ontwerpers is er op gericht in de vormgeving van de weg en zijn omgeving de juiste rijrichting en zelfs het gewenste tempo spontaan aanvoelbaar te maken, de weggebruikers wakker te houden en gevaarlijke afleidingen te voorkomen. Men vindt hetzelfde principe terug in de publieke gebouwen, door bekwame architecten gebouwd, waar de vormen, de dimensies en kleuren van hallen, gangen, deuren, dusdanige richtingimpressies wekken, dat de onwennige bezoekers spontaan geneigd zijn de juiste koers te volgen, of ook, wanneer zij zelf rustig moeten kiezen, tot deze rust worden gebracht. De cognitieve leidingskracht van tekens wordt benut in het gebruik van registratie- en rapportage-systemen. Deze systemen kan men zien als gebruiksvoorwerpen, maar zij zijn ook tekens. Op simpele wijze duiden zij een opvatting aan, wellicht een moeilijke theorie, omtrent de wijze waarop een situatie geanalyseerd en verwerkt moet worden. Het systeem impliceert een theorie omtrent relevante factoren, relevante criteria en relevante doelstellingen. Degene echter, die met het systeem werkt, behoeft zich niet telkens druk te maken over de theorie. Door het systeem te volgen, vindt hij bijna automatisch wezenlijke aspecten en legt hij de verbanden, die aanwijzingen opleveren voor doelmatig handelen.

Een verantwoord registratie- en rapportage-systeem impliceert een theorie en is daarvan een teken.

Het systeem neemt de noodzaak weg, om eigener beweging zich alle achtergronden opnieuw te realiseren en geen belangrijke factoren over het hoofd te zien. Het systeem als teken kan die achtergronden aanduiden en daarmee tot volledigheid dwingen.

De spontane tekens — Naast de afspraaktekens zijn er de spontane tekens. Hun symbolische betekenis manifesteert zich onmiddellijk en soms bijna onontkoombaar. De betekenis behoeft dus niet geleerd te worden en lijkt ook niet willekeurig. Sommige dezer tekens hebben alleen een spontane duidingskracht voor een enkel individu of een beperkte groep, andere tekens zijn universeel.

Een verklaring voor de *persoonlijke tekens* lijkt niet moeilijk te zijn. Hun evocatieve kracht kan gezien worden als een verschijnsel van associatie. Het symboolobject verwijst naar een derde object of evenement, omdat het in de herinnering nauw verbonden is geweest met het betekende object, omdat het soortgelijke emoties wekt, of omdat het in bepaalde vorm-aspecten hiermee gelijkenis vertoont. Er is associatie door nabijheid, door emotionele analogie of door vorm-analogie.

Een oude theepot, waarin een bezoeker niet meer dan een ouderwets sieraad ziet, kan voor de bezitter een zeer dierbaar voorwerp zijn, omdat zijn moeder daaruit thee schonk, waardoor de theepot teken is geworden van alle moederlijke zorg en toewijding. Men denke aan het gedroogde bruidsboekje, dat meer is dan een zakelijk pro-memorie object, maar ook een teken dat de weemoedige of stralende vreugde van het prille begin oproept. Een geschilderd portret van een voorvader kan teken worden voor een aristocratisch geworteld staan in het verleden.

De gelijksoortigheid van emoties en impressies, die een stug weigerende man en een ondoordringbare muur ons geven, doen ons de man vergelijken met een muur; een praatzieke dame lijkt dan op een kakelende kip, een gereserveerde, mooie vrouw op een roos en een struise boerendochter op een dahlia. Een bepaald gezicht kan voortdurend angst of geruststelling oproepen, omdat het, vaak zonder dat wij ons dat nog herinneren, gelijkenis vertoont met het gezicht van iemand, die ons in het verleden heeft beangst, of gerust gesteld.

De wijze waarop objecten tot symbool worden is ons duidelijk geworden uit de analyse van het beeldend vermogen. Murphy constateert, dat het nieuwe beeld, de metafoor, verschijnt als wij een bepaalde emotie of stemming vasthouden en dan vanuit die stemming de beelden op ons af laten komen. De stemming zoekt het object, het symbool, dat de stemming verantwoord maakt. Ook het droomgebeuren maakt ons iets duidelijk over het ontstaan der symbolen. Freud heeft in zijn droomanalyse laten zien, dat wij emotioneel pijnlijke of spannende belevenissen van overdag in de droom weer voor ons halen en verwerken. Het zijn echter zelden de evenementen en situaties zonder meer. Wij kiezen vermomde vormen. De realiteit wordt versymboliseerd en wel — evenals in het metaforisch spraakgebruik — door in de droom objecten en situaties te maken, die ons dezelfde emoties bezorgen of een gelijksoortige verschijningswijze hebben. Het beeld kan teken worden op grond van een emotionele

of vorm-analogie. De overrompelende vader verschijnt als een hollend paard; onze ambitie om maatschappelijk te stijgen wordt een poging tot vliegen; het hardnekkige vruchteloze streven wordt een eindeloos klimmen op een wenteltrap; het verlangen naar rust wordt een vaart in een boot of een zwemtocht in blauw water.

Tegenover de opvatting, dat de droombeelden steeds eenzinnig geduid konden worden, omdat zij universeel zouden zijn, heeft Freud naar voren gebracht, dat een verantwoorde droomduiding slechts mogelijk is, door de beelden te verklaren vanuit de persoonlijke herinneringen en gevoelens van iedere afzonderlijke dromer. Er zijn tekens, die doorgaans eenzinnig vertaald kunnen worden, maar de meeste beelden worden pas duidelijk in verband met de bijzondere levenservaringen van de dromer.

Behalve de persoonlijke tekens zijn er de *universele tekens*, de symbolen, die spontaan een algemene gelding hebben, zelfs voor mensen uit verschillende cultuurgebieden en die daardoor van zoveel belang en gemak zijn voor de communicatie tussen de mensen.

Voorbeelden daarvan zijn tere bloemen of vlinders als teken van broosheid; de rode kleur, die als warm of agressief beleefd wordt; het blauw dat sereen aandoet; de indruk van macht en vergeestelijking, die hoge voorwerpen op ons maken; de maan en zon als symbool van vrouwelijkheid en mannelijkheid; de krans als glorietecken.

Persoonlijke beelden bleken verklaarbaar uit empirisch bepaalde associaties. Is dit echter ook met de universele symbolen het geval? Wanneer wij een beroep doen op Jung, die bijzondere aandacht heeft gegeven aan de universele tekens, komen wij terecht bij een aprioristische, voor-empirische verklaring. De blijkbare universaliteit van sommige symbolen, die door alle tijden heen te voorschijn komen in dromen en visies, in mythen, folklore en religieus geloof, wordt door Jung herleid tot het collectief onbewuste van de mens, dat teruggaat tot voor de evolutie van het bewuste deel van de psyche en dat altijd opnieuw dezelfde fundamentele beelden en patronen te voorschijn brengt. De universele symbolen liggen verankerd in dit collectief oerbewustzijn en worden door Jung daarom archetypen genoemd.

Het heeft echter slechts zins Jungs hypothese te aanvaarden — en deze blijft ook slechts aannemelijk — zolang de poging faalt om de archetypen uit empirische, up-to-date ervaringen te verklaren. Dit lijkt echter niet het geval te zijn. Het komt ons waarschijnlijk voor, dat de universele beelden op soortgelijke empirische wijze verklaard

kunnen worden als de persoonlijke tekens, met slechts dit verschil, dat persoonlijke symbolen berusten op associatie van een object met persoonlijk-unieke ervaringen, terwijl het universele symbool ontstaat door associatie met algemeen menselijke ervaringen.

Bepaalde condities van de menselijke wereld zijn universeel aanwezig en hebben tot gevolg, dat sommige ervaringen door ieder individu opnieuw worden opgedaan. Iedereen ontmoet dingen, die in verhouding tot hemzelf teer en zwak zijn of groot en overmachtig; iedereen ziet de verre lucht als blauw en het eigen bloed als rood; ieder ontmoet de vrouw als voedster en de man als degene, die forser is en met een lagere stem spreekt; iedereen ervaart dat de man de gevende seksuele partner is en de vrouw de ontvangende. In de gehele wereld gaan de mensen symmetrisch rechtop, lopen zij voorwaarts, zien vooruit en hebben achter zich het ongeziene deel van de wereld. Iedereen heeft behoefte aan vaste grond onder de voeten, aan eten door de mond, ieder ervaart dat het voedsel de maag zwaar maakt en dat grote schrik de kou om het hart doet slaan. De reeks is bijna eindeloos uit te breiden.

Zulke ervaringen echter geven, voor ieder mens opnieuw, de indruk van blauw als ruimte en verte, van de moeder als behoudgevend aan het zwakke, van het expulsieve als mannelijk en het ontvangende als vrouwelijk, van de verticale symmetrie als aanduiding van het lichaam, van het voorliggende als het bereikbare, van het horizontale als het rustgevende, van de maag als centrum van vegetatief welbehagen en het hart als centrum van zekerheidsgevoelens. Zulke noodzakelijke belevenissen kunnen de grondslag vormen voor de archetypische beelden en aspecten.

Freuds droomanalyse geeft reden om deze empirische verklaring te aanvaarden. De droom bevat beelden, die alleen begrijpelijk zijn op grond van de unieke levensomstandigheden van de dromer. Andere beelden vindt men terug bij meerdere mensen en zijn verklaarbaar uit de gelijksoortige cultuuromstandigheden van deze mensen. De universele symbolen, die Freud eveneens aantreft, kunnen dan naar analogie verklaard worden uit de universaliteit van bepaalde levensomstandigheden. De droomanalyse maakt het onwaarschijnlijk, dat voor de persoonlijke en de universele symbolen respectievelijk een andere laag van het bewustzijn of een ander aspect van de persoonlijkheid als bron moet worden aangewezen. Zij ontstaan op dezelfde wijze. Het collectief onbewuste van Jung lijkt niets anders te zijn dan de feitelijke gelijksoortigheid van de menselijke gesteltenis.

De betekenis van de attitude-fixerende kracht der tekens is groot en belangrijk.

De evocatieve kracht van symbolen, die in sommige gevallen zelfs universeel is, biedt ons de mogelijkheid om in onze omgeving bepaalde innerlijke houdingen, beelden, gevoelens, wilsrichtingen vast te leggen, door daarin — en wij doen dat vaak spontaan — de symbolen aan te brengen, die deze oproepen.

Het dagelijks leven biedt daarvan een overmaat van voorbeelden. Wanneer wij ons voorgenomen hebben een opera te gaan zien, dan kan ons hoofd daar in de vooravond nog weinig naar staan. Misschien gonzen de cijfers van de boekhouding, het lawaai van kinderen, machines, klanten of personeel nog in ons brein en lijkt de stap van onze 20e-eeuwse ervaring naar de wereld van Carmen of Rigoletto bizar. Op dat ogenblik gaan de tekenen ons helpen. Het stemmige costuum of kled, dat we aantrekken, de praal en pronk van de statige brede trap, de vergulde hal, de tintelende lichtkronen in het operagebouw, de wat irreële weelderigheid van de grote aula en de pathetische decors, dat alles werkt op ons in. Het maakt een ander mens van ons en trekt ons in een manier van zijn, waarin stemming, tijdsgevoel en verhevenheid van verwachtingen ons ontvankelijk maken voor de genoeglijke pijnen en smarten van de opera.

Een vrouw die teder wil zijn, kan dit bevorderen door de muren van haar kamer met kleine rose roosjes te behangen, zich te kleden met sluierachtige stoffen, thee te schenken in teer-porceleinen kopjes en precieuze Couperinplaten te spelen. Een keiharde, expansieve zakenman kan zijn houding bevestigen met een werkkamer die lichtgrijs en blauwig en nagenoeg leeg is en waar enkele felgekleurde schilderijen wijzen op de behoefte aan weinige, maar hardnekkig bedoelde doelstellingen. Een revolutionaire stemming wordt gewekt door beelden en plakaten, die kracht, overwinning, moed en glorie symboliseren.

Wat telkens gebeurt, is, dat gebruiksvoorwerpen of situaties een houdingwekkende verschijningsvorm krijgen. Het object of de situatie suggereert niet alleen een bepaalde activiteit, maar ook de houding, die tot dat gebruik dienstig wordt geacht.

Aan objecten en situaties worden die componenten toegevoegd, waardoor zij niet alleen het loutere gebruik en handelen suggereren, maar bovendien het pathos en ethos waardoor dit gebruik en handelen gedragen moet worden. Niet alleen de handen worden aangesproken, ook het gemoed, het hart, de wil. Het aangesproken individu

wordt niet alleen zakelijk tot actie gemobiliseerd, maar ook emotioneel bewogen; het wordt niet slechts partieel bij de activiteit betrokken, maar met zijn gehele wezen.

Het teken kan preluderen. Reeds voordat een werkelijk gevaar of probleem, een kritieke situatie opduikt, kunnen wij door een waarschuwingsteken gewekt worden tot de aangepaste dispositie.

Het teken kan ingewikkelde zaken versimpelen. Een enkel woord kan een gehele wereld aanduiden, een serie pijlen kan een gecompliceerde uitleg uitsparen, een partituur kan een wereld van muziek weergeven.

Het teken kan het ongeziene, het niet waarneembare, het afwezige of het abstracte, present stellen. De roman stelt een leven, een geschiedenis aanwezig. Een woord of teken kan onze idealen van liefde, rechtvaardigheid en vrijheid compact en aangrijpend opwekken. Door woorden en tekens maken wij gevoelens duidelijk en overschrijden wij de afgeslotenheid van elkaars bestaan. Als God tot Zijn mensen spreekt kan Hij begrip en besef wekken, omdat Hij het onbegrijpelijke en onzegbare aanduidt door in beelden tot hen te spreken. 'En zonder beelden heeft Hij niets tot hen gezegd' — Matth. 13, 34. (Fortmann, 1961).

Door het teken wordt het ingewikkelde simpel gebracht, het komende wordt vooraf gegeven, het ongeziene wordt aangeduid, het abstracte wordt zichtbaar, het moeilijk vatbare wordt aanvoelbaar.

De opwekkings- en geleidingskracht der tekens stelt ons in staat ten aanzien van het ingewikkelde, afwezige, abstracte en mysterieuze zonder al te grote moeizaamheid onze houding te vinden en er contact mee te houden. De tekens stellen present en urgeren tot de gepaste houding. Wij maken ons het leven dan ook gemakkelijk door ons met tekens te omringen of aan aanwezige objecten een teken-waarde toe te kennen. Waar wij anders moeizaam zouden moeten zoeken of waar de plotselinge verschijnselen ons anders zouden overrompelen wijzen tekens ons de weg die wij moeten gaan en de actie of houding die gepast is.

De betekenis van de taal

Een speciale vermelding en uitwerking verdient de taal, omdat deze als complex van tekens zulk een verregaande invloed heeft op de mens. Als we zeggen, dat de taal het voertuig is van de gedachten, wordt daarmee wellicht de voorstelling gewekt, dat het denken op zich volledig vrij is en alles denken kan, wat in principe maar gedacht

kan worden, terwijl dan in tweede instantie pas een woordkeuze wordt gedaan om de gedachteninhoud weer te geven. De taal zou geheel dienstbaar zijn aan het denken en louter adaptief-expressief zijn. Inderdaad doet zich het verschijnsel voor — iedere man met een nieuwe visie heeft het bij zichzelf bespeurd — dat er nieuwe gewaarwordingen en inzichten zijn, waarvoor de aanwezige woordenschat geen adequaat woord bevat en die dus de vorming van nieuwe woorden vergen of ook de opvulling van oude woorden met nieuwe inhouden.

Er is, wat Korzybski (1951) noemt, 'the unspeakable level' van leven ervaren, waar de belevenissen zich in hun meest oorspronkelijke aan-doening, nog niet gesystematiseerd door overgeleverde begrippen, oordelen en sentimenten, aan ons voordoen. Wanneer wij deze ervaringen trouw willen weergeven, blijken traditionele woorden en uitdrukkingen tekort te schieten en moeten wij de nieuwe, oorspronkelijke bevindingen in nieuwe woorden en beelden uitdrukken. Dit verschijnsel wijst er op, dat denken en beleven los van de taal mogelijk is, maar het geeft tevens een bewijs uit het ongerijmde voor de richtende en bindende invloed, die de taal in het dagelijks beleven en denken uitoefent. Het denken wordt als regel in sterke mate door de formele taalcomponenten beperkt en bepaald.

Reeds meer dan een eeuw geleden is op deze stelling de aandacht gevestigd door Karl Wilhelm von Humboldt, maar pas later is door het werk van Boas en vooral van Sapir en Whorf de hypothese meer blijvend bekend geworden en onderzocht (Kluckhohn, in Lindzey, 1954). 'Language is a guide to "social reality", zei Sapir (1929). . . . Human beings do not live in the objective world alone, nor alone in the world of social activity as ordinarily understood, but are very much at the mercy of the particular language which has become the medium of expression for their society.'

Men kan zich het denken voorstellen als het spelen van een gedachtenopus op een taalpiano, waarbij de muziek bepaald en beperkt wordt door wat de toetsen aan handgrepen mogelijk maken en aan klank voortbrengen. In het bijzonder de woordenschat en de syntaxis blijken een grote conditionerende invloed op het denken te hebben.

Woorden zijn niet alleen tekens, symbolen voor gedachtenbeelden, maar zijn eveneens te zien als categorieën waarmee wij onze ervaringen bundelen en scheiden. Woorden zijn sorteermiddelen. Bij wijze van voorbeeld gaan we uit van het verschijnsel 'alle mensen'. De veelheid van beschikbare woorden stelt ons in staat om de mensen te zien in

diverse, elkaar onderling overlappende categorieën of ook onder andere aspecten. Mensen kunnen wij aldus groeperen in mannen en vrouwen, in blanken, gelen, roden en zwarten, in reuzen en dwergen, in Mohammedanen, Christenen en Joden, in Duitsers, Spanjaarden en Peruanen. Mensen kunnen wij zien als stervelingen, als wezens met een cultuur-roeping, als onderlinge rivalen, als medemenssen, als publiek voor de verkoopmarkt, als denkende dieren, als homini sapiens sapiens, en zo verder. Telkens zijn het de woorden, die ons helpen een bepaalde klasse of categorie uit te lichten. Dit classificatie- of categoriseringskarakter van de taal betekent, dat de taaloverdracht bijdraagt tot het ontwikkelen van bepaalde waarnemings- of denk-categorieën.

Bij een jagersvolk leert het kind, dank zij een veelheid van indicatieve woorden, diergeluiden en diersporen zeer genuanceerd en betekenisvol te onderscheiden. Dank zij de taal hoort een Pers wel duizend verschillende geluiden, als de wind door de bladeren van een boom waait. De Fransman zal gemakkelijker van zijn wijn genieten dan de Nederlander, meer verschillen en nuances gewaarworden, omdat hij over een veelvoud van smaak-, geur- en kleurwoorden beschikt, die onze taal mist.

Wij zijn de lezer wetenschappelijk en wellicht ook anderszins van dienst, als wij hier uit een lijst met uitvoerige toelichting, die wij van een wijnhandelaar mochten ontvangen, de 107 opgesomde indicatieven geven.¹³

Wat de wijn is of heeft wordt uitgedrukt met termen als *affiné, amour, ampleur, apre, arôme, astringent, bouqueté, brillant, capiteux, charnu, charpenté, chat, chaud, clair, coloré, commun, complet, corsé, coulant, court, coup de nez, court, cristallisé, cru, cuit, délicat, dépouillé, doux, droît de goût, dur, etoffé, fait, ferme, feu, figué, fin, fort, frais, franc, frappé, fruité, fumeux, généreux, glou, de goutte, grain, gras, gris, jeune, léger, de liqueur, maché, malléable, marchand, marque, moelleux, montant, mou, mousseux, moustillant, mur, muté, naturel, nerveux, net, neutre, nez, nouveau, onctueux, ordinaire, paillet, parfumé, pelure d'oignon, plat, plein, puissant, de queque, racé, rancio, rondeur, rosé, rôti, roux, roussi, sapide, saveur, savoureux, sec, sève, sévère, séveux, solide, souple, soyeux, tendre, tête, treuillis, tuilé, velouté, verdatre, vert, vieux, goût de vieux, vif, viné, vineux, vivacité.*

De taal openbaart niet alleen eigenschappen en verbanden, maar

verbergt deze ook. Een mens van een bepaalde cultuur krijgt voornamelijk vat op de werkelijkheid, voorzover de taalcode hem die ontsluit. De werkelijkheid wordt in verschillende culturen door middel van de taal verschillend gepunctueerd en gecategoriseerd (Lee, 1950).

Kluckhohn en Leighton hebben dit laten zien in een vergelijking van Engelse met Navaho-woorden. Het Engelse woord 'rough' is bijvoorbeeld toepasselijk op het oppervlak van een landweg, een vijl en een oneffen steen, terwijl de Navaho-taal daarvoor drie onderscheiden woorden heeft. Omgekeerd wordt in de Navaho-taal met het ene woord béésh zowel een pijlpunt, een mes of metaal aangegeven, waar het Engels drie afzonderlijke woorden heeft.

Een soortgelijke ontdekking werd door Whorf gedaan in de vergelijking van het Engels met de Shawnee-taal (1940).

Men mag aannemen dat deze en soortgelijke taalverschillen ertoe leiden, dat individuen uit verschillende taalgebieden op verschillende wijzen zullen waarnemen, andere analogieën zullen zien en bijgevolg ook anders zullen handelen.

Enig experiment is door Carroll en Casagrande verricht (1958). Carroll heeft aan volwassen Hopi-indianen en blanke Amerikanen zeventien platen voorgelegd, waarop telkens diverse handelingen waren afgebeeld, met de opdracht aan te geven welke handelingen bij elkaar horen. De handelingen op iedere plaat waren zodanig gekozen, dat zij op basis van Hopi-werkwoorden anders gegroepeerd zouden moeten worden dan op basis van Engelse werkwoorden. De totale serie van zeventien platen bleek geen belangrijk verschil op te leveren, maar een selectie van twaalf platen gaf wel duidelijk onderscheid te zien. Dit resultaat maakt inderdaad waarschijnlijk, dat taal-formele elementen de waarneming beïnvloeden.

Casagrande heeft willen aantonen, dat grammaticale verschillen tot verschil in gedrag aanleiding geven. Anders dan in het Engels, worden in de Navaho-taal voor activiteiten woorden gebruikt, die verwijzen naar de vorm of andere zichtbare kenmerken van het gebruikte object. Casagrande veronderstelde dat Navaho-sprekende Navaho-kinderen daarom eerder de vorm-eigenschappen van voorwerpen zouden onderscheiden dan Engels-sprekende Navaho-kinderen, die vermoedelijk eerder secundaire kenmerken als kleur zouden onderscheiden. Deze veronderstelling werd in het experiment bevestigd.

Het ene cultuurvolk wordt door zijn taal gevoelig gemaakt voor het onderkennen van aspecten en dimensies, die een ander cultuurvolk, met een andere taal, niet of nauwelijks beleeft.

Granet (1934) en Chang Tung-Sun (1939) hebben naar een verklaring gezocht voor het verschijnsel dat Chinezen, ofschoon zij reeds lang geleden en eerder dan het Westen interessante uitvindingen deden, niettemin een technisch weinig ontwikkeld volk zijn gebleven. In de 9e eeuw reeds werd in China de boekdrukkunst ontdekt, in de 13e eeuw het buskruit, in de 15e eeuw het kompas, maar de uitvindingen werden niet ten nutte gemaakt en gaven evenmin aanleiding tot een proces van systematische technische ontwikkeling.

Granet en Chang Tung-Sun verklaren dit uit het feit, dat de Chinezen krachtens hun taal een denkwijze volgen, die geheel afwijkt van de westerse, aristotelische denkwijze. De Chinese syntaxis en logica centreert de aandacht op relatie-facetten en niet op eigenaard-facetten, op de relatie van oppositie en niet op de identiteit, op het 'hoe' en niet op het 'wat'.

Het 'wat'-type van denken acht Chang Tung-Sun kenmerkend voor het positief-wetenschappelijk denken. De denkwijze die gekarakteriseerd wordt door een nadruk op het 'hoe' zou zich slechts ontwikkelen in de socio-politieke sfeer, vooral in verband met de ethische problematiek. Hierin ligt dan de verklaring van de Chinese belangstelling voor het menselijk gedrag en voor de verwaarlozing van aandacht voor de natuur.¹⁴

Whorf heeft de stelling verdedigd (1950, 1952; Kluckhohn 1954), dat het verschil in taal bij verschillende volkeren soms een geheel verschillend metafysisch wereldbeeld met zich brengt. Hij heeft dit uitgewerkt in een vergelijking van de westerse talen — i.c. het Engels — en de taal der Hopi-indianen. Westerse talen hebben woorden voor tijd- en ruimte-dimensies. Er is kort en lang, verleden-heden-toekomst, voor en achter, hier en ginds. Zulke uitdrukkingen mist de Hopi-taal. Wel vindt men daarin een onderscheiding die de westerse talen missen. Er zijn andere grammaticale vormen voor gebeurtenissen in het vlak van het objectieve, het waarneembare, het uitwendige en respectievelijk in het vlak van het subjectieve, het mentale, datgene wat nog gedacht is, het innerlijk verborgene. Terwijl de kosmische dimensies voor het westen dus tijd en ruimte zijn, zouden die voor de Hopi subjectiviteit en objectiviteit zijn.

Experimenten omtrent het symboolverschijnsel

Ofschoon het symbool-verschijnsel als zodanig maar zeer zelden direct object van experiment is geweest, leveren toch verscheidene experimenten aanwijzingen voor het verschijnsel op; met name zijn dat

de projectietests, waarbij de houding van een bepaald individu gemeten of geïnterpreteerd wordt.

Een rechtstreeks experiment is dat van Brown, Black en Horowitz (1955) die taalsymboliek hebben onderzocht. Aan 86 Amerikaanse studenten, die Chinees, Tsjechisch noch Hindisch spraken, werden 21 Engelse woordcontrasten voorgelegd (bijvoorbeeld: sharp-blunt; warm-cold) en zij kregen daarna achtereenvolgens de uitspraak te horen van dezelfde contrastwoorden in het Chinees, Tsjechisch en Hindisch. De contrastwoorden werden echter in een willekeurige volgorde uitgesproken en de studenten moesten raden welk woord overeenstemde met het eerste Engelse contrastwoord, welk met het tweede. Het resultaat voor de 21 woordparen was circa 62% goede gissingen in elke taal, maar sommige woorden gaven zelfs 83, 90 en 96% goede gissingen. De uitkomst wijst op een fonetische symboliek van de woorden, en suggereert overigens, dat Shakespeare waarschijnlijk niet helemaal gelijk had, toen hij zei, dat 'a rose by any other name would smell as sweet' (Romeo and Julia 2.2), maar dat — zoals een andere zegswijze het wil — 'a rose is a rose is a rose'.

Houding-projectietests, zoals de mozaïek-test, waarbij van kleurige papiertjes een vrij mozaïekje gemaakt wordt, de boom-test, waarbij vrij een boom getekend moet worden, de Szondi-test, waarbij sympathie en antipathie voor gefotografeerde gezichten wordt geregistreerd, de dieren-selectietest, waarbij van series van vier verschillende dieren telkens het dier geselecteerd wordt, dat de proefpersoon het liefst zou zijn, de wereld-test, waarbij met miniatuurfiguurtjes een wereldje moet worden opgebouwd, ontleen alle hun bruikbaarheid aan het feit, dat het resultaat gezien kan worden als een symbool voor de houdingen van de geteste persoon. Grafologische interpretatie van het handschrift berust in belangrijke mate op hetzelfde fenomeen.

Op het onderkennen van symbolische overeenstemmingen berusten ook alle matching-tests, waarbij aan proefpersonen diverse expressie-documenten worden voorgelegd van een aantal personen, met de opdracht al de documenten bijeen te leggen, die naar schatting door dezelfde persoon zijn gemaakt. De mogelijkheid tot juiste selectie berust op het vermogen, eventuele symbolische overeenstemmingen tussen handschrift, portret-foto, tekening, geschreven opstel, genoteerde uitspraken en dergelijke, te onderkennen. Arnheim (1928) heeft geconstateerd, dat in alle matching-experimenten het maken van juiste combinaties voortdurend boven het toeval uitgaat en correlaties kan geven van 0,14 tot 0,59.

Bij een matching-experiment met studenten aan de Leidse Universiteit hebben wij studenten expressie-documenten voorgelegd van vijf personen: een handschrift van een gedichteerde tekst, een getekende boom en een geluidsbandverslag, waarop het verhaal was vastgelegd over 'de stad die ik het meest interessant vond'. Het resultaat bevestigde Arnheims bevindingen.

Symbolische beïnvloeding blijkt uit de ervaringen met welbewuste symbooltoepassing, zoals in reclame en literatuur. Het metaforisch gebruik van woorden geeft blijkbaar niet vlug aanleiding tot misverstand. Ieder begrijpt wat er bedoeld wordt als een meisje een vogeltje genoemd wordt, een man een hond, een tong een serpent. De beeldspraak kan dusdanig duidelijk en onthullend zijn, dat zij, gebruikt bij burenruzies, aanleiding geeft tot justitioneel ingrijpen. Metaforische scheldwoorden, zo oordeelt de rechter blijkbaar, leggen het innerlijk van de ander bloot en zetten hem te schande.

Omvang en invloed van het symboolverschijnsel

De wijze waarop de mens, individueel of collectief, aan zijn materieel-objectieve wereld symboolwaarden verleent, kan, zoals reeds summier gezegd werd, zeer verschillend zijn.

a. Hij kan gebruiksvoorwerpen welbewust een symbolische vorm geven, zoals de architect doet die aan de noodzakelijke componenten van een gebouw een symbolische expressieve vorm geeft, welke als zodanig reeds de woon- of gebruikswijze suggereert. De Amerikaanse architect Yamasaki acht het de taak van een architect om in het leefgerei dat hij produceert de menselijke eigenschappen te erkennen, die wij het hoogst achten: liefde, vreugde, sereniteit, schoonheid en hoop. Een architect in een democratie moet gebouwen opleveren, die de mens dienen en hem niet domineren. 'A building should not awe but embrace man. Instead of overwhelming grandeur in architecture, we should have gentility. And we should have the wish mentally and physically to touch our buildings (Time, Atl. Ed., jan. 18, 11; jan. 25, 7).

b. Het is ook mogelijk om symboliek toe te voegen aan een gegeven object of situatie. In de architectuur kan men zich een functioneel voldoende, maar symbolisch weinigzeggend huis denken, dat dan, naar de smaak van de bewoners, met symbolen wordt bekleed: een gevelsteen, een beeld in de tuin, planten rondom, de meubels, het behang, de schilderijen, het tafelgerei. Om het huis bij bepaalde gelegenheden uitgelaten feestelijk of plechtig feestelijk te doen zijn,

haalt men feestdecoraties in huis of gebruiksvoorwerpen met een eigen specifieke vorm. Guirlandes voor verjaardagen, bonte opsmuk voor de kerstboom, een wit tafellaken en zilveren kandelaars voor een feestelijk diner, een bont ontbijtlaken voor zomerse eetpartijen in de tuin.

In advertenties en affiches wordt voortdurend gebruik gemaakt van de mogelijkheid om door het toevoegen van symbolische kenmerken de aantrekkelijkheid van een artikel te verhogen. De symbolen suggereren psychische of fysieke vervullingen, die de consument begeert. Een auto verkrijgt hogere status-symbolische waarde door toevoeging van overbodige attributen: een impressieve grill aan de voorzijde, een emaille-kroontje in het stuurwiel, witte zijvlakken aan de banden.

De omvang van het symboolverschijnsel is uitgebreider dan wellicht menigmaal vermoed wordt en zij komt naar voren, als bij nadere analyse blijkt, dat praktisch ieder object of objectief verschijnsel als symbool gevat kan worden. In de literatuur is aandacht gegeven aan de symboliek van het menselijk lichaam en de lichaamsbewegingen (De Witte, 1948; Buytendijk, 1948; Chorus, 1959), van kleuren en vormen (Rorschach, 1921; Lowenfeld, z.j.), van klanken en fonetiek (Thorndike, 1946; Brown, Black en Horowitz, 1955), van de elementen en de grondstoffen (Bachelard, o.a. 1938), van ruimtelijke verhoudingen (Linschoten, 1958). Ook de symboliek van meer complexe verschijnselen als de taal (Lewis, 1948; Bernstein, 1959), de kleding (Flügel, 1930/1950), het interieur (Zeldenrust-Noordanus, 1956), het landschap (Gusdorf, 1948), de liturgie (Fortmann, 1961), is meermalen beschreven.

Von Gebattel heeft er op gewezen, dat het meisje of de vrouw waarop men verliefd wordt, niet alleen als individu gekozen wordt, maar tevens symbool is voor het vrouwelijke. Een levensgeschiedenis als historie, roman, legende of sprookje, kan in de beschrijving van opgang en neergang, van welslagen en falen een symbolische uitdrukking zijn voor algemeen menselijke levenscondities. Door de symboliek ervan ondergaat men een 'schok van herkenning' (Gomperts) en wordt men aangegrepen. Dit verklaart de betekenis van de vele romans en geschiedenissen over Napoleon, een legende als de Vliegende Hollander, de bijbelse verhalen van Adam en Eva, Noë, Job, het sprookje over het lelijke eendje, luilekkerland, Erik en zijn insektenwereld.

Het feest is rijk aan symbolen: de muziek, de versiering, de feestkleding, het gezamenlijk aanstoten der glazen bij het drinken. Men

kan het festijn zien als een gebeuren waarin bepaalde houdingen van toegenegenheid, dankbaarheid, zin tot samenwerking, solidariteit, die in het normale dagelijkse leven aanwezig zijn, maar in de drukte van het werkend samenzijn weinig nadrukkelijk de aandacht kunnen krijgen, op symbolische wijze met kracht worden uitgedrukt en ondersteund.

Het vieren van een jubileum, een verjaardag, moederdag, Kerstmis, maakt het impliciete pathos en ethos van mensen, die dagelijks in bedrijf, gezin, kerk, burgerlijke samenleving op elkaar aangewezen zijn en op bepaalde wijze naar elkaar toegericht staan, op symbolische wijze expliciet. Het feesten heeft dan ook alleen zin en slaagt ook slechts, wanneer het gevierd wordt met mensen die voor elkaar voelen. Wellicht is de eigenlijke grondslag voor het feest niet met zoveel woorden duidelijk aan de feestgangers zelf, maar niettemin ontleent het feest zijn sociale vreugde aan de collectieve positieve gezindheid, die intensief beleefd wordt. Het is aannemelijk, dat Carnaval verdediging verdient en verkrijgt, omdat het de samenwerkende burgers in een tijdelijk Rijk van Zotheid samenbrengt, waarin zij celebreren hoezeer zij elkaar in de maatschappij nodig hebben en daarin vol-doening vinden.

Het lijkt niet voorbarig als men concludeert, dat elk objectief verschijnsel door zijn kleur, textuur, vorm, grootte en ruimtelijk gesitueerd zijn een symbolische betekenis heeft, bedoeld of niet bedoeld. Zelfs eenvoudige gebruiksvoorwerpen doen ons anders aan, wanneer hun vorm of kleur gewijzigd wordt: een blank metalen schaar is koel, een roodgelakte schaar warm; een glad afgewerkte schaar is zakelijk, een met sierguilandes gegraveerde schaar is gezellig en knus.

De greep van symbolen op de mensen wordt gedemonstreerd in de grote gedragsverandering, die zij teweeg kunnen brengen. De reclame geeft daarvan bijna ongelooflijke voorbeelden. Berrien vermeldt (1945), dat een limonadefabriek de verkoop van mineraalwater in een jaar met 400% zag stijgen, nadat het eenvoudige en traditionele groene flesjes waarin het verkocht werd, was vervangen door een kristalachtig, blank-glazen flesje. De suggestie van koele ijskristallen verhoogde de aantrekkelijkheid met sprongen.

Om symbolische redenen is er plotseling een rage om een James Dean jak te dragen, een Jacky Kennedy kapsel, Ivanhoe schoenen.

Alles in de cultuur blijkt telkens meer te zijn dan alleen datgene wat het technisch functioneel is. Kalenders, stoelen, asbakken, advertentie-mededelingen, begroetingen, raadsvergaderingen zijn, be-

halve wat ze zakelijk moesten zijn, ook tekens van status, objecten en evenementen die sfeer scheppen, macht aanduiden en geruststelling geven. Wanneer Leslie White (1949, 8) de oorsprong en basis van de cultuur zoekt, merkt hij op, dat 'today we are beginning to realize and to appreciate the fact that the symbol is the basic unit of all human behavior and civilization'. Immers reeds met het eerste woord, de eerste betekenisgeving, wordt een zaak of voorval tot een teken. De mens wekt de omgeving tot zijn leven, door deze te betekenen. Leslie White maakt ons hiermee duidelijk, dat het proces, waarbij bepaalde voorwerpen symbool worden voor een ander ding, in wezen niet verschilt van het proces, waarbij het nog ongebruikte, onbetekende en naamloze ding door de mens opgenomen werd en betekenis kreeg. Men zou kunnen spreken van een primaire symbolisering en een secundaire, of afgeleide, symbolisering.

Op dezelfde wijze, waarop we een schaalte van gebakken klei als asbak kunnen begrijpen, kunnen we opnieuw de asbak interpreteren als teken van ordelijkheid of als symbool van een ongunstige verslaving. Als wij willen dat bepaalde dingen teken worden voor dit of dat, omdat dit zinvol is voor ons, worden zij dat, ongeacht het feit of zij nog onbetekend en onbetekenend waren, dan wel reeds een cultuur-bepaalde betekenis hadden.

Wanneer wij hier de symbolen als afzonderlijk fenomeen besproken hebben, moet men daarin dus niets anders zien dan het vestigen van de aandacht op het feit, dat de dingen meer zijn, telkens weer opnieuw, dan wat zij louter als gebruiksvoorwerp zijn. De dingen alleen te zien vanuit het gebruik ervan, is een kortzichtigheid, want zij staan in meer functionerings- en ervaringsvelden dan alleen het veld van de onmiddellijke micro-actie. De stoel is zitting, maar ook gezinsbezit, hij is van hout en daarmee verwant aan bomen, planken, andere houten voorwerpen, hij heeft een bekleding van dezelfde blauwe kleur als een pauw in staart en nek draagt, hij is van een stijl, die pas in de twintigste eeuw werd gemaakt en hij heeft een geldbedrag gekost, dat 'iedereen' kan neertellen, en zo meer. In elk van deze functies en relaties kan de stoel betekenis krijgen en het is telkens de veelheid van verbanden en relaties, waardoor de blauwe houten stoel telkens meer kan zijn dan hij als zitting is.

Door de stoel op een bepaalde manier op te stellen, in bepaalde verbanden te plaatsen, er bepaalde aspecten van te belichten, kunnen wij telkens andere betekenissen naar voren halen en een andere symboliek aan de stoel laten beleven. De pauwblauwe stoel is teken van

statigheid, de houten stoel teken van natuurverwantschap, de goedkope stoel teken van democratisch gevoel, de moderne stoel teken van bij-de-tijd zijn.

Er is aanwijzing, dat het individu of een groep geneigd is voor bepaalde objecten of situaties symbolische vormen te verkiezen, die het sterkst een weergave zijn van de houding, die men ten aanzien van de objecten of situaties wenst in te nemen.

Dit is een consequentie van het lust-beginsel, want herkenning van een gezochte houding geeft lust en derhalve tendeert de mens tot het kiezen van de symboliek voor de door hem geprefereerde houding. Het lustprincipe voert ons steeds naar het landschap, de woning, kortom de situatie, die onze voorkeurshouding ten aanzien van deze objecten bevestigt en waar we ons derhalve vertrouwd bij gevoelen. Het is het verschijnsel dat Novalis constateerde in zijn vraag en antwoord: 'Wo gehst Du denn hin? — Immer nach Hause.'

Gusdorf (1948, 436, 437), daarbij Barrès citerend, merkt op — en hij gebruikt daarbij merkwaardig genoeg hetzelfde beeld als Novalis — hoe het landschap dat vreugde wekt, aan onze 'geheime' verlangens beantwoordt: 'Les paysages que nous aimons sont tout imprégnés. . . de nos mythes personnels. Ils réalisent pour nous notre lieu naturel. "A qui de nous, se demande Barrès méditant à Domrémy une conférence sur Jeanne d'Arc, n'est-il pas arrivé de rencontrer des paysages si chargés de sentiments que nous nous arrêtons. Et nous écoutons." Mais c'est de nos sentiments que le paysage est chargé. Le chant que nous écoutons alors, c'est notre chant profond, libéré, démasqué par un univers qui lui ressemble. De la notre saisissement: nous pensions être ailleurs, nous sommes chez nous. A travers le paysage qui nous accueille, nous retrouvons, comme par une allusion directe, ce paysage intensif, impressif, — ce paysage avant le paysage et surtout avant la description, que nous portons au plus secret de nous-même.'

Omgekeerd is het dan ook waar, dat de mens die een milieu maakt, dat hem bevalt, daarmee objectief een situatie kiest, waarin hij zijn houdingen neerlegt: 'Depuis toujours, les hommes ont cherché à créer autour d'eux, dans leur demeure, un milieu qui matérialise le plus possible leur manière d'être intime. La disposition de la maison, le choix des meubles, la tonalité générale, doivent exprimer cette harmonie particulière que chacun recherche pour son compte.'

In de tendentie tot overstemming tussen de eigen houding en de symbolisch geïndiceerde houding ligt de reden waarom de praktische psycholoog of socioloog uit de voorwerpen waarmee iemand zich

omringt of waaraan hij voorkeur geeft, diens gesteldheid afleidt. Onze kennis van culturen die ons niets dan enkele artefacten hebben achtergelaten, berust voor een belangrijk deel op deze implicatie.

Wij zien dus een tendentie van de mens om zijn bestaanswijze en zelfbehoud te consolideren door de goederen om hem heen, in hun arrangement en in hun componenten, een zodanige vorm en verschijningswijze te geven, dat zij niet alleen dienstig zijn voor bepaald gebruik, maar eveneens een aangepaste gebruikshouding opwekken.

De esthetische, symbolische vormgeving van gebruiksvoorwerpen evoceert de houding, die het gebruiksvoorwerp vraagt. Daardoor zijn de symbolische aspecten niet overtoollig, maar dienstig aan en functioneel voor het gebruik. Als Duyker opmerkt (1958) dat de esthetische vormgeving vanuit een zuiver utilitair standpunt niet te rechtvaardigen valt, vertolkt hij vermoedelijk een algemeen gangbare opinie, die echter niet te verdedigen valt, tenzij hij het begrip utilitair ontleent aan een technisch-abstrakte benaderingswijze. Dit begrip utilitair is dan echter geen psychologisch begrip. Psychologisch gezien is het esthetisch vormen en versieren van pannen en borden een bijdrage tot een gemakkelijker en doeltreffender gebruik van de goederen en daarom ook utilitair. 'De beloning voor de ontwerper van het geslaagde produkt, zegt de industriële vormgever Veeersema (1962), is de binding die er ontstaat tussen het produkt en de gebruiker. Dat uit zich in beter onderhoud, vaker gebruiken en langere levensduur.'

En dit strookt dan met een tweede opmerking van Duyker, dat onze relatie tot de dingen in niet geringe mate bepaald wordt door hun esthetische kwaliteiten.

Wij zijn uitvoerig geweest in de bespreking van de betekenis van het materieel-objectief voorzieningssysteem, om aan te tonen, dat de materieel-objectieve omgeving voor de mens die daarin en daarmee leeft niet louter een uitwendige conditie is, waarover hij volkomen vrij vanuit een autonome, zichzelf in stand houdende psyche beschikt. De materieel-objectieve goederen en verschijnselen fungeren als middelen waarmee de mens zichzelf aanwijzingen geeft voor bepaalde wijzen van denken, gevoelen en handelen. Individuen, zelfstandig of institutioneel gebonden, worden door de goederen uitgenodigd tot het vinden of vasthouden van bepaalde houdingen en acties. In de goederen worden houdingen en acties geobjectiveerd.

We kunnen nu concluderend opmerken dat de mens, in analogie met het dier, door het maken van een materieel-objectieve omgeving

zijn zelfbehoud verzekert, omdat hij daardoor als eenling of als 'kudde' rondom zich de signalen aanbrengt en telkens terugvindt, die zijn verworven 'instincten' op gang brengen en bestendigen. De mens maakt zijn eigen 'bos'.

Delegatie aan de materiële goederen

Het individu voorziet in zijn zelfbehoud, door individueel of in groepsverband voorzieningen te treffen, maar hij overschrijdt deze voorzieningswijze nog door bepaalde verzorgingsactiviteiten te delegeren aan derde groepen. Dit noemden wij institutionele delegatie.

In de voorafgaande paragrafen hebben wij gezien, dat het individu zijn zelfbehoudactiviteiten min of meer op gang brengt en richt door in zijn omgeving indicerende objecten aan te brengen, die hem uitnodigen tot actie en hem in de juiste houding brengen. We zien nu echter, dat de mens niet alleen de goederen gebruikt om zelf daarmee actief te zijn, maar ook, analoog aan het verschijnsel van de institutiedelegatie, dat hij zich op materiële goederen verlaat, door bepaalde voorzieningen aan de goederen te delegeren. Het individu of een groep kunnen objecten gebruiken, niet alleen om de eigen activiteiten te indiceren en te vergemakkelijken, maar ook om aan die objecten de activiteiten zelf toe te vertrouwen. Er is voorzieningsdelegatie aan de goederen, materiële delegatie.

Wat hier zo geanalyseerd beschreven wordt en daarom ingewikkeld lijkt, is het eenvoudige feit, dat de mens machines en apparaten maakt die het menselijk handelen vervangen. De mens komt daartoe, omdat deze machines en apparaten handelingen goedkoper of sneller, zekerder, accurater en beter kunnen verrichten of ook, omdat zij mogelijkheden bieden, die het menselijk handelen op zich overtreffen en daarmee aan de mens nieuwe mogelijkheden van voorziening en behoud geven. Men kan hierbij denken aan thermometers en elektrische koffiemolens, broodjesautomaten, produktie-automaten, computers voor reken- en vertaalwerk, onderwijs-machines, vliegtuigen en ruimteraketten, medicamenten. De mens is in staat voorwerpen, objecten, apparatuur te maken, die zijn eigen zintuigen en functies overtreffen. Hij vervaardigt thermometers met een temperatuurbereik en een precisie, die de werking van het eigen warmte- en koudezintuig verre overtreft. Hij maakt ogen, die beter zien: verrekijkers, microscopen, films die lichtgevoelig zijn voor infra-rode en ultraviolette stralen. Hij maakt krachtiger en nauwkeuriger handen: hijskranen, nijptangen, pincetten. De auto's, treinen, vliegtuigen, die hij

produceert, zijn snellere voeten dan de zijne. Het boek dat hij drukt is een beter en blijvender geheugen dan het zijne. Computers zijn de betere rekenbreinen, de betere controleurs en reparateurs. De machine is een snellere, accuratere en goedkopere ambachtsman. Het medisch preparaat is een beter geneesmiddel, dan de geneesmiddelen die het lichaam spontaan-organisch produceert.

De mogelijkheden tot ruimer en beter functioneren van apparaten, stellen de mens in staat voorzieningen tot zijn voordeel te delegeren aan diverse kleine en relatief primitieve robots, zoals die in een gereedschapskist liggen, of aan omvangrijke robotmachines.

Wanneer wij voor het invoeren van deze middelen de termen mechanisatie en biochemische conditionering gebruiken wordt het delegatieproces daarmee duidelijk aangegeven, maar wij blijven met deze termen ook in een technische of medische zienswijze steken. Het leek ons juist, het proces in zijn psychologische betekenis duidelijker aan te geven. Wij achten daarvoor de term materiële delegatie geschikt. De materiële delegatie is de psychologische zijde van het proces.

Door te mechaniseren, wetenschap vast te leggen in boeken en medische apparaten te ontwikkelen, vertrouwt de mens zijn voorzieningen, soms zelfs zijn levensbehoud, toe aan apparaten en preparaten. Evenals bij de institutionele delegatie kan hij dit slechts met instemming doen, voorzover hij daarin vertrouwen heeft. Hij zoekt garanties van juiste en blijvende voorziening. Soms heeft hij die door ervaring, soms door eigen inzicht in het materiële object, soms gaat hij af op het gezag van vertrouwde derden.

In het algemeen zijn de garanties echter simpeler van aard dan bij de institutie-delegatie, omdat niet aan vrije mensen, maar aan gewillige materie gedelegeerd wordt.

Het verzekeren van de materiële delegatie berust in eerste instantie op de technische (en chemisch-fysische) ontwikkeling van het mechanisatieproces, maar verder in het verschaffen van garanties aan het publiek door bekend maken van onderzoekresultaten (zie bijvoorbeeld de publicaties van de Consumentenbond), in het verlenen van waarmerken door een onpartijdige instantie (Warenkeuringsdienst, KEMA, Volksgezondheid en dergelijke), in garanties ten aanzien van de betrouwbaarheid van de voorlichting, reclame en propaganda. Risico's kunnen in veel gevallen niet geheel vermeden worden, maar zijn eventueel in tamelijk exacte cijfers aan te geven.

De behoefte om het publiek gerust te stellen omtrent de efficiency, de betrouwbaarheid en de eventueel nodige service van nieuwe appa-

raten en preparaten kan men dagelijks in de advertenties tegenkomen.

Hoezeer doeltreffendheid, betrouwbaarheid en goede service voor een technisch produkt belangrijk zijn om het publiek tot materiële delegatie te brengen, laat een analyse zien van 36 advertenties van technische produkten en dienstverleningen uit een recente uitgave van Life International. De analyse is in de bijlage uitvoeriger weergegeven. Van de 124 in de advertenties aangevoerde koopmotieven hebben er 56 (45%) betrekking op de betrouwbaarheid van het produkt. De verzekeringen van betrouwbaarheid overtreffen zelfs de aanduidingen, waaruit blijkt dat het produkt zijn dienst snel, gemakkelijk en goedkoop verricht. Naast 56 betrouwbaarheidsargumenten staan nog 40 (32%) efficiency-argumenten. Tezamen vormen deze 96 argumenten 77% van alle argumenten. Voor het overige wordt 12 maal vermeld, hoe wereldbreed de klantenkring reeds is, en nog 16 maal wordt gewezen op de symbolische betekenis van het geadverteerde produkt.

De behoefte aan garanties, die het vertrouwen in medische preparaten kunnen wekken, is in 1962 op dramatische wijze gebleken in de beruchte Softenon-affaire. Nadat door het onderzoek van Widukind Leuz aan de Universiteit van Hamburg gebleken was, dat bepaalde misvormingen bij borelingen veroorzaakt waren door het gebruik tijdens de zwangerschapsperiode van thalidomide bevattende Softenon-tabletten, zijn in vele landen niet alleen de thalidomide preparaten uit de handel genomen, maar werd bovendien met merkwaardige spoed gevolg gegeven aan de dringende wens of eis van publiek en pers, om betere wettelijke garanties voor de betrouwbaarheid van nieuwe preparaten. Ofschoon inmiddels de thalidomide-preparaten uit de handel waren genomen, bleef in de Verenigde Staten de verontrusting en verontwaardiging toch zo groot, dat reeds medio augustus 1962 de Health, Education en Welfare Secretary, Anth. Celebrezze, de Food and Drug Administration verplichtte, om binnen 60 dagen nieuwe regels voor het testen van geneesmiddelen in te voeren.

IV. DE OBJECTIVERING VAN HET ZELFBEHOUD

Wij hebben nu drie wijzen besproken, waarop het individu zijn zelfbehoud voortdurend maakt en verbetert. Allereerst is er de opbouw van een zelf, het maken van een persoonlijkheid, die in staat is om goed toegerust met zijn omgeving om te gaan, zodat hij zichzelf kan redden en daarin zijn genoeg vindt. Maar het individu heeft ontdekt en groeit nog steeds verder in die ontdekking, dat hij zijn eigen zaak niet geheel in eigen hand behoeft te houden. Ook de mensen en dingen buiten hem kunnen op hem gericht staan. Zijn zorg om zijn zelfbehoud behoeft niet louter subjectief ondernomen te worden, maar kan gedeeld worden met, en overgegeven worden aan het sociale en het materiële zelfbehoudsysteem: aan de groepen en de instituties, en aan de verwijzende, vermanende en apellerende goederen. De mens kan zijn zelfbehoud objectiveren.

Op de betekenis en risico's daarvan willen wij hier nader ingaan, omdat onze interesse gericht is op dit onderwerp, maar ook om de praktisch belangrijke reden, dat de huidige jonge generatie bijzonder sceptisch schijnt te zijn over de waarde van politieke en kerkelijke organen, van vakorganisaties en jeugdverbanden (Schelsky, 1957) en daarbij steun vindt bij een reeks van sociologen, antropologen en psychologen, voor wie de maatschappij soms principieel onbehaaglijk lijkt te zijn (Tönnies, 1887; Freud, 1930; Dahrendorf, 1949; White, 1957 e.a.).

De betekenis van de objectivering van het zelfbehoud

In het kort komt dat hier op neer: de objectivering van het zelfbehoud in institutionele verbanden en materiële cultuurgoederen is noodzakelijk, om individueel en gezamenlijk een hoog niveau van zelfbehoud bij voortduring en op gemakkelijke wijze in stand te houden, om veel mensen die nauw bijeen wonen gecoördineerd en vredig te

doen samenzijn en tenslotte om energie en tijd vrij te maken voor verdere ontwikkeling.

1. Allereerst is er dus de mogelijkheid, die de objectivering biedt om een hoog niveau van cultuur met een rijke en complexe voorziening gemakkelijk te continueren. Nadat mensen in hun evolutie eenmaal een bepaald niveau van cultuur en zelfbehoud hebben bereikt, behoeven zij, wegens de objectivering van hun cultuurstreven, niet bij voortduring uiterst bewust en moeizaam strijd te voeren, om de bereikte manieren van denken en doen vast te houden. De objectivering laat een *bewustzijnsverlaging* toe en *automatiseert* in zekere zin de voorziening. De mensen leggen de noodzakelijke houdingen en actierichtingen vast in hun sociale en materiële systemen, in instituties en artefacts, welke door hun objectief karakter de mensen binnen deze systemen richten en beïnvloeden, zodat zij schier vanzelfsprekend blijven aanvoelen en willen, denken en doen, wat nodig is om de zozeer gewaardeerde voorzieningen en verhoudingen voortdurend te maken en in stand te houden. De onmogelijke opgave om voortdurend waakzaam te zijn en steeds weer vanuit sterke emoties en een helder bewustzijn oplossingen te bedenken, wordt weggenomen door de stille aandrang en verwijzingen, waarmee de objectieve systemen uit zichzelf ons beïnvloeden. Als wij ons door tijdgebrek, haast of vermoeienis, niet scherp herinneren of realiseren, wat wij vandaag voor ons welzijn moeten doen en waarom, zijn er de voorschriften, de verwachtingen van anderen, het reveil door wekker en werktuigen, de institutioneel verschijnende bakkers en slaggers aan de voordeur, die ons aan inhoud en zin van ons bestaan herinneren en ons meedrekken tot deelname. De liefdadigheid, de moed en de ondernemerslust, waarop wij zo bijzonder prijs stellen, de activiteiten van economische, militaire, kunstzinnige, religieuze of politieke aard, waarvan wij op onze beste ogenblikken zo helder en met warmte weten, dat wij die niet zouden willen missen, maar waar we toch niet dagelijks vlammeende betogen en diepzinnige meditatie over kunnen houden, blijven ondanks onze luiheid en loomheid, onze vergeetachtigheid en grillen, toch in stand, omdat wij die hebben ge-objectiveerd in een veelvoud van instituties, in voorschriften en wetten, in uniformen en werkplaatsen, in standbeelden en rechtspositieregelingen. Het systeem, zo kan men bijna zeggen, denkt en voelt voor ons. En ofschoon er reden kan zijn, om deze uitspraak met afgrijzen te doen, er is principieel meer reden om ook duidelijk uit te spreken, dat dit noodzakelijk en bijzonder gemakkelijk is.

'Der Mensch, zegt Gehlen (1952), kann zu sich und seines Gleichen ein dauerndes Verhältnis nur indirekt festhalten, er musz sich auf einem Umwege, sich entäusserend, wieder finden, und da liegen die Institutionen. . . Die Institutionen wie Ehe, Eigentum, Kirche, Staat entfremden zwar die Menschen von ihrer eigenen und unmittelbaren Subjektivität. . . aber sie schützen sie auch vor sich selbst.'

De sociale en materiële cultuur zijn de stok waarop onze disposities voortdurend steunen; zij zijn het voortdurend tegenwoordig stellende en aansporende pro memorie.

Een extreem bewijs daarvoor leveren de mensen, die groepsgewijs emigreren van een institutioneel rijk ontwikkeld land naar een minder ontwikkeld gebied. Ondanks hun burgerzin, hun bereidheid tot samenwerken, hun teamgeest en hun sociale capaciteiten, kortom, hun gezamenlijk vermogen om een hoog ontwikkelde cultuur te schragen, zullen zij toch met een lager niveau van voorziening genoeg moeten nemen, eenvoudig omdat hun houdingen en capaciteiten slechts effectief kunnen zijn als de daarmee corresponderende instituties en de daarin passende gebruiksgoederen en symbolen aanwezig zijn. Hun pionierswerk zoeken zij dan ook terecht in het stichten van instituties.

Maar ook op subtielere wijze blijkt de waarde van de institutie voor de effectiviteit en het niveau van voorziening. De laatste tijd is er de aandacht op gevestigd, vooral in de Verenigde Staten, dat bepaalde voorzieningen relatief zwak blijven, niet omdat de mensen deze niet waardevol achten of er zich niet voor willen inspannen, maar omdat de voorzieningen te weinig geïnstitutionaliseerd zijn. Galbraith heeft hierop gewezen (zie pag. 165) en op enigszins andere wijze Gardner Murphy (1958). De institutie is bij Murphy vooral een uitgelezen mogelijkheid tot verhoging van prestaties. De goed georganiseerde institutie kan immers door haar intensieve en langdurige invloed latente mogelijkheden tot creativiteit en onderneming wekken, die bij het meer geïsoleerde individu maar moeizaam ontwaken, en door middel van het instituut kunnen de ontwaakte krachten een ruimere en meer indringende uitwerking verkrijgen. De institutie garandeert en stimuleert een hoog niveau. Een van de oorzaken van betrekkelijk ondoelmatige inspanning in de wereld van vakbonden, landbouw en onderwijs ligt volgens Murphy dan ook in hun slechte organisatie, waardoor het denken geatomiseerd blijft. Men stimuleert elkaar niet, vult elkaar niet aan en kan de visies en vondsten niet praktisch verwerken, terwijl daartegenover het zakenleven bloeit en zich ontwikkelt door de stimulans van geïnstitutionaliseerde groepsactiviteiten.

2. De objectivering van het samenwerken in instituties brengt als tweede voordeel met zich mee, dat veel mensen, die op een klein gebied samenwonen en daar op dezelfde grondstoffen en artefacten en bovendien op elkaar zijn aangewezen, niet tot voortdurende strijd en achterdocht behoeven te vervallen en niet genooddaakt zijn om voortdurend hun eigen belang te bewaken, door met scheve blik te beloeven wat de anderen uitvoeren, terwijl zij voor hun eigen potje zorgen. De instituties verhoeden een atomair worden van het samenleven. Zij richten de mensen naar elkaar, coördineren de activiteiten en maken daardoor tevens een voorziening mogelijk, waarin alle voordelen van arbeidsdifferentiatie en -specialisering verwerkelijkt kunnen worden.

De objectivering zorgt er voor, dat organisaties, verenigingen, gehele maatschappijen als samenwerkende verbanden en als vormen van werkelijk samenleven in stand blijven, dat mensen voortdurend op elkaar aan kunnen, voorschriften gerespecteerd worden en plannen voor de toekomst gemaakt kunnen worden, waarvan men mag verwachten, dat zij ook inderdaad uitgevoerd zullen worden.

Duidelijk met de herinnering aan de gebeurtenissen in de jaren dertig in Duitsland, beschrijft Gehlen (1956, 49 e.v.) de noodlottige gevolgen van het verval, het afbrokkelen of moedwillig opbreken van maatschappelijke instituties. De mensen verliezen de zekerheid omtrent het juiste gedrag, niet alleen omdat zij zelf hun houvast missen, maar ook omdat de reactie van de anderen onzeker en riskant wordt. Juist als het er op aan komt en alles vanzelfsprekend zou moeten zijn, wordt men geconfronteerd met de noodzaak van moeizaam onderscheiden en beslissen. Dat betekent een overbelasting; 'to much discriminative strain', zoals de Amerikanen zeggen. Daar komt bij, dat alle improvisaties toch weloordacht moeten gebeuren. Men kan niet anders, dan terugvallen op eigen inzichten, maar moet daarbij tevens aan het subjectieve inzicht en de subjectieve beslissing een geldigheid toekennen voor iedereen waarop die beslissing betrekking heeft. 'Das fundamentale Bedürfnis nach Grundsätzlichem und Stabilem verlagert seinen Ort und schiebt sich in das Bewusstsein vor, also in eine gerade jetzt sensibilisierte und auf hoher Alarmstufe arbeitende Sphäre.' Als instituties niet meer kunnen ordenen, moeten ideeën gaan ordenen. De poging echter om slechts vanuit het bewustzijn en dus met ideologische middelen de zekerheid te herwinnen is wel dwingend, maar tegelijk ook hopeloos. Allereerst zullen de ideeën, als zij niet door invloeden van institutionele aard gecoördineerd en op

dezelfde taken worden betrokken, volkomen uiteen gaan lopen.

Dit verschijnsel wordt zichtbaar in iedere zeer gedifferentieerde samenleving, waarin de grote politieke en sociale veranderingen geen gezamenlijke richting meer hebben. Het institutionele en gerichte handelen wordt vervangen door een veelvoud van opinies en standpunten, die in gedrukte en gesproken vorm overal te horen zijn en de verwarring vergroten.

Binnen een institutie blijft het denken eerder realistisch, omdat het voortdurend een grens en toetsing vindt in de feitelijke, duidelijke taken en doelstellingen. De meningsvorming is daar op reële mogelijkheden betrokken. Waar echter die gemeenschappelijkheid en duidelijkheid van doelstellingen wegvalt en realistische criteria verdwijnen, wordt iedere mening, hoe grillig en gratuite ook, evenveel waard. Het gevaar daarbij is, dat tenslotte de fraaiste beloften en leuzen de massa achter zich krijgen. Wat er bijvoorbeeld van gezin en huwelijk terecht komt indien men deze alleen baseert op kameraadschap en gemeenschappelijke ideologie, is gebleken in de Sowjet-Unie na de afschaffing van de 'burgerlijke' institutionele huwelijksbepalingen. De onzekerheid van de huwelijkspartners omtrent de wederzijdse verwachtingen en de losbandigheid die daarop volgde, vooral ook de onmogelijkheid om de kinderen een opvoeding te garanderen, hadden tot gevolg dat in 1927 reeds weer een streng burgerlijk huwelijksmodel werd ingevoerd.

Geloven in ordening door visies beschouwt Gehlen (1956) als moderne magie. 'Der Glaube an die reale Fernwirkung der Wortformel gehört in diesem Sinne zu den magischen Beständen einer Intellektuellenkultur, ebenso wie der, dass man vom Bewusstsein her das Verhalten der Menschen stabilisieren könne' (50).

Om mensen maatschappelijk bijeen te brengen, is geest nodig én organisatie (Gehlen), creativiteit én groepsdiscipline (Murphy).

Een pleidooi als door Idenburg gevoerd werd (1955) om de jeugd voor de nieuwe toekomst te vormen, door haar primair de waarden en ideeën over te dragen van objectiviteit en exactheid, van vrijheid en gerechtigheid, door haar methoden van wetenschap te leren, in plaats van haar thuis te brengen bij de georganiseerde en gestabiliseerde resultaten, klinkt in het licht van het bovenstaande als een magische dwaling. Zij bewijst slechts — om Idenburg aan te halen — dat 'wij ouderen zelf onzeker zijn geworden omtrent de boodschap, welke wij de jongeren brengen zullen. De problemen der jeugdvorming zijn het gevolg van een crisis der cultuur' (74).

3. Nog moet de aandacht gevestigd worden op het economisch voordeel van de objectivering, dat nauw met de hiervoor genoemde voordelen samenhangt. Waar de objectivering groepen en grotere verbanden reguleerbaar en normeerbaar maakt (zie 2), kunnen voortbrengingsprocessen opgezet worden, waarin optimaal gebruik gemaakt wordt van de grote mogelijkheden van arbeidsverdeling en arbeidsspecialisatie.

Objectivering laat een verlaagd bewustzijn toe ten aanzien van het nastreven van reeds geconsolideerde voorzieningen en laat op deze wijze energie en aandacht vrij voor verdere exploraties.

Objectivering betekent tenslotte nog het delegeren van voorzieningen aan apparatuur, die efficiënter en economischer is.

De objectivering van de voorzieningen neemt in het cultiveringsproces dan ook zulk een omvang aan, omdat zij een wezenlijke conditie is voor het stijgen op de culturele ladder.

Tot slot een opmerking over de wat misleidende term objectivering. De objectivering van de voorziening blijkt onontbeerlijk te zijn voor een gezamenlijk richten van mensen op gezamenlijke doelstellingen en op elkaar. De objectivering van gevoelens en strevingen stelt de mensen in staat elkaar te vinden en tot eenheid te komen.

Dit feit vestigt er de aandacht op dat de term objectivering een eenzijdige term is. De term laat vooral zien, dat de voorziening in zekere mate los komt te staan van het subject, voor wie de voorziening bestemd is. Voor het subject is de objectivering van zijn voorziening echter niet gelijk te stellen met een vervreemding daarvan.

De objectivering beoogt in haar opzet, dat het individu bij voortduring een sociale en materiële omgeving zal aantreffen, die weliswaar een aandrang op hem uitoefenen, maar een aandrang om te zijn wat hij reeds is en om te handelen op de wijze, waarvoor hij zelf gekozen heeft. Op deze wijze kunnen de objectieve systemen gezien worden als een uitbreiding van het zelf. In platonische termen: in het sociale zelfbehoudsysteem ervaart het individu eenheid en eros met zijn medemensen en in het materiële zelfbehoudsysteem eenheid en eros met de materie.

Sociaal en materieel objectiveren van de voorziening is het gezamenlijk maken van een tehuis, waarin men met elkaar en bij dezelfde dingen thuis is. Objectivering is niet een uitsluiten van mijzelf, maar een insluiten van anderen; men zou, om dit uit te drukken, naast de term objectivering de term overkoepeling kunnen gebruiken.

Objectivering van de voorziening impliceert, dat mensen die vreemd of zelfs vijandig tegenover elkaar stonden, bereid worden wederzijds elkaars zelfbehoud te verzorgen en dat onbetekenende of bedreigende objecten omgevormd en getemd worden, zodat zij waardevol en dierbaar worden.

De objectivering is dus geen verloren gaan van het zelf in de objectiviteit, maar een uitbreiding van het zelf met het milieu. Zo bevestigt de psychologie, dat men zichzelf moet verliezen om zichzelf te vinden.¹⁵

Dit was de positieve zijde van de medaille. Uit het voorafgaande is echter ook reeds enkele malen naar voren gekomen, dat de sociale en materiële objectivering risico's met zich brengt. Deze komen hier ter sprake. Tevens zullen wij dan stilstaan bij de mogelijkheid tot vermindering van die risico's.

Het risico van cultuurverstarring

De sociale en materiële objectivering werkt conserverend, maar werkt daardoor tevens cultuurbevroezend. Vastlegging van oude vooruitgang is immers tevens belemmering van nieuwe vooruitgang. De individuen in een gefixeerde cultuur kunnen zich voor hun zekerheid en zelfbehoud geheel verlaten op het gegeven stelsel, dat als een besloten en voltooid stelsel kan worden opgevat. Men denke aan de bourgeois, die geen veiligheid en vreugde kan beleven, dan in behoud en routine; aan 'das Man' van Heidegger, aan 'las masas' van Ortega y Gasset, aan 'les salauds et les imbéciles' van Sartre.

De primitieve stabiele gemeenschappen van stam of afgesloten dorp laten soms op frappante wijze zien, dat de eenmaal bereikte institutie zelfs tot de opvatting kan leiden, dat het leven principieel slechts herhaling is van de aangetroffen levensroutine. Wat aanwezig is en wat nu eenmaal gebeurt, wordt als het vanzelfsprekende en normale gezien. Het verleden is norm voor de toekomst. In verzwakte vorm — maar dan ook dan nog dikwijls zeer sterk — is dit verschijnsel zichtbaar in elk socio- en etnocentrisme, waarbij cultuurverandering en cultuuralternatieven worden afgewezen. Nu is hier wel enigszins het probleem aanwezig van de kip en het ei: gebrek aan cultuuralternatieven leidt tot stabiliteit en stabiliteit leidt tot afwijzing van cultuuralternatieven, maar in ieder geval wordt duidelijk, dat een verregaande institutionalisering en daarmee gepaard gaande homogenisering van een groep of volk tot verstarring kan leiden. Tot verstarring wordt bovendien nog bijgedragen door het

feit, dat in elke institutie gevestigde belangen ontstaan, die door verandering bedreigd worden. Vele groepen zullen zich daarom tegen verandering verzetten. De vraag moet echter gesteld of, ondanks zulke voorbeelden, objectivering van houdingen en behoeften zonder meer gelijk gesteld moet worden met cultuurverstarring of cultuurfixering.

Allereerst herinneren wij er aan, dat het sociaal en materieel 'automatiseren' van houdingen en behoeften aandacht, energie en tijd vrijmaakt, die aan nieuwe ontwikkelingen besteed kunnen worden.

Vervolgens moet men zien, dat objectiveren van houdingen niet zonder meer verstarring behoeft te betekenen, omdat ook dynamische houdingen en een behoefte tot verandering geobjectiveerd kunnen worden. Dynamiek kan stelselmatig ingebouwd worden. Een gestabiliseerde institutie kan waken voor nodige en tijdige verandering, door een component in te bouwen die gericht is op het opsporen en realiseren van de nodige verandering.

Voorbeelden zijn de aanvaarding van de vrije ondernemer in een democratische samenleving, het onderzoeklaboratorium en de afdeling voor marktresearch in een bedrijf, de raad van commissarissen in een onderneming, de school in een samenleving, de oppositie in het parlement, het maatschappelijk werk voor 'achtergebleven' individuen, groepen of gebieden (Van Doorn en Lammers 1959, 311 e.v.).

Cultuurverstarring of dynamiek hangt niet af van de objectivering op zich, maar van de aard van de houdingen die geobjectiveerd worden. Wij behoeven hier slechts te herinneren aan het eerder vermelde betoog van Gardner Murphy (1958, 160), waarin hij juist erop wijst, dat de institutie sociale mogelijkheden brengt van onderlinge inspiratie en aanmoediging, die nog te weinig geëxploreerd zijn. Hij is sterk getroffen door het feit, dat de grote perioden van menselijke creativiteit duidelijk begrensd zijn naar tijd en plaats: de dramatische dichters in het Athene van de vijfde eeuw voor Christus, de Italiaanse en Nederlandse schilders van de renaissance en de componisten in het Wenen van het begin der negentiende eeuw. Telkens zijn er van die perioden, waarin binnen een paar jaar meer volbracht is, dan duizend gewone jaren hadden kunnen opleveren. Murphy meent dat de intensiteit van inventie en produktie steeds ontstaat door de innigheid van de wederzijdse stimulering van gelijkgezinde en gelijkbezielde mannen, die hun kameraden en hun leerlingen tot nieuwe prestaties aanzetten.

Dit verschijnsel der sociale condities voor creativiteit en produktiviteit kreeg voor Nederland een levendige toelichting in een interview van Leo Nelissen (1963), chef van de amusementsafdeling bij de Ka-

tholieke Radio Omroep, waarin hij zijn ervaringen in het bedrijfsleven en het radiobestel met elkaar vergelijkt. Hij spreekt over het probleem 'dat je bij de KRO moeilijk in teamverband kunt werken. Want er is nooit een opleidingssysteem geweest, waardoor men heeft geleerd volgens bepaalde richtlijnen te denken. Er is geen denk-discipline, geen verstandelijke opbouw, het is vuurpijlenwerk. Mijn ideaal is een opleidingssysteem, zoals dat was bij Lintas, het reclamebureau van de Unilever, waar ik in '53 een jaar als copywriter heb gewerkt. Daar werden elk jaar jonge mensen aangenomen, die geen ervaring, maar wel aanleg hadden. Die liepen dan een paar jaar mee, leerden rationeel creatief denken, elkaars werk bekritisieren op een gezonde manier. Tegen de tijd dat er aan de top behoefte ontstond aan nieuwe krachten, stond er altijd een generatie ervaren copywriters klaar. . . Ik ben nog steeds blij dat Lintas mij die denkdiscipline heeft bijgebracht. Wat verkopen wij? Aan wie? Waar? Wanneer? En dan steeds terugkijken of datgene wat je doet, nog steeds klopt met het doel dat je je gesteld had.'

Het zijn sociale condities, institutionele elementen, die de creativiteit opstuwten en uitweg gaven. Na ons uitgangspunt van de verstarrende werking der institutie, moet bijna paradoxaal de conclusie getrokken worden, dat de creativiteit en daarmee de evolutie van de mensen bevorderd worden door 'het cultiveren van een liefde, niet alleen voor dingen, klanken en kleuren, maar ook voor sociale ontdekkingen' (Murphy, 1958), met name voor de manieren om de groepsorganisatie te gebruiken.

De vergissing van de 'natuurlijke' eigenschappen

Wij gaan weer uit van onze ontdekking, dat de geconsolideerde sociale verbanden en de goederen die ons omgeven, op een bijzonder indringende wijze onze eigenschappen en strevingen bewaken en wekken. Het milieu, in zijn voortdurende presentatie, bewaart de genegenheden en doelstellingen waarop wij prijs stellen, de acties en relaties, die onze dagen vullen en zin geven. De Parijzenaar blijft discussiëren over toneelstukken, politieke partijen oprichten en verlangen naar barricades en chansons, omdat hij in Parijs en Frankrijk leeft; de man in Londen blijft van thee en pubs, van compromissen en understatementen houden, omdat hij kijkend, luisterend, ruikend en werkend steeds weer Londense mensen, dingen en instellingen ontmoet. De aanmoedigingen, die objectieve cultuurverschijnselen geven om voortdurend de cultuur trouw te blijven, zijn indringend en bijna alomvattend, maar tegelijkertijd ook bijzonder subtiel en onopvallend.

Alleen de vreemdeling, die Parijs of Londen bezoekt, bemerkt hoezeer het cultuurmilieu een klimaat uitstraalt en een aansporing geeft om Parijzenaar en Londenaar te worden. Bij de vaste inwoners van de stad wekt het geen verwondering, dat zij zijn zoals zij zijn, en zij bemerken nog nauwelijks, hoe hun manier van doen bij voortduring een inspelen op, en meegaan met de objectieve verschijnselen is. Hun eigenschappen en strevingen hebben voor hen zulk een vanzelfsprekende continuïteit, dat daaruit de dwaling kan ontstaan, deze eigenschappen en strevingen te zien als kenmerken van hun onvervreemdbare natuur. Zoals de instincten bij het dier, door het gemak waarmee zij behouden blijven en door hun onvervreemdbaarheid, hun aangeboren, 'natuurlijk' karakter demonstreren, zo kunnen voor de habitué in een cultuur de hechte verworven eigenschappen, die door de stille dwang van het cultuurklimaat onvervreemdbaar lijken, als natuurlijke eigenschappen aandoen. Een volk dat vredelievend, kunstzinnig of welbespraakt is en bemerkt, dat het niet anders kan en wil zijn, kan tot de dwaling vervallen, dat het van nature zo is. Het ziet nog een bijzonder bewijs voor zijn stelling in het klaarblijkelijke feit, dat zijn kinderen, zonder speciale moeite of inspanning, ook weer even vredelievend, kunstgevoelig en eloquent worden.

Alleen een moeilijke analyse, die niet bijzonder voor de hand ligt, maakt duidelijk, dat alle babies, die in hetzelfde cultuurgebied geboren worden, in het kleine territoire van wieg en box met hun krijsen en stampen, hun primitieve orale genoegens, en hun spelfantasieën, nog een cultuur vertegenwoordigen, die primitiever is dan die van het Neolithicum en dat verder alleen het omvangende en daardoor dwingende cultuurklimaat van de omgeving hen met spoed naar de cultuur van deze eeuw voert en naar die gewaardeerde vormen van mens-zijn, die bij volwassenen zo spontaan en natuurlijk lijken.

De dwaling van de natuurlijkheid der eigenschappen kan de mensen op een gevaarlijke wijze nonchalant maken. Als men immers ervan uitgaat, dat bepaalde eigenschappen natuurlijk zijn, als de Nederlander waar en hoe dan ook rechtvaardig is, de Duitser altijd muzikaal, als de Fransman zijn esprit in het bloed zit, dan behoeft men zich geen zorgen te maken over die eigenschappen en kan men dus allerlei sociale instellingen en cultuurgoederen veranderen en zelfs opdoeken, zonder gevaar deze eigenschappen te verliezen. Wanneer men niet ziet, dat de objectieve cultuur de stok is, waardoor psychische eigenschappen overeind blijven, kan men inderdaad zonder risico de cultuurgoederen afbreken.

Het is deze dwaling, welke de monomanie kan verklaren van vele hervormers, die we dan overigens tegelijkertijd op een inconsequentie betrappen. De hervormers zijn zelden geheel ontevreden met de toestand. Zij hebben best waardering voor de gastvrijheid, de hartelijkheid, de familietrots, de moed, de arbeidzaamheid, de solidariteit of welke eigenschappen dan ook, die zij in hun omgeving aantreffen. Maar deze eigenschappen zijn er naar hun mening vanzelf en vragen geen bijzondere aandacht. De hervormers zitten meestal met de obsessie van een enkel in het oog springend onrecht, een enkel opdringerig ongemak of tekort, waarvoor zij dan — hun inconsequentie — bijzondere maatregelen noodzakelijk achten. Voor hen is de natuur goed en verstandig, op één eigenschap na, die zij dan met cultuur willen te lijf gaan en veranderen. Hun cultuurproject voor de toekomst wordt dan de uitbouw van een wereld, waarin men voor niets anders zorg behoeft te hebben dan voor het cultiveren van die ene, pijnlijk gemiste en geestdriftig begeerde eigenschap. De cultuur van de toekomst wordt monomaan opgebouwd, in het vertrouwen, dat alle gunstige natuur-eigenschappen, die zij reeds aantreffen, plus de ene cultuureigenschap, die zij planmatig bijbrengen, de eigenschappen van hun toekomstige mens zullen zijn. Maar inmiddels maken zij een cultuurproject, dat de meeste culturele stutten voor de zogenaamde natuureigenschappen ondergraaft. Als het maar om kunstmatige, cultuurmatige zorg voor een enkele eigenschap gaat, kunnen immers gezin, school, kerk, staat en economie geheel in dienst gesteld worden van het ene, singuliere probleem. Dat het uitdrijven van de ene duivel er zeven anderen binnenhaalt, zien zij niet. Dat blijkt pas duidelijk, als het nieuwe project zijn kans krijgt en niet langer het theoretische plan maar de realiteit beoordeeld gaat worden. Dan wordt duidelijk, dat de natuurlijke eigenschappen 'after all' niet zo hecht en vanzelfsprekend waren.

Men kan hierbij denken aan de ervaringen met de theorieën van grote hervormers als Adam Smith, Rousseau, Comte en Marx.

Voor Adam Smith waren de wereld, waarin hij leefde en de mensen, die hij ontmoette geen ergernissen. Hij heeft zich dermate voor hen ingespannen en met zoveel welwillendheid over hen geschreven, dat men zonder meer kan stellen, dat hij veel waardering heeft gehad voor de joviale omgang, de spontane bezorgdheid en de geïnteresseerdheid, die zij van nature schenen te bezitten. Hem zat alleen dwars, dat daarbovenop niet nog ruimte was gemaakt voor individuele ondernemingslust. Adam Smith wilde van de mensen van de toekomst

mensen maken, zoals hij die kende, maar die bovendien nog beschikten over ruimte voor hun individuele popelingen. Welnu, het enig noodzakelijke om daaraan een uitweg te geven, was het ombouwen van het sociale bestel tot een wereld van optimale vrijheid. Geen gilden, geen groepsprivileges, geen economische voorschriften omtrent prijs, afzetgebied en kwaliteit. Dat de monomane opbouw van condities voor individuele ontplooiing inderdaad monomaan was en een dwaling omtrent de aard en oorsprong van de menselijke eigenschappen, bleek pas toen de liberaal-individualistische maatschappij werkelijkheid was geworden. De oude jovialiteit was toen nog maar restverschijnsel in volksbuurten, de oude hartelijkheid van mensen van alle rang en stand voor elkaar werd nog slechts aangetroffen in enkele feodale relieken en de lust tot ondernemen bleek voornamelijk aanwezig bij degenen, die zich macht hadden verschaft met kapitaal.

Soortgelijk zijn de hele of halve mislukkingen van Rousseau's plan tot terugkeer naar natuurlijke verhoudingen, van Comte's streven om alle wetenschap op positivistische bewijsvoeringen te funderen, van Marx' streven om een maatschappij geheel op basis van een arbeidswaarde-theorie te funderen. Telkens is er achteloosheid of zelfs blindheid voor de basis van de actuele cultuureigenschappen.

Wat hier helpen kan is, kort gezegd, lering te trekken uit de ervaring met de oude revolutionaire opvattingen. Wij kunnen voor de toekomst minder monomaan zijn, omdat we gewaarschuwd zijn en weten waar de mislukkingen vandaan komen. De oude monomaniën zijn vergeeflijk, omdat men nog niet zag, hoe de mens door de hem omringende cultuur gevormd en geconserveerd werd. Nu wij dat in het allerjongste verleden wel ontdekt hebben (Fortmann, 1959), moeten wij van dit weten een algemeen levend besef maken, ook buiten de kringen van antropologen. Als we dan aan veranderingen gaan beginnen, zullen wij bereid zijn aan te vangen met een analyse van de grondslagen van het niet verachtelijke deel van de cultuur, om er een project op te bouwen, waarin de nieuwe condities die wij willen realiseren, geïntegreerd worden met oude condities die wij blijkbaar niet kunnen missen. In zekere zin is de aardigheid van het opstellen van hervormingsplannen er af. Wij kunnen, gebonden in ons geweten door het nieuwe cultuurinzicht, geen oplossingen meer maken, die in simpele eenzijdigheid 'auf einem Schlag' voor alle kwalen een oplossing bieden. Het wordt moeilijker om uitsluitend vanuit één wetenschappelijk inzicht en één wetenschappelijke discipline praktische op-

lossingen te bedenken. Planning en verandering worden teamwerk van interdisciplinair karakter. Revolutie wordt niet meer de optocht van een grote massa achter één belangrijke man, die één fraai idee heeft, maar de gecoördineerde activiteit van velen, die behalve een democratische bezorgdheid om iedereen te dienen, tegelijk de aristocratische bezorgdheid hebben om de band met het verleden te behouden.

Het gevaar van aliënatie

De objectief aangepaste sociale en materiële voorzieningen worden ook subjectief door elk betrokken individu als aangepast beleefd, zolang de houdingen en acties die in de voorzieningen geïmpliceerd zijn, overeenstemmen met de verworven disposities van het individu. In zulke omstandigheden is het leven een bevredigende zelf-bevestiging en zelf-verwerkelijking. Het individu gevoelt zich thuis in het systeem, identificeert zich daarmee, omdat het daarin een bevestiging van de eigen identiteit beleeft. Ik en omgeving corresponderen met elkaar.

Nu doet zich echter merkwaardigerwijs de situatie voor, dat bepaalde objectieve sociale verbanden en materiële goederen, die objectief een bijzonder rijke voorziening geven, of een belangrijke conditie zijn voor zulk een rijke voorziening, toch geen bevrediging geven. De rijke objectiviteit wordt subjectief niet bevredigend ervaren. Dit verschijnsel wordt in zijn algemeenheid aangeduid met *aliënatie-beleving* en het doet zich vooral voor als een ervaring van verlies of ontbreken van identiteit of als een vervreemdingservaring.

Van een *identiteits-manco* spreken we, wanneer het individu wel reageert op de aanwijzingen van het systeem en ook functioneert, maar, zoals wij dat zeggen 'er niet levend bij is'. De mensen en dingen om hem heen, de voorvallen ook waarin hij betrokken staat, lijken hun zin en betekenis verloren te hebben; het individu gevoelt zich in een kille, dorre wereld staan, en ervaart zichzelf als een ledig wezen, beroofd van gevoel, beroofd zelfs van een eigen persoonlijkheid of identiteit. Ik-leegte, identiteitsverlies, de-personalisatie. Er is nog wel een wezen dat handelt, maar het individu voelt zich nauwelijks als zelf handelend subject. Het handelen heeft voor hem een instrumenteel karakter en hij ervaart zich als de mechanische en ongeïnteresseerde functionaris, die het noodzakelijke, maar tegelijk betekenisloze spel van het samenleven opvoert, onder regie van anderen, die al evenzeer in de dwang van het systeem zitten. Er is slechts een routineus leven, waarin hij zelf de dorre, plichtsgetrouwe ambtenaar is, die de dingen doet omdat de dingen dat zelf willen en wiens

enige pijn erin bestaat, dat hij niet werkelijk leeft, noch vrolijk, noch verdrietig.

De ervaring van identiteitsleegte kan aanwezig zijn vanaf de jongste kinderjaren, maar kan zich ook voordoen als een identiteitsverlies, als een proces van geleidelijk spanningsloos en reliëfloos worden van de dingen en gebeurtenissen.

Daarnaast is er de *vervreemding*, waarvan we spreken als het individu een afstand ervaart tussen zichzelf en de omgeving, zijn werkkring, zijn gezin, de samenleving, de wereld. Hij kan er zich niet in herkennen of mee vereenzelvigen en gevoelt zich ontworteld. Evenals bij het identiteitsmanco wordt het individu niet levend en verwarmend aangesproken door de omgeving. Maar er is tussen vervreemding en identiteitsverlies het belangrijke verschil, dat in de vervreemding het subject wel duidelijke wensen en verlangens gevoelt, duidelijke disposities heeft om te worden aangesproken door, en betrokken te worden op een corresponderende werkelijkheid, of minstens is er bij hem de pijnlijke herinnering uit vroeger jaren, dat het leven warmer en dichterbij kan zijn dan het nu is. In de vervreemding is er het verlangen naar de andere wereld, het bevredigende paradijs van vroeger, en het besef, dat de communicatie met de actuele omgeving niet optimaal is. Er is geen identiteitsverlies, maar het ontberen van een identiteitsbevestiging.

Het klassieke voorbeeld van aliënatie is de fabrieksarbeider, vooral de werker aan de lopende band, die geen directe zin en waarde beleeft in zijn routineverrichtingen en zich de identiteitsarme marionet of de vervreemde slaaf gevoelt, in dienst van de machines en het bedrijf.¹⁶

Voorals in meer recente literatuur wordt identiteitsverlies gesignaleerd als een typisch verschijnsel in de gehele westelijke cultuur. Men aarzelt daarbij met welk indicatief adjectief deze cultuur het best nader bepaald kan worden; de industriële en gemechaniseerde cultuur, de sectormatige cultuur, de kapitalistische cultuur, de overmatig geregleerde cultuur, de cultuur waarin het gevoel achterblijft op het denken of de cultuur met overmatige delegatie, waardoor een participatie-beleving ernstig belemmerd wordt. Hoe verbreid het verschijnsel is, blijkt reeds uit een opsomming van auteurs, die over vervreemding en de-personalisatie geschreven hebben. Het gehele westen is daarbij gerepresenteerd. Uit een minder nabij verleden (1867), maar eerst thans ruimer gewaardeerd, noemen wij Karl Marx; meer recent zijn er de Spanjaard Ortega y Gasset (1933), de Amerikanen

Erikson (1959), Daniel Bell (1956), Riesman (1961), de Franse schrijver Naville (1956), de Duitse schrijver Jean Hyppolite (1956) en in bepaald opzicht ook Romano Guardini (1950), de Nederlandse auteurs Kwant (1956), Tellegen (1957), Fortmann (1959), Beerling (1961) en Thoenes (1963).

Welke zijn dan de bijzondere factoren, die het vervreemdingsgevoel of het gevoel van identiteitsverlies juist in onze dagen zo sterk kunnen verklaren? Reeds wezen wij op de algemene factor van de slijtage der levende inzichten en gevoelens door de gewenning en routine. Wij merkten op, dat de objectieve systemen het individu toestaan zich minder druk te maken. Zolang er nog nieuwe problemen zijn en er geïmproviseerd wordt, is het nodig zijn gedachten en gevoelens helder en intensief bij de situatie te houden, om zichzelf een uitweg te verschaffen. Maar als eenmaal de uitweg gevonden is en de oplossing materieel en institutioneel rond is, kan het individu volstaan met een zwak bewustzijn en zwakke emoties. Deze *bewustzijnsverlaging* is een groot voordeel, maar tegelijk een bijzonder groot risico.

De daling van denken en gevoelen kan blijkbaar zodanig worden, dat de identiteitsbeleving niet of nauwelijks ervaren wordt. Op een schilderij, dat ons aanvankelijk bijzonder boeide, kunnen wij op deze manier uitgekeken raken. Het werk kan spanningsloze sleur worden. Wij kunnen verdorren en verdrogen in de routine. Maar indien deze gewenning de enige reden voor aliënatie was, dan zouden we vervreemdingsproblemen het sterkst moeten vinden in de meer stabiele en traditionele culturen en juist niet in de meer veranderlijke, minder routine-achtige samenlevingen van het westen. Er moeten nog andere redenen zijn.

Tentatief noemen wij enkele bijzondere oorzaken, die juist voor het westen hun geldigheid hebben.

- a. De sociale en culturele schrielheid van bepaalde functies.
- b. De eenzijdige of andersgerichte opvoeding en vorming.
- c. De haast en dynamiek van het leven.

a. Bepaalde functies zijn op zich of door feitelijke omstandigheden niet geschikt, om een sterke identificatie te wekken, omdat zij weinig disposities en slechts oppervlakkige facetten van de persoonlijkheid aanspreken. In zijn latere bewerking van 'The lonely crowd' (1961) verklaart Riesman de de-personalisatie in het werk en het werkmilieu uit drie factoren: uit de geringe reële participatie, soms de pseudo-

participatie, van de werknemers in bedrijfsbeslissingen, uit het feit, dat het werk zelf te eenzijdig en gemakkelijk is, waardoor het een uitdagingskarakter mist, en uit de omstandigheid dat het werk gecompartmentaliseerd is ten opzichte van opvoeding, algemene ontwikkeling en politiek.

In het bedrijf met ver doorgevoerde arbeidsverdeling ontstaan werkzaamheden, die zelfs voor de eenvoudigste arbeider niet meer boeiend kunnen zijn, omdat hij maar een gering part van zijn inzichten en vaardigheden kan inzetten. Waar zijn werk slechts betrekking heeft op een gering onderdeel in een reeks van bewerkingen en het totaal-overzicht ontbreekt of vaag is, blijven de eigen werkzaamheden ondoorzichtig in hun betekenis en zijn zij dus niet doorvoelbaar vanuit een aansprekend doel. Het werk is geestelijk gedraineerd (Kuylaars, 1951).

Hoezeer geringe participatie en onechte participatie de identificatie met het werk kunnen verzwakken, is gebleken uit de verschillende groepsexperimenten van French e.a. in enkele bedrijven, waarvan wij elders uitvoeriger gesproken hebben (zie p. 108). De duidelijke conclusie daarvan was: werkelijke participatie geeft identificatie, pseudo-participatie niet.

b. De geringe identificatiemogelijkheid kan in de objectieve situatie gelegen zijn, maar kan ook voortkomen uit het feit, dat het subject door zijn geringe of andersgerichte opvoeding en vorming niet in staat is de waarde en warmte van de objectieve situatie te onder vinden. In een onderzoek naar de opvoedkundige situatie van de rijpere jeugd in Tilburg (Hoogveld-instituut, 1958), blijken de jonge mensen onder meer vreemd en angstig te staan tegenover hun werk, omdat zij daar zoveel vreemdelingen, mensen uit andere milieus ontmoeten. Hun opvoeding is steeds gericht geweest op het verkeer in de primaire groepen van gezin en buurt, de jeugdervaringen beperken zich tot ouders, familieleden en buurtgenoten. Deze eenzijdige vorming, waarin een ruimere maatschappelijke oriëntatie ontbreekt, moet wel tot aanpassings- en identificatiemoeilijkheden leiden, zo gauw de intrede in de kille, vreemde maatschappij noodzakelijk wordt.

Het gebrek aan interesse van 'onmaatschappelijken' voor de samenleving, voor politieke gebeurtenissen, voor culturele evenementen en zelfs voor het plantsoentje naast de eigen deur, berust voor een belangrijk deel op het ontbreken van een algemene vorming, een 'liberal education', die in onze samenleving nog al te zeer het voorrecht is van

mensen die, gestimuleerd door hun milieu en hun eigen begaafdheid, ook spontaan gemakkelijker tot deze gebieden kunnen doordringen.

Eenzijdige vakontwikkeling ontnemt zelfs aan intelligente, geschoolde arbeiders de kans om de sociale, politieke, religieuze en culturele werkelijkheid, die hun maatschappelijke positie bepaalt, te doorzien en te doorleven. De verplichtingen en gepastheden die uit hun positie volgen, zoals stemplicht, dienstplicht, lidmaatschap van vakbond en kerkgenootschap, kunnen dan ook moeilijk met begrip en bevrediging aanvaard en nagestreefd worden.

Een soortgelijk nadeel vindt men in de eenzijdige wetenschappelijke vorming of in de beroepsvorming, zoals die op specialistische scholen en zelfs aan de universiteiten gangbaar is, welke bijvoorbeeld de artist doet uitgroeien tot een burgerlijk vervreemde, en de technicus ongevoelig maakt voor esthetische en sociale waarden. Het is deze situatie, die in het algemeen gesproken tot gevolg heeft, dat aliënatie optreedt ten aanzien van de maatschappelijke sectoren en van de menselijke facetten binnen de eigen sector, waarvoor men nooit werd wakker geschud.

Men kan alleen tot identificatie komen, in zoverre hart, verstand en hand gewekt zijn tot het aangaan van emotionele, verstandelijke en praktische relaties.

Een belangrijke aanvulling is hier op haar plaats. Wij merkten op, dat vervreemding optreedt indien een rijke cultuur door culturele armoede van de deelnemers niet ervaren wordt. Maar nu moet naar voren gebracht worden, dat ook het omgekeerde zich voordoet. Wanneer een cultureel ontwikkeld individu in de omgeving niet de culturele condities vindt tot realisatie en de armoede in de objectieve cultuur zelf ligt, kan een gevoel van frustratie, maar op de duur ook van vervreemding optreden. Een belangrijk voorbeeld daarvan is de werkelijke armoede, die daarin bestaat, dat een samenleving haar leden enerzijds door middel van scholen, communicatiemiddelen en dergelijke interesseert voor, en ontwikkelt tot een ruime cultuurdeelname, en die zulk een deelname zelfs verwacht of verplicht stelt, maar die anderzijds door middel van haar loon- en prijsregelingen, een aantal leden de gelegenheid ontnemt om de nodige materiële goederen en de diensten aan te trekken of de instanties te bezoeken, die voor de cultuurbeleving nodig zijn. Dit is in onze samenleving het geval voor de laagste inkomensgroepen. Massizzo heeft in 1961 een berekening opgesteld, waaruit blijkt, dat een gehuwde grote stadsarbeider met twee schoolgaande kinderen, voor het voldoen aan de maatschappe-

lijke verwachtingen een gemiddeld inkomen van praktisch f 100,— per week nodig heeft. Deze berekening maakt tegelijk duidelijk, dat de gehele groep van lagere inkomens en de groep van dit niveau met meer kinderen aan de implicaties van onze cultuur niet kan voldoen.

c. De haast, de tijdsdrang, de voortdurende opgedrongen dynamiek van het leven zelf en de eigen mobiliteit, waarbij men van de ene situatie doorgaat naar de andere, schijnen eveneens de aliënatie te bevorderen. Inderhaast, overbelast met telkens nieuwe doelstellingen, moet het individu actuele bezigheden snel afdoen, om zich weer gen, moet het individu actuele bezigheden snel afdoen, om zich weer naar nieuwe, zich opdringende bezigheden, te wenden. De tijd om van de eigen activiteit en het bereikte te genieten, door zich niet bewegend, maar pathisch daarop te richten, ontbreekt. De-personalisatie door de noodzaak tot haasten vertoont gelijkenis met de de-personalisatie door sociale en culturele schraalheid van functies. Ook de haast maakt de beleving van functies schraal en oppervlakkig. Het verschil kan daarin zijn gelegen, dat de haast ook waardevolle en in zich latent-rijkaansprekende functies niet de kans geeft tot identificatie. Een Amerikaanse race door het Louvre is een beletsel om werkelijk getroffen te worden door de glimlach van de Mona Lisa, en het plezierige dagje uit naar de bollen, 'die prachtige bollen', die je maar eenmaal per jaar ziet, doet je niets, als het met de ballast moet gebeuren die Louis Davids in zijn bekende levensliedje bezingt. Overhaasting en jachtigheid laten slechts tijd voor oppervlakkig engagement. Van den Berg schrijft (1955, 11): 'Wij hebben nooit tijd. De enige tijd, die wij hebben, ligt in de toekomst, daar waar de agenda nog blank is. Is deze toekomst heden geworden, dan is zij gevuld. Wij leven toekomstig. Steeds is er een wachtend of obsederend tijdstip, dat ons gebiedt haast te maken. Het heden is een in overijling vergeten heden.'

Deze laatste zin is als conclusie indicatief. In onze terminologie zouden wij formuleren, dat overijling geen identificatie toelaat; de actuele belevingen verkrijgen een onvoldoende cognitieve en affectieve intensiteit, worden onvoldoende beleefd en onvoldoende genoteerd, zodat zij vergeten worden: het in overijling vergeten heden.

Vanuit deze zienswijze begrijpen we de opmerking van dokter Zhivago, de hoofdpersoon uit Pasternaks gelijknamige roman: 'De mens is geboren om te leven, niet om het leven voor te bereiden. . . Het leven is nooit een materiaal, een substantie die er is om gekneed

te worden. . . het is oneindig verheven boven jou of mijn botte levens-theorieën.'

De opmerking van Zhivago is een kritiek op een bestaan in voortdurende revolutie, waarin het leven telkens slechts voorlopige grondstof is voor een volgende ontwikkelingsfase en waarin dus voortdurend de genieting, de rustige instemming, de pathische en ethische ervaring van de actualiteit, opgeschort wordt.

De opmerking geldt voor het revolutionaire Sovjet-Rusland. Maar wij moeten ons niet vergissen. Zij is evenzeer toepasselijk voor iedere haastige plan-maatschappij, waarin nieuwe doelstellingen de oude doelstellingen voortdurend voorbijlopen en de ervaring van een bereikt eindpunt al te zeer gerelativeerd wordt. In de planmatige, welvarende samenleving kan de de-personalisatie of schrale identificatie gevolg zijn van het relativeren van iedere actuele welvaart door de houding, die Riesman markant formuleerde: 'If things are good, why aren't they better still?' (1961, xlvj).

De haast van de planmatige maatschappij, die bij voortduring slechts voorlopige doelstellingen erkent, vindt men ten voeten uit als principieel noodzakelijk en juist erkend in Milikowski's sociologische emancipatietheorie (en ethiek), waarin hij de mens primair ziet als het wezen dat voortdurend onaangepast blijft ten opzichte van zijn omgeving, teneinde zich verder te ontplooien, en dat aanpassing slechts kiest als strategisch uitgangspunt om realistisch niet-aangepast te worden (1961). In het gehele boek van Milikowski is er geen enkele zondag of koffie-pauze. Zelfs geen feest van de arbeid.

Wie altijd het leven opschort, omdat hij ook de nieuwe en volgende mogelijkheden wil verwerkelijken, komt nooit toe aan identificatie. Hij blijft de eeuwig vreemde, zoals de wandelende Jood of de vliegende Hollander, die in geen enkele stad of haven de volslagen vervulling kunnen vinden en zich door deze wezenlijke trek van de menselijke conditie eindeloos laten martelen. 'Weder in der Welt, noch für den Menschen gibt es die Synthese aller Möglichkeiten. Vielmehr ist jede echte Verwirklichung irgendwo an eine Entscheidung gebunden. . . Erst wo im Menschen aus der Entscheidung ein in sein Wesen übergegangener Entschluss herrscht, ist er eigentlich — existentiell — Mensch. . . Aber der Weg der Entscheidung ist nicht Wahl zwischen zwei zur Verfügung stehenden gleichen Möglichkeiten, sondern Wahl als Schon-gewählt haben.' (Karl Jaspers, 1948, 637).

In de voortdurende opschorting wordt het leven onduidelijk. Het openbaart zich pas in de concretisering, door de keuze van de keuze.

De zin van het leven ontstaat pas door de identificatie, waarbij men stilstaat bij datgene wat men heeft en is, omdat men zijn eigen keuze gekozen heeft.

Een concreet en aansprekend verschijnsel van het achterwege blijven van identificatie en instemming door de haast tot verbetering, vinden Hollingshead en Redlich (1958) bij de hogere middenklasse van de stad New Haven in de Verenigde Staten, waarvan zij een beeld geven, dat vermoedelijk niet sterk afwijkt van de middenstandselite in onze Nederlandse samenleving. Van deze klasse is in New Haven 71% der werkenden in dienst van een nationaal gespreide organisatie; 49% is directeur van enig bedrijf; 31% is ingenieur, leraar, maatschappelijk werker, apotheker, opticien, accountant; 10% is zelfstandig zakenman. Tezamen vormen zij 9% van de bevolking.

Deze klasse onderscheidt zich van de overige klassen door een uitermate sterke opwaartse maatschappelijke mobiliteit. Van de totale categorie is 74% in de loop van zijn leven op de maatschappelijke ladder gestegen. Dit betekende voor deze carrièremakers, dat zij zich voortdurend moesten ontdoen van de gebruiken, gewoonten en waarden van de achter hen liggende sub-groepen, om zich telkens weer te identificeren met de nieuwe sub-groep, waartoe zij waren opgeklommen. Wat de voortdurende rolverwisseling voor hen betekent laat dit treffend citaat vermoeden: 'The desire for success has motivated the efforts of upward mobile men and women. While young, they lived in the future: "The next five years will bring us where we want to be." However, the five years may have stretched out to ten, fifteen, and twenty years, and the still-striving, third-line executive realizes the future is not going to be too different from the past; another man may receive the counted-on promotion. In midlife, he takes stock and realizes that this youth has slipped away, his mental and physical capacities have been taxed to their limit in the struggle to get ahead, and that he is only holding his own. When such a crisis comes, a man or woman who has sought success in vain may slip into a depression.' (1958, 94).

De haastige wisseling van het objectieve levensdecor en van de mensen en sociale verbanden in de omgeving kan zich echter ook voordoen, waar deze niet uit persoonlijke drang tot ontwikkeling en maatschappelijke promotie wordt gezocht, maar eenvoudig, omdat de omgeving zelf in korte tijd ingrijpende veranderingen ondergaat. De dynamiek van de tijd, de jachtigheid en haast, de voortdurende evolutie 'die je eenvoudig niet kunt bijbenen', kunnen tot intense

vervreemdingsgevoelens leiden. De noodzaak voor ouden van dagen om het oude huis te verlaten en in een andere woning of in een bejaardentehuis, in een ander deel van stad of land een onderdak te vinden, is vaak voldoende om hen te ontwortelen. 'Moving away is a common cause of isolation and, together with death and the illness of one's associates, provides its major bases.' (Kutner e.a., 1956, 108).

Het is echter niet de verandering van milieu op zich, die in de dynamische samenleving tot vervreemding aanleiding geeft. Er is een meer principiële problematiek, die kortweg daarin bestaat, dat de mens er nog niet in geslaagd is zijn evolutionaire manier van bestaan te voorzien en bevredigend betekenis te geven. Dynamiek en evolutie vragen een nieuw zelf- en wereldbegrip dat nog niet geheel duidelijk en zeker niet algemeen is. In de dynamiek van het bestaan verandert ook voortdurend de betekenis van de dingen. Met zijn andere functies verandert ook de betekenis van het gezin. Veel van wat tien jaren geleden nog onbehoorlijk en aanstootgevend was, wordt nu als algemeen modisch verschijnsel geaccepteerd; toenmaals heilige en onveranderlijke beginselen worden nu als onbruikbare zienswijzen overboord gezet. Betekenissen zijn relatief geworden. Normen zijn relatief geworden. Maar dat is een nieuwe en in letterlijke zin ongehoorde situatie. De vraag ontstaat, wat dan nog duidelijk en zeker is. Wat zijn de dingen? Waar liggen nog richtlijnen?

De ervaring met de relativiteit van betekenissen kan op zich reeds een fundamenteel wantrouwen jegens de omgeving doen ontstaan. Daar komt dan nog bij, dat dit relativisme onder andere bij Freud en Jung een wetenschappelijke verklaring heeft gekregen, die weliswaar slordig en onhoudbaar is, maar niettemin het wantrouwen in de realiteit versterkt. De veranderlijkheid van betekenissen wordt door de beide psychologen verklaard uit het feit, dat de omgeving niet meer zou zijn dan een complex van objectieve chemisch-fysisch volkomen omschrijfbaar structuren en functies, die hun zin en betekenis alleen ontleen aan de projecties, die de mens vanuit zijn innerlijk, vanuit zijn behoeften, normen, waarden en wensen, daaraan wenst te geven. De betekenissen zouden niet in de dingen liggen, maar geheel uit de psyche van de mens afkomstig zijn.

In zulk een opvatting wordt allereerst de wereld ontzield. Als de eigenlijkheid gemaakt wordt vanuit het innerlijk, de ziel van de mens, dan is de wereld niets dan een fysisch-chemisch substraat. Maar zulk een devaluatie van de kwaliteit der dingen leidt noodzakelijk ook tot een devaluatie van de mens met zijn gevoelens. Fortmann merkt

op, en sluit zich daarmee aan bij opvattingen van Minkowski, Strauss, Gusdorf en Politzer: 'wie deze kwaliteiten der dingen, deze gevoelsbetekenissen tot zijn eigen maaksel, tot projectie verklaart, verliest niet alleen het primair contact met de wereld, hij denatureert ook zijn gevoelens. Hij schrijft alleen aan zichzelf toe, wat slechts kan bestaan in communicatie met de wereld. Daarmee worden de gevoelens onbelangrijk; erger: men moet zich ervoor schamen.' (1959, 32).

De projectie-opvatting leidt niet tot de 'verinnerlijking' van het leven die ervan verwacht werd, maar tot een vervreemding. De uitweg daaruit kan slechts zijn een herontdekking van de gevoelens als de meest oorspronkelijke ervaring van onze relatie tot de wereld en van de betekenissen als de duiding van deze oorspronkelijke ervaringen. De wisseling van betekenissen in het evolutieproces is geen uitdrukking van onze willekeur, maar toont slechts aan, dat wij in andere omstandigheden een andere relatie hebben met de omgeving en *dús* andere emoties ervaren en *dús* andere betekenissen geven. De nieuwe betekenissen behoeven ons dan slechts te verontrusten en kunnen ons slechts vervreemden, indien de nieuwe relatie ons louter cognitief wordt bijgebracht en de betekenissen ons geleerd worden, terwijl wij nog geen kans hebben gekregen de nieuwe relatie die zij moet uitdrukken, emotioneel te ervaren. In de traditionele, meer stabiele samenleving kon men vasthouden aan een wereldopvatting, waarin het zelf werd gezien als drager en grondslag van vaste, onveranderlijke normen en de omgeving werd opgevat als een wereld met objectieve betekenissen. Ter bepaling van de levensrichting vond men in deze normen en betekenissen zijn zekerheid en houvast. In de evoluerende samenleving is ontdekt, dat de concrete normen en betekenissen relatief zijn, en dat tenslotte het bereiken en behouden van een bevredigende relatie tussen zelf en omgeving het enig vaste criterium is, in functie waarvan normen en betekenissen worden toegekend. Zelf en wereld in hun veranderlijkheid zijn twee variabelen in functie van de constante: 'instemming'.

Wanneer bovenstaande hypothetische analyse juist is en culturele schraalheid (a), eenzijdige opvoeding (b) en een haastig, mobiel leven (c) de oorzaken zijn van vervreemding en identiteitsverlies, komt daarmee tevens naar voren in welke richting een oplossing tot re-identificatie gezocht moet worden.

a. Inzoverre de sociale en culturele schraalheid grondslag is voor

aliënatie lijkt de oplossing in beginsel nogal eenvoudig. In een bedrijf bijvoorbeeld kan een al te eenvoudige taak verruimd of afgewisseld worden; een ondoorzichtige bedrijfssituatie kan overzichtelijk gemaakt worden, eventueel door reductie van de omvang van de werkplaats als geheel of vorming van kleinere werkteams. Van Dooren onder anderen heeft laten zien, dat zulke maatregelen onder bepaalde omstandigheden een duidelijke correctie op de eenzijdigheid van de verichtingen kunnen geven (1954, 1956).

Verskillende experimenten hebben aangetoond, dat de interesse in werk en bedrijf toeneemt, als de arbeiders duidelijker voorgelicht worden over, of liever nog betrokken worden bij de bedrijfsbeslissingen die hen direct aangaan (o.a. Coch en French, 1948).

Riesman is geïnspireerd door de bevindingen met de gewaagde en geslaagde experimenten in bedrijfsorganisatie en bedrijfsvoering, die hij gezien heeft bij de gilde-socialisten in de Joegoslavische fabrieken en bij een enkele Amerikaanse onderneming, zoals Polaroid. In zijn aanbevelingen vinden we een gelijke strekking als bij Van Dooren, terwijl hij bovendien een pleidooi voert voor verdergaande mechanisatie en automatisatie der simpele routineuze verrichtingen. Hij brengt daarnaast echter naar voren, dat de sociale condities ter verwezenlijking van deze wensen nog lang niet voldoende aanwezig zijn, en dat automatisatie op zich weer nieuwe identificatieproblemen doet ontstaan.

'The problem that faces us is one of imagination, perhaps also of courage. The alternative to drifting toward make-work on the one hand and play on the other, for the millions of people whose work is obviously not socially vital, is so drastic a reorganization of work and hence of society that it is hard to envisage. Not only must we get rid of needless, parasitical work but we must also reduce the scale of the workplace and make the management of it a shared enterprise. For the first time, social wealth and organizational knowledge make it conceivable to move in this direction, so that work becomes more demanding, more varied, more participative, and less compartmentalized from education and politics' (1961, xlv).

b. Al even duidelijk in beginsel en bijna even moeilijk in de praktijk, is het vinden van een oplossing voor de vervreemding of ongevoeligheid, die berust op leemten in vorming en oriëntatie, waardoor belangrijke zaken voor hart, verstand en actie ontoegankelijk blijven.

Ongevoeligheid, onbegrip en onbeholpenheid kunnen overwonnen worden door verruiming en verbetering van opvoeding en vorming.

In beginsel is dat een simpele zaak. Laat de onmaatschappelijken de betekenis van de maatschappij zien en verhoog hun sociale vaardigheden; open de ogen en harten van jonge arbeiders voor de rijkdom, die zich in hun samenleving ontvouwt, maar waarvoor zij tot nu toe, tot hun eigen schade, blind en ongevoelig waren; maak voor technici het leven warmer en zinvoller, door hen begrip bij te brengen voor de esthetische en sociale aspecten van hun activiteiten; laat de bohémien ontdekken hoezeer zijn esthetische 'Reinkultur' sociaal en economisch verschaald is.

Maar de moeilijkheden in de praktijk zijn bijzonder groot. Een eerste probleem ligt in de institutionele traagheid en hardnekkigheid van de oude vormingsinstituten van gezin en school en van de grote communicatiemiddelen als krant, radio en televisie. Een tweede en daarmee verbonden moeilijkheid ligt in het feit dat de vorming in de ruimere richting vaak toevertrouwd moet worden aan mensen, die zelf geschoold en gevormd werden in de oude richting, met alle verstandelijke en emotionele kopkleppen van dien. Deze beide moeilijkheden demonstreren zich bijvoorbeeld zeer duidelijk in het onderwijs, waarvan wij al jaren weten, dat het te eenzijdig intellectualistisch is, te receptief, te zeer geprogrammeerd op basis van een te algemeen, abstract beeld van een ideale mens, te weinig sociaal en te weinig creatief. Wij willen de scholen ombouwen tot versatiele ondernemingen, waarin leerlingen, daarbij geleid en gestimuleerd door onderwijzers en leraren en vooral ook door elkaar, vanuit de ervaringen waarin zij met hun gehele wezen goed thuis zijn, zich geleidelijk thuis maken op een ruimer levensveld.

Zulk een nieuwe school vraagt echter een nieuw type gebouw, een ander type van banken en werkmateriaal, een andere vaardigheid bij de leerkrachten, een andere verwachting bij de schoolbesturen, de ouders en de kinderen zelf.

En hier blijkt hoezeer de oude instituten en de mensen die deze instituten bemannen en omringen, remmend kunnen werken. Het meest valt dit op, waar nieuwe condities reeds halverwege zijn gemaakt. Er is een school gebouwd met een gezamenlijke hal: ontmoetingsplaats en forum voor toneelvoorstellingen, discussie-forums en dergelijke; in de klassen zijn losse tafeltjes geplaatst om de opstelling te kunnen variëren en groepswork mogelijk te maken; er zijn jonge onderwijzers benoemd, die cursussen in vrije expressie, handarbeid en tuinieren hebben gevolgd, en die in hun opleiding hebben gehoord waarom en hoe je excursies organiseert of mensen uit de

maatschappij introduceert in het klasprogramma. Maar na al deze investities in nieuwe materialen en mogelijkheden, zien we doorgaans de schoolhal nog even proper en ongebruikt als voorheen, de tafeltjes in hetzelfde gelid als de oude banken, terwijl de onderwijzers even stug het oude, overladen programma volgen van intellectueel overgieten van ideaal-weten. En dit alles gebeurt, omdat leden van het schoolbestuur, de onderwijswetten, de oudere hoofden van scholen, de ouders in hun eisen en verwachtingen vasthouden aan de oude manieren van doen en evenzeer omdat een nieuw systeem een meer ingrijpende vernieuwing in outillage vraagt en bij de leerkrachten een grotere ervaring met de nieuwe methoden veronderstelt, dan bij de huidige stand van middelen en beschikbare tijd vergund is. Bij het veranderen van de vormingsinstituties — en trouwens van instituties in het algemeen — ontdekken wij zelf dat we moeten terugkomen van de intellectualistische dwaling, dat nieuwe ideeën voldoende zijn om hervormingen te wekken. De nieuwe idee moet overgedragen worden. Maar dat kan niet bereikt worden door abstract-verstandelijk aan te tonen, dat zij waardevol zijn. Het is nodig de betekenis van een idee in een grote verscheidenheid van concrete aspecten naar voren te brengen, zodat zij vele dragende en motivatie-krachtige disposities aanspreekt. De idee moet in relatie gebracht worden met verbeelding en gevoel, met aanwezig sociaal besef en sociaal beleven, zodat er een functionele convergentie van veel disposities bereikt wordt en de gehele persoonlijkheid erbij betrokken geraakt. Maar dat is pas weer op ruime schaal mogelijk door de idee uit te werken in een nieuwe institutionele vorm, met al de consequenties van materiële vernieuwingen, van omscholing van zittende besturen en personeelsleden, van voorlichting aan de mensen in de directe maatschappelijke omgeving van het instituut. Men ontdekt opnieuw, wat Lewin en Grabbe (1945) reeds opmerkten, dat vernieuwing steeds een totale cultuurverandering is.

Ondanks de hier geschetste moeilijkheden is er ten aanzien van een algemene vorming en oriëntatie duidelijke progressie. Voor ongeschoolde en eenzijdig geschoolde jonge arbeiders zijn 'levensscholen' opgericht. In toenemende mate tonen volwassenen interesse om een cursus te volgen op een instituut voor volksontwikkeling, deel te nemen aan discussiegroepen of een serie inleidingen te volgen voor ouderen. In een enquête die in 1960 onder 2328 Delftse ingenieurs werd gehouden (Van de Laar, 1961) geeft 88% van de 1943 res-

pondenten — een onverwacht hoog aantal — er blijk van, dat hun technische functie andersoortige aspecten omvat, betrekking hebbend op bedrijfseconomie, organisatieleer, bedrijfssociologie of -psychologie, sociaal recht of recht op industriële eigendom. Zij achten het nodig dat gedurende of na de universitaire studie inleidingen over deze materie worden gegeven. Het getij kentert! Om misverstanden te voorkomen attenderen de onderzoekers er echter op, dat de wens nog niet betekent, dat alle respondenten ook actief interesse zullen tonen voor zulke inleidingen. De weg van inzicht naar vervulling, zo zeggen zij, loopt immers steeds 'à travers une personnalité' en, zo kunnen wij daaraan toevoegen, ook dwars door de gevestigde instituties.

c. Wanneer haast de vervreemding bevordert, omdat zij geen tijd laat voor identificatie, dan zijn kalmte en rust de mogelijkheid om de identificatie te hervinden. De vraag om tijd voor identificatie is niet een aanbeveling, de activiteiten betrekkelijk traag of zelfs ongeconcentreerd uit te voeren. Het betekent wel, dat het ernstig werken, waarbij men zichzelf laat gelden als werker, afgewisseld wordt met een ernstig stilstaan bij de actie, teneinde de actie en het resultaat daarvan te laten gelden. Tijd voor identificatie betekent, bij wijze van spreken, tijd voor een kopje koffie. Functie-identificatie heeft als conditie de mogelijkheid tot een alternerend aannemen van de polaire instellingen tot arbeiden en tot pathisch ervaren. Deze polariteit vraagt enige toelichting. Wie werkt, objectieveert. Hij plaatst een intentie, het arbeidsdoel, vóór zich en richt zijn handen objectief-instrumenteel op die intentie. Als zodanig is het arbeiden zelf a-persoonlijk. Het laat geen ruimte voor ervaringen van waarde en zin. De waarde-beleving, berustend op een identificatie- of instemmingshouding, is polair aan de houding van doelgerichtheid.

De waardebeleving vraagt een verwijlen, een erotisch of pathisch aanwezig zijn bij hetgeen men doet en maakt. Arbeidsinstelling en instemmingsinstelling kunnen als polaire houdingen niet gelijktijdig, doch slechts alternerend bestaan. De man die in zijn tuin staat te spitten en een voor trekt, werkt instrumenteel in dienst van een ge-objectiveerde intentie. Hij werkt stug door, zeggen wij, hij werkt als een paard. Zolang dat duurt heeft hij geen ervaring van de zin en waarde van zijn werk. Wil hij echter van zijn prestatie genieten en daardoor ook weer tot nieuwe zinvolle intenties komen, dan gaat hij eens even overeind staan om proevend het gepresteerde te overzien. De zin van zulk een rust is tweevoudig. Men ervaart de waarde van

het werk en van zichzelf en tegelijk geeft de waardering aan, hoe het nog onvoltooide werk zijn verdere voltooiing moet krijgen. Identificatie en daardoor ook evaluatie. In de rust ervaart men weer of de intentie, met de waarde en stemming die daarmee gezocht werd, in feite ook gerealiseerd wordt. De rust bewaart de fundamenteel bepalende stemming. 'Festina lente'. Men moet zich niet haasten, want 'die allgemeine Hast vernichtet die echte grosse Stimmung' (Burckhardt) en verdrijft met de stemming het levende criterium voor het werk. Haastige spoed is zelden goed, omdat men inderhaast het gevoelsmatig besef omtrent het geïntendeerde verliest en onzuiver gaat handelen. Door rust en kalmte houdt men de grondstemming en daarmee de juiste koers van werken vast. Men vervreemdt niet van het meest eigenlijke in het werk.

Het voorbeeld van de spittende man leent zich nog voor verdere beschouwingen. Het is mogelijk, dat de man met plezier spit en geniet van de ritmische beweging en de inzet van zijn lichaamskracht. Is dit niet in tegenspraak met het gestelde? Wordt nu niet van de arbeid zelf genoten? De tegenspraak is slechts schijnbaar. Op het ogenblik waarop de man zo genietend spit, houdt de arbeidshouding op te bestaan. Hij is intentioneel niet gericht op de objectieve intentie, maar op de genieting van de beweging. Het loslaten van de arbeidshouding blijkt daaruit, dat hij nu, gedreven door zijn plezier, te ver doorgaat met zijn voor, ofwel plotseling 'ter zake' moet komen, om weer eens even te zien hoe ver hij is.

De genieting tijdens de arbeid is overigens, en ook dat is typisch, niet gericht op de arbeid als totaal proces, maar op de onmiddellijk betrokken functies en disposities. Het is een secundaire genieting. Identificatie met de eigen werkzaamheden vraagt dus, dat in de arbeidssituatie onderbrekingen gemaakt worden om tot betekeniservaring en identificatie te komen. Een identificatie-pauze is nodig.

Identificatiepauzes kunnen uiteraard voortdurend tussen het werk in genomen worden. Bij scheppend werken als het ontwerpen van een gebouw, het schilderen van een landschap of het schikken van bloemen in een vaas zijn zulke herhaalde pauzes onontbeerlijk, omdat in elke pauze evaluerend de concrete voortgang van het werk bepaald moet worden. Bij routineus werk is dit in veel mindere mate nodig. Gebeurt het werk groepsgewijs, dan dienen de pauzes gereguleerd of geïnstitutionaliseerd te worden. In het laatste geval gaan zij deel uitmaken van het cultuurpatroon.

In feite zien we deze dan ook in elk cultuurpatroon. Het is niet

alleen de koffiepauze, het uurtje in de bistro, maar ook de zondag, de verjaardag, het jubileum, het seizoenfeest, het oogstfeest, de moederdag. Door haar bijzondere benamingen wordt elk van deze houdingen en de waardevolle betekenis van een bepaalde functie. Op moederdag wordt het routineus moederlijk werken onderbroken, om iedereen, zowel moeder als kind, intensief te doen beseffen door welke waardevolle houdingen het moederschap in stand blijft en welke betekenisvolle resultaten daaruit voortkwamen. Gedichten, advertentieteksten, toespraakjes, toepasselijke t.v.-spelen werken allemaal nadrukkelijk mee om het achterliggende en onderliggende van de functie in het bewustzijn te verscherpen en erkenning te wekken voor de waarde van de objectieve verschijnselen daarvan. Feest en jubileum zijn de cultureel bepaalde wijze waarop het routineuze weer authentiek gemaakt wordt. Dit is, menen wij, een der functies van feest en viering.

Een illustratie van ons betoog kan men zien in het opmerkelijke feit, dat oude culturen met een nagenoeg statisch karakter, dikwijls een schijnbare overdaad hebben van feesten, vieringen, riten. Door deze vieringen echter hebben deze culturen, met hun verrassingsloze levensroutine, zich behoed voor een belevingsarmoede en voor verval van identiteit. De vieringen maken het saaie, oude en gewone bij voortduring weer levend, nieuw en authentiek.

Ten aanzien van schraal beleefde functies moet dus de kritische vraag worden gesteld of zij wellicht te weinig gevierd en gecelebreerd worden, door onze haast om die functies te vervullen.

Waar deze betekenis van feest, viering, instemmingspauze gezien wordt, komt een nieuwe mogelijkheid tot aanpassing binnen het bereik.

V. TYPEN VAN ONAANGEPASTHEID

Aanpassing als oorzaak van onaangepastheid

Het centrale thema van deze studie is de mens als het wezen dat zijn zelfbehoud zoekt door aanpassing. Wij hebben laten zien, dat deze aanpassing bestaat in de opbouw van een cultuurwereld, die voortdurend hoger zelfbehoud en zelfvervulling kan geven, omdat voortdurend betere voorzieningen van sociale en materiële aard gezocht worden, op grond van steeds doeltreffender behoeften. In de relatie tussen mens en omgeving — waarin het menselijk leven materieel is gelegen — wordt steeds grotere bevrediging bereikt, omdat 'instincten' enerzijds en 'kudden' en 'bos' anderzijds in onderlinge relatie voortdurend op een hoger niveau gebracht worden. De evolutie van de mens ligt in het voortdurend zoeken van een steeds meer bevredigende aanpassing tussen zichzelf en zijn sociale en materiële omgeving. Elke aanpassing is daarbij zeer complex van aard. Zij betekent een aanpassing tussen zelf en omgeving, maar tegelijk een aanpassing tussen de vele zelfcomponenten en tussen de vele omgevingscomponenten.

De merkwaardige implicatie nu van het aanpassingsstreven op zich en van de materiële complexiteit van de aanpassing is, dat de feitelijke toestand van de mens zelden of nooit een toestand van evenwicht en rust zal zijn. Het aanpassingsstreven brengt immers met zich, dat een toestand van rust bij voortduring verbroken zal worden, omdat in bepaalde sectoren een gunstiger voorziening realiseerbaar lijkt. Het aanpassingsstreven zelf verbreekt de rust. Daar komt nog bij, dat veranderingen in een enkele voorziening zelden op zich blijven staan. De nieuwe voorziening impliceert doorgaans een verandering in disposities. Inzoverre de nieuwe voorziening samenhangt met andere voorzieningen en de nieuwe disposities met andere disposities, zal de enkelvoudige primaire verandering een reeks van secundaire ver-

anderingen veroorzaken. Alles hangt met alles samen. Dat betekent dan weliswaar een fundamentele tendentie tot volkomen integratie en eenheid, maar in de praktijk, waarin we nog maar op weg zijn naar deze volkomen eenheid, komt de neiging tot integratie in feite neer op onrust en conflict, spanning en onaangepastheid, afbraak en desintegratie.

Het kostelijke verhaal van het dorp 'Clochemerle', waar iedereen in opschudding komt, omdat de gemeenteraad besloten heeft, in navolging van de stad, een openbaar 'heren'-geval te plaatsen, is slechts een karikaturaal voorbeeld van een kettingreactie, welke op iedere verandering van enige omvang en betekenis volgt. De vestiging van een industrieel bedrijf in een agrarische gemeenschap of reeds het forensen van enkele landarbeiders naar een fabriek in een andere plaats brengt de behoefte aan nieuwe scholen, nieuwe modes, nieuwe vormen van gezinsleven, nieuwe verhoudingen tussen jonge mensen (Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut, 1962).

Aanpassing brengt voortdurend onaangepastheid met zich. Nadat wij aan het begin van deze studie over het aanpassingsproces in het algemeen spraken, hebben wij aan de bijzondere aanpassingsprocessen uitvoerig aandacht gegeven. Wij willen nu de studie afronden, door de verschillende typen van onaangepastheid, zoals die met minder of meer nadruk aan de orde kwamen, te overzien. Dit heeft vooral ook zin, omdat de onaangepastheid, die telkens door het aanpassingsstreven zelf veroorzaakt wordt, ook steeds weer de aanzet is tot verdere aanpassingsacties. Naargelang wij in de onaangepastheid nader onderscheid kunnen maken, wordt zij voor ons een duidelijker aanknopingspunt voor vruchtbare aanpassingsacties. Het is tenslotte dit praktisch aspect, waardoor deze theoretische bezinning zelf een aanpassingsactie is.

Onderscheiden vormen van onaangepastheid

Voor een overzicht van typen van onaangepastheid kunnen wij, in zekere zin systematisch resumerend, teruggrijpen op hetgeen in voorafgaande hoofdstukken werd uiteengezet. Soms is nadrukkelijk sprake geweest van vormen van onaangepastheid en in andere gevallen kan onze theorie over de aangepastheid door eenvoudige omkering een inzicht geven in de onaangepastheid.

De toestand van aanpassing of de aangepastheid hebben wij leren kennen als een toestand, die formeel gekenmerkt is door het bestaan van een bevredigende relatie van het individu met de omgeving.

Materieel wordt deze aanpassing gemaakt, doordat het individu beschikt over bepaalde disposities of behoeften, die zodanig zijn, dat zij recht doen aan de spanningen, die het individu tegenover zijn omgeving ervaart en tevens gericht zijn op werkelijk aanwezige voorzieningen in de omgeving. Materieel gezien dienen de disposities een brug te slaan tussen spanningen en voorzieningen. De identiteit van het individu moet recht doen aan zijn spanningen én aan de mogelijkheden van zijn omgeving.

Uit deze omschrijving volgt, dat zich de volgende gevallen van onaangepastheid voordoen:

1. *Onaangepastheid door identiteitsdefecten*: onaangepastheid kan voortkomen uit het feit, dat de identiteit of de gezamenlijke disposities van het subject in onvoldoende mate recht doen aan de spanningen, die het ervaart. De disposities kunnen op zich te zwak zijn om een adequate uitweg te geven aan de spanningen, of de disposities komen niet tot ontwikkeling, omdat de spanningen waaraan zij zouden moeten voldoen cultureel niet aanvaard worden. De disposities of de identiteit schieten eveneens tekort, in zoverre bepaalde spanningen wezenlijk onbevredigbaar zijn;

2. *Onaangepastheid door incoherentie van de cultuur*: van onaangepastheid is ook sprake, indien de cultuur voorzieningen aanbiedt, welke beroep doen op onderling tegenstrijdige disposities. Zulk een incoherentie in de cultuur kan het subject in conflict brengen met zichzelf of met anderen en kan leiden tot vervreemding van derden, waarmee men een relatie diende te onderhouden;

3. *Onaangepastheid door discontinuïteit in de cultuur*: door discontinuïteit in de cultuur, door het wegvallen van oude of het optreden van nieuwe voorzieningen kunnen de disposities van het subject overbodig of ontoereikend worden.

Op de bijzondere verschijningsvormen van deze drie hoofdtypen gaan wij hier nader in.

Onaangepastheid door identiteitsdefecten

De disposities hebben tot doel een brug te slaan tussen de mens in zijn nood en de aanwezige voorzieningen. Pas wanneer deze disposities, met hun emotionele, cognitieve en vaardigheidsaspecten, rijp en krachtig zijn, wordt een levendige en bevredigende relatie

met de omgeving tot stand gebracht. Maar niet in alle omstandigheden ontwikkelen de disposities zich zo volledig en sterk.

a. Er is onaangepastheid en onbehagen door *schraalheid van disposities* of *identiteitszwakte*. De meest opvallende vormen daarvan — de-personalisatie en identiteitsverlies — werden uitvoerig besproken in hoofdstuk II (144 e.v.) en hoofdstuk IV (236 e.v.). Beide vormen zijn gekenmerkt door een ervaring van oppervlakkig en eenzijdig contact met de omgeving. De relatie met de omgeving mist warmte en innigheid en wordt voornamelijk beleefd in de cognitieve en normatieve sfeer of in de sfeer van het zakelijk functioneren. De wereld heeft een kil en dwangmatig karakter, zij wordt een omgeving die beladen is met categorische plichten of zich slechts leent voor een verstandelijke benadering.

Concrete voorbeelden daarvan waren de door Hollingshead en Redlich gesignaleerde carrièrzezoekers uit de hoge middenstand, de arbeiders van Riesman, die geen levend contact met hun wereld konden vinden door de geestdodende invloed van het routine-werk. Haast en jachtigheid van leven, snelle sociale mobiliteit, culturele schraalheid van arbeid waren factoren, die een meer omvattende identificatie met de eigen levenssituatie verhinderden.

Deze vorm van onaangepastheid illustreert weer de fundamentele betekenis der emoties voor de aanpassing en levensbevrediging. Schraalheid in de emotionele sfeer, gevoelsarmoede, is de meest fundamentele onaangepastheid, omdat door de emoties, zoals wij zagen, de wereld aanwezig gesteld wordt als uitnodiging en uitdaging, omdat door de emotionele geladenheid van de ervaringen de mens gericht en geduwd wordt tot bepaalde voorkeuren en tenslotte omdat in de emotionele bevrediging uiteindelijk de aanpassing gevonden moet worden.

Wie zijn gevoelens uitbant, pleegt geleidelijk psychische zelfmoord. Zijn handelen en denken wordt steriel, omdat het concrete leven, in zijn betrokkenheid op de objecten, opgegeven wordt. Uiteindelijk vervalt hij in een handelen om het handelen, een denken om het denken. Dat is van het leven een machinaal proces of een ernst-loos schaakspel maken.

Wij spreken niet een ethisch oordeel uit, ofschoon ook dat hier mogelijk is, maar vestigen er slechts de aandacht op, dat de zelf-behoudactie bij gebrek aan concrete interesse uiteindelijk fictief wordt. De emoties zijn onontbeerlijk.

Niettemin is er ook van relatie-zwakke sprake, wanneer de om-

geving eenzijdig emotioneel benaderd wordt en slechts vervulling wordt gezocht in het promiscue opzoeken en beleven van aangename emoties of felle sensaties. Wanneer de emoties niet geordend worden, dat wil zeggen, wanneer zij niet zinvol begrepen worden in relatie tot onderkende feitelijke samenhangen der dingen, kunnen zij ook niet gecultiveerd worden, omdat het zicht verdwijnt op de elementen en structuren, die de emoties dragen. Passie verblindt, omdat het eenzijdig gepassioneerd-zijn leidt tot verwaarlozing of zelfs tot vernietiging van de concrete verhoudingen en dingen, die de bron van de emoties zijn. Men denke aan de tragiek van de 'Don Juan', de hystericus, de bohémien artist, die allen uiteindelijk levensbevredestiging mislopen, omdat zij, zonder omwegen van denken en handelen, emoties zoeken. Ook een eenzijdig emotionele instelling is identiteitsarmoede, hoezeer de schijn soms ook het tegendeel doet vermoeden.

b. Onaangepastheid door de-naturering van de aanleg. Een cultuur kan perverteren, in die zin, dat zij bepaalde aanlegfactoren, bepaalde gevoelens en spanningen, die in de relatie tot de omgeving spontaan ontstaan, niet wenst te onderkennen, omdat deze als oneigenlijk aan de menselijke aard worden beschouwd, als verderfelijk en slecht. Het voor de hand liggende voorbeeld daarvan biedt de puriteinse cultuur, die seksuele aandoeningen niet honorabel vindt en dus niet voldoende honoreert. De cultuur ontwikkelt dan geen disposities, die een uitweg bieden aan de originele seksuele spanningen en veroorzaakt daarmee een onaangepastheid. Nadat we ons bevrijd hebben van de door Freud gesignaleerde seksuele taboes zijn we echter nog niet aan een totaal-bevrijdende cultuur toegekomen. Steeds meer wordt er de aandacht op gevestigd, dat na de seksuele preutsheid de liefdespreutsheid¹⁷ in onze cultuur is binnengekomen, de neiging dus om gevoelens van agressie en rivaliteit te onderdrukken (Ruygers, 1962; Van Dooren, 1962).

De Amerikaanse klinische psycholoog George R. Bach (Alexander, 1963) is van mening, dat veel huwelijken mislukken, omdat de huwelijkspartners geen gebruik weten te maken van hun woede en agressie. De westerse cultuur biedt daarvoor nog geen vormen. Zij cultiveert integendeel de opvatting, dat de 'intieme vijanden' waarmee de cultuur ons omringt — echtgenoot, vrienden, kinderen, werkrelaties, medeburgers — steeds vriendelijk bejegend moeten worden. Daarmee verhindert zij, aldus Bach, een ware intimiteit. In zijn kliniek poogt Bach een constructieve vorm van uitvechten te cultiveren.

De toenemende aandacht in de literatuur voor het conflict mag

misschien een hoopgevende aanwijzing zijn voor het kenteren van de liefdespreutsheid (Thurlings, 1960; De Moor, 1961).

c. 'Alle Lust will Ewigkeit', maar elke dispositie geeft slechts een zeer tijdelijke, beperkte bevrediging. Dit betekent dus, dat in wezen elke dispositie ontoereikend is om een totaal bevredigende relatie tot stand te brengen. De wereld kan daarom nooit het volkomen tehuis zijn, dat wij er zo graag in zouden vinden. De ervaring van deze wezenlijke onaangepastheid der disposities is ons bekend als 'Weltschmerz', 'spleen' of 'erfschuld'.

Een uitvoerige bespreking van deze fundamentele onvoltooibaarheid van het leven hebben wij achterwege gelaten, niet omdat wij het pessimisme van Pindaros zouden delen — 'poog niet een god te worden; sterfelijke doelstellingen passen de sterfelijke mens' — maar eenvoudig omdat het aanpassingsvraagstuk door ons behandeld is als vraag naar aanpassing binnen de culturele mogelijkheden. Religieuw-wijsgerige vragen over dit wezenlijk levensaspect, die ongetwijfeld ook psychologische en sociaal-psychologische kanten zouden hebben, zijn om deze reden niet aan de orde gesteld. Dit is dus een praktische, niet een principiële stellingname.

Onaangepastheid door incoherentie in de cultuur

Een cultuur noemen wij incoherent of onsamenhangend, wanneer de verschillende voorzieningen die deze cultuur aanbiedt onderling niet goed verenigbaar zijn, omdat zij beroep doen op onderling tegenstrijdige neigingen, ambities en manieren van doen. De disposities waarop door de voorzieningen een appèl wordt gedaan botsen met elkaar en geven aanleiding tot conflict met zichzelf of anderen. Incoherentie in de cultuur is er ook, wanneer voorzieningen, die op elkaar dienden aan te sluiten, deze aansluiting missen. De aangeduide vormen van incoherentie, kunnen wij kortweg onderscheiden in persoonlijk conflict, sociaal conflict en culturele kortsluiting.

a. Het persoonlijk conflict, het conflict met zichzelf, komt voort uit het feit, dat de verschillende bezigheden van het individu houdingen en gewoonten oproepen, die moeilijk verenigbaar blijken te zijn. Het individu gevoelt zich onder deze tegenstellingen onzeker en gespannen. De tegenstelling van belangen maakt hem wellicht innerlijk verscheurd en de tegenstelling van waarden kan hem tot ernstige gewetensconflicten brengen. Men kan hierbij denken aan de bekende drie fundamentele tegenstellingen, die Horney (1937) kenmerkend acht voor de westerse samenleving.

De eerste tegenstelling is die tussen de eis van gezin en kerk om broederlijk met elkaar om te gaan en nederig te zijn en daarnaast de noodzaak die het maatschappelijk leven stelt om te rivaliseren en succes te zoeken door zich te onderscheiden.

De tweede tegenstelling is er tussen de gewoonte om door verlokkelijke reclame en door het aanwakkeren van statusgevoelens de behoeften en wensen van de mensen onbeperkt op te voeren en daartegenover de feitelijke, nuchtere noodzaak om aankopen en bestedingen aan te passen aan een beperkte beurs.

De derde tegenstelling is er tussen het mythische geloof in de bijna onbegrensde ontwikkelingsmogelijkheden die de democratie biedt aan al haar burgers en de vaak zeer enge ontwikkelingsgrenzen ten gevolge van individuele en sociale belemmeringen.

Ten gevolge van dergelijke cultuurtegenstellingen ontwikkelen zich bij de mensen van die cultuur *tegenstrijdige* of *onverwulbare* disposities, die het individu verhinderen om duidelijk, zeker, overtuigd en gerust te handelen. Het individu blijft onaangepast.

b. Het sociale conflict doet zich voor als het individu of de groep waarvan hij lid is, de eigen wensen wil voldoen, maar daarin niet kan slagen dan door een ander individu of een groep van individuen dwars te zitten bij de bevrediging van hun wensen. De houdingen der *partijen conflicteren* met elkaar. Ieder gaat zijn gang volgens zijn eigen overtuigingen, maar frustreert daarbij anderen of wordt door hen gefrustreerd, al naargelang hij de winnende of verliezende partij is. Men denke hier aan het open of latente klasseconflict tussen werkgevers en werknemers, aan botsing van belangengroepen.

De onaangepastheid bestaat daarin, dat men de eigen levenswijze niet vrijuit kan realiseren, zonder in conflict en moeilijkheden te geraken.

c. Onaangepastheid kan ook ontstaan door *dissociatie* van individuen, van groepen of sectoren in de samenleving, die structureel op elkaar betrokken staan, maar door kortsluiting van houdingen en gedragingen langs elkaar heen werken. Wij hebben het geval genoemd van de gelede instituties, waarin de topgroepen door gebrek aan contact en overleg met de uitvoerende geledingen van de institutie de eigen activiteit niet kritisch kunnen richten op duidelijke doelstellingen en het resultaat van hun actie niet kunnen toetsen aan praktische criteria (hoofdstuk II, 144 e.v.). Dan leidt de dissociatie tussen hoger en lager niveau tot het ontstaan van *steriele* disposities bij de leden van de hogere leiding- of adviesgevende groepen.

Onaangepastheid door discontinuïteit in de cultuur

Discontinuïteit in de cultuur ontstaat, omdat de voorzieningen in de cultuur veranderen bij gelijkblijven van de disposities, ofwel omdat de disposities veranderen bij gelijkblijvende voorzieningen. In beide gevallen wordt de correspondentie tussen voorzieningen en disposities verbroken en ontstaan gevoelens van onaangepastheid.

a. Door het wegvallen van vertrouwde voorzieningen kan niet langer worden voldaan aan bepaalde disposities, verlangens, wensen, opvattingen, gewoonten, en worden deze overmatig. Het zelf kan zich niet ten volle verwirkelijken. De omgeving doet dan in bepaalde opzichten als leeg en ontoereikend aan. Niet de weg naar de voorzieningen is geblokkeerd, zoals bij frustratie, maar de voorzieningen zelf ontbreken. Deze onaangepastheid kan zich op verschillende wijze manifesteren. Als heimwee naar het verleden, als gevoel van achteruitgang en verarming, als een vaag onbehagen en een gevoel van vervreemding of als een zeer concreet verlangen naar bepaalde middelen. Zulk een onaangepastheid in haar verschillende variaties is geconstateerd bij migranten, die om economische redenen of vanwege noodzakelijke stadssanering naar een andere woonplaats of een ander stadsdeel moeten trekken (Van Doorn en Ploeger, 1960).

b. Van onaangepastheid is ook sprake als er nieuwe voorzieningen en voorzieningsinstanties ontstaan, die niet als zodanig aanvaard worden, omdat het inzicht in de betekenis van die voorzieningen ontbreekt en er dus een dispositie-leemte is. De mensen blijven op hun cultureel milieu ten achter. Men spreekt dan ook van een 'cultural lag'. Voor de cultureel achterblijvenden zijn de onbegrepen en ondoorzichtige voorzieningen bizarre, overmatige of decadente zaken, onbegrepen gegevenheden, waar tegenover men zich onverschillig en nonchalant mag gedragen.

Onbegrepen cultuur is 'flauwekul', het onbegrepen bestel is 'onzin'. Men hoeft voor zulk een cultuur of bestel geen zorg te koesteren. Bednarik (1953) meent, dat de nozem zo onverschillig staat tegenover politieke organisaties en vakbonden, omdat deze instellingen ondoorzichtig zijn geworden. Voor de aankomende generatie, die geen weg meer ziet in de overmaat van organisaties, wordt de beschaving een wildernis: de nozem weet wel wat er gebeurt en plukt wel van de organisaties, maar hij weet niet meer waarom dit alles zo is, in welk verband het staat met elkaar en hoe hij daar invloed op kan uitoefenen. 'Geloof u dan werkelijk, dat u iets aan de zaak kunt veranderen door een fatsoenlijk leven te leiden? Doe liever waar je baat

bij hebt en waar je zin in hebt, en zorg alleen maar, dat ze je niet te pakken krijgen!' Dit is de rechtvaardiging van menige 'Schlurf' voor zijn dikwijls openlijk toegegeven normloosheid. De onaangepastheid manifesteert zich dan in *onverschilligheid* en *gebrek aan engagement*, soms in *lijdelijk verzet*.

Doet iemand een serieuze poging om zijn ingewikkelde situatie te begrijpen, maar slaagt hij daarin niet, dan zal de nieuwe omgeving vreemd en onveilig lijken. De onaangepastheid manifesteert zich dan in gevoelens van *eenzaamheid* en *vervreemding*, zoals bij vele oudere mensen, die ondanks alles, niet vertrouwd kunnen geraken met de nieuwe tijd.

c. Tenslotte is er dan de creatieve onaangepastheid, waarbij een discrepantie tussen voorzieningen en disposities ontstaat, omdat het individu in zijn disposities vooruitloopt op de aanwezige voorzieningen. Door het betere idee en de creatieve visie devalueren de betreffende actuele voorzieningen. De onaangepastheid kan zich manifesteren in gevoelens van ongeduld, van frustratie ten aanzien van het conservatisme en de traagheid in de omgeving, eventueel ook, wanneer de verwezenlijking begint te dagen, in opgetogen verwachting.

Het is zeker niet juist, zoals in mededogen met maatschappelijk onaangepaste gezinnen wel gebeurt, de onaangepastheid van deze gezinnen op een lijn te stellen met de onaangepastheid en excentriciteit van originele denkers en pioniers. Niet alles wat blinkt is goud en niet iedereen die revolteert evolueert. De creatieve onaangepastheid en de overige vormen van onaangepastheid komen in zoverre overeen, dat ook de creativiteit begint met een spontane of systematische ervaring van onaangepastheid, van ervaring van tekort en spanning. Maar het typische van de creatieve onaangepastheid ligt in het feit, dat de onaangepastheid uitwegen doet vinden, waardoor aan de spanning en het verdriet een einde komt.

Overzicht der onderscheiden typen

Schematisch kunnen wij de hier onderscheiden typen van onaangepastheid aldus weergeven:

1. Onaangepastheid door identiteitsdefecten:
 - a. identiteits-zwakte,
 - b. identiteits-pervertering,
 - c. identiteits-transcendentie.
2. Onaangepastheid door incoherentie in de cultuur:
 - a. persoonlijk conflicterende disposities,

- b. sociaal conflicterende disposities,
 - c. sociaal dissociërende disposities.
3. Onaangepastheid door discontinuïteit in de cultuur:
- a. overvloedige disposities,
 - b. ontbrekende disposities,
 - c. vooruitlopende disposities.

Globaal geformuleerd zou men over de drie hoofdtypen van onaangepastheid kunnen zeggen, dat de mens onaangepast kan zijn door wat hij zelf is, door zijn bestaan in de ruimte en door zijn bestaan in de tijd. Hij komt in conflict met zichzelf, met zijn omgeving, met zijn tijd.

SAMENVATTING

In deze studie werd een poging gedaan om (a) in hoofdtrekken een algemene theorie te geven omtrent de menselijke aanpassing, (b) en wel zodanig, dat daarbij enkele actuele, praktische vragen omtrent de aanpassing een antwoord zouden krijgen.

a. De titel van de studie — Zelfbehoud, Aanpassing en Cultuur — geeft drie centrale begrippen van de hier gegeven algemene aanpassingstheorie. De grondstelling is, dat het individu uit *zelfbehoud* gedreven wordt tot *aanpassing*, waardoor het tot een veranderde menselijke wereld, tot *cultuur* komt. Die cultuur omvat een gecultiveerde individualiteit, een gecultiveerd sociaal milieu en een gecultiveerd materieel milieu. Dynamisch gezien wordt het zelfbehoud nagestreefd door opbouw, in onderlinge correspondentie, van een individueel zelfbehoudsysteem, een sociaal zelfbehoudsysteem en een materieel zelfbehoudsysteem. Eerst deze drie tezamen kunnen zelfbehoud geven. In vergelijking met en tegelijkertijd ter onderscheiding van het dier, wordt de mens gedefinieerd als het dier, dat zijn eigen instincten, zijn eigen kuddeverbanden en zijn eigen bos maakt.

In het eerste hoofdstuk wordt nagegaan hoe het zelf als instrument van aanpassing tot ontwikkeling komt. Gewezen wordt op de fundamentele betekenis van het oorspronkelijk emotionele karakter der belevingen. De emotionele relatie tot de omgeving blijkt richtingwijzend te zijn bij het zoeken naar zelfbehoudgevend manieren van waarnemen, denken en handelen. Aangegeven wordt hoe het individu op grond van zijn verschillende emotionele aandoeningen of aandriften behoeften ontwikkelt en voorzieningsprocedures, waardoor hij aanwezige voorzieningen onderkent en bereikt. De verdere ontwikkelingsmogelijkheid van het individu en zijn zelfbehoud blijkt dan te berusten op het feit, dat elke behoefte, analoog aan de oorspronke-

lijke aandrift, uitgangspunt kan worden voor een uitgroei tot afgeleide en meer ge-avanceerde behoeften. Vanuit de gegeven beschouwingwijze van de ontwikkeling van motivaties blijkt Allports hypothese van een neiging tot functionele autonomie overbodig te zijn.

Uitvoeriger wordt ingegaan op de meervoudige coherentie, die tussen de onderscheiden behoeften blijkt te bestaan en welke met zich brengt, dat het individu komt tot samenhangende waarnemingen, opinies, verwachtingen, gewoonten. Het ontwikkelt zich tot een geïntegreerd zelf, dat ten dienste van een effectieve behoeftebevrediging misschien zelfs een eigen ideologie en traditie bereikt. Tenslotte komen in dit hoofdstuk de onderscheiden functies ter sprake, die het zelf in het aanpassingsproces vervult. Enerzijds is het zelf de materie, die zich ontwikkelt naar het traditionele model van de mens in de gegeven culturele omgeving, anderzijds zoekt en maakt het zelf de omgeving, die met het zelf correspondeert en is het zelf dus criterium voor actuele en virtuele aanpassing. Dit criterium verandert, want in de aanpassing verandert ook steeds het zelf. De mens zoekt zijn zelfbehoud in functie van een voortdurend veranderend zelf. De geconstateerde variabiliteit van het zelf doet de vraag rijzen of de aanpassing een willekeurig verloop heeft of steun vindt in een constant laatste criterium. Dit laatste criterium wordt gevonden in 'de instemming'.

In het tweede hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de vergroting van het zelfbehoud, die gelegen is in het vormen van sociale verbanden, waarin derden hun acties richten op het zelfbehoud van het individu. De mogelijkheid daartoe vindt een verklaring in het institutionele karakter van de sociale verbanden: de collectivering van houdingen en acties garandeert een duurzame voorziening.

Dit geldt voor 'face-to-face' groepen, maar evenzeer voor maatschappelijke verbanden, die op grond van wat wij genoemd hebben 'institutionele delegatie', de zorg voor voorziening van derden op zich nemen. De omstandigheden worden gezien, waaronder groepen worden gevormd en uiteenvallen, waaronder institutionele delegatie slaagt en faalt. Een bijzonder geval van falen van institutionele delegatie vormt de situatie waarin de delegant zich vervreemd gevoelt van zijn maatschappelijke voorzieningsinstituten.

Vier factoren van falen worden onderscheiden: het autonoom worden van secundaire doelstellingen, het functioneel fictief worden van verstrekte voorzieningen, onvoldoende communicatie met de

deleganten en het wegvallen van zakelijke condities. Gezocht wordt naar oplossingen ter voorkoming van deze factoren.

Een naar wij menen, verwaarloosd facet van de sociale psychologie wordt bestudeerd in het derde hoofdstuk, dat handelt over de zelf-behoudbetekenis der materiële goederen. Materiële goederen blijken tot de behoeftevoorziening niet slechts bij te dragen als gebruiks- en verbruiksgoederen of als oefenmateriaal om verworven disposities in conditie te houden. Van bijzonder belang is het óók te zien: 1. dat de goederen, tengevolge van het verschijnsel der functionele fixatie het functioneel passende gedrag opwekken; 2. dat nieuwe materiële voorzieningen urgeren tot het ontstaan van nieuwe disposities; 3. dat nieuwe disposities 'vastgelegd' en ge-objectiveerd worden in nieuwe materiële goederen.

Materiële goederen blijken meer te zijn dan lijdend voorwerp in de aanpassing. Het feit dat zij er zijn en waargenomen worden heeft psychische gevolgen, die ten dienste van de aanpassing benut kunnen worden. Om dit te verduidelijken wordt de evocatie door de materiële goederen onderscheiden in de evocatie door aantrekking van disposities (welke optreedt bij gebruiks- en verbruiksgoederen) en de evocatie door verwijzing van disposities (optredend bij gemaakte en spontane tekens). De taal als bijzonder belangrijk teken wordt besproken en er wordt gewezen op de omvang en invloed van het symboolverschijnsel.

Nadat in het eerste hoofdstuk de verschillende wijzen van zelf-ontwikkeling waren gezien, geeft dit hoofdstuk een overzicht van de verschillende wijzen van ontstaan van nieuwe voorzieningen.

Analoog aan het begrip institutionele delegatie wordt het begrip materiële delegatie ingevoerd voor het proces waarbij het individu de zorg voor zijn zelfbehoud delegeert aan materiële goederen.

In het vierde hoofdstuk wordt het toevertrouwen van het zelfbehoud aan instituties en goederen gezien als een objectivering van het zelfbehoud. De betekenis van de objectivering wordt uiteengezet en bovendien wordt ingegaan op de risico's er van, met name van cultuur-verstarring, van misvatting omtrent de natuurlijkheid der culturele verworvenheden, van vervreemding tegenover de eigen voorzieningswereld. Enkele mogelijkheden om de risico's te beheersen worden daarbij onder ogen gezien.

Het laatste hoofdstuk is in zekere zin een systematisch excerpt uit de voorafgaande hoofdstukken, in zoverre hierin de verschillende vormen van onaangepastheid die in de loop van de studie onderkend werden, in vergelijking met elkaar worden onderscheiden in diverse typen en in een systeem worden bijeengebracht.

b. De drie actuele, praktische vragen, vermeld in het voorwoord, die aanleiding waren tot deze algemene theorie, hebben gaandeweg een antwoord gekregen.

1. De principieel negatieve waardering van sommige auteurs voor de aanpassing van het individu aan gegeven sociale en materiële omstandigheden wordt in deze studie niet gedeeld. In hoofdstuk III, 174-180, wordt uiteengezet dat deze aanpassing niet een passief inschikken is, waardoor evolutie en emancipatie worden tegengewerkt, maar in veel gevallen juist een bijdrage wordt tot de ontwikkeling van het individu en tot verbetering van zijn levensomstandigheden.

2. De bewering dat vrijetijdsbesteding en in het bijzonder de beoefening van de vrije kunsten voor de behoeftevoorziening of het zelfbehoud geen nut zouden hebben, wordt weerlegd in het derde hoofdstuk, waarin op verscheidene plaatsen de functionele betekenis wordt aangetoond van symbolische goederen en handelingen voor de verzekering van het zelfbehoud. Speciaal zij verwezen naar het betoog op pp. 196-200.

3. Het probleem van de vervreemding ten aanzien van de maatschappelijke instellingen wordt besproken in hoofdstuk II, 136-168, waar de vervreemding ten aanzien van de maatschappij als zodanig besproken wordt, en nogmaals in hoofdstuk IV, 236-251, waar de aliënatie wordt gezien in samenhang met de objectivering van het zelfbehoud.

In hoofdstuk I, deel C, en in hoofdstuk III, 185-190, wordt tenslotte nog ingegaan op de hiermee nauw verbonden vraag naar de zelf-identiteit en wordt enig licht geworpen op de speurtocht van de mens naar zichzelf.

SUMMARY

In this work an endeavour is made (a) to draw the main lines of a general theory on human adjustment, (b) and to answer in the mean time some pressing practical questions on adjustment.

a. The title of this work — Selfrealization, Adjustment and Culture — refers to three basic concepts of the theory given. The fundamental thesis is, that the urge for *selfrealization* calls for *adjustment* from which results a changed human world, in short *culture*. This culture comprises a cultured individuality, a cultured social environment and a cultured material environment. From a dynamic point of view, selfrealization is the construction, in mutual correspondence, of three systems of selfrealization: an individual, a social and a material system. Only in the combination of these three, selfrealization is safeguarded.

In comparison with and also in distinction from the animal, man is defined as the animal that realizes one self through self-made instincts, self-made herds and self-made woods.

The first chapter inquires into the ways of development of the self as an instrument for adjustment. Reference is made to the fundamental significance of the original emotional nature of human experiences. The emotional relation to the environment appears to direct the searching for selfrealizing modes of perceiving, thinking and acting. From his original emotional impulses or drives, the individual is shown to develop needs and procedures for provision, so as to perceive and reach the objects that meet his needs. Further possibilities for development and selfrealization spring from the fact that, in analogy to the original drives, each need can differentiate into a number of secondary and more advanced needs. The theory

presented here on the development of motivation makes the Allport-hypothesis of a tendency of motives towards functional autonomy superfluous.

A more extensive inquiry is made into the multiple coherence of needs which involves that the individual gradually attains to a coherence in perception, opinions, expectations and habits. The individual develops into an integrated self, which may arrive at an ideology and tradition of his own.

The final part of the chapter deals with the various functions of the self in the process of adjustment. On the one hand, the self is the material that takes its form from the traditional model of man in the given culture; on the other hand the self is the agent that actively searches for and shapes an environment in accordance with the self; the self is material, agent and criterion for (actual and virtual) adjustment.

This criterion changes, as the self changes in the course of adjustment. Man realizes himself in function of an ever changing self. The ascertained variability of the self raises the question whether adjustment takes an arbitrary course or finds support in an unchanging ultimate criterion. This ultimate criterion is found in 'the assent'.

The second chapter deals with the increase of selfrealization in its relation to the formation of social groups, in which other persons direct their activities towards the selfrealization of the individual. This phenomenon ensues from the institutional nature of social groups. The collectivization of attitudes and sentiments ensures a durable provision.

This is true for face-to-face groups, as well as for societal groups or organizations which provide for other people on the basis of — what we phrased as — an institutional delegation. An inquiry was made into the conditions for the formation and disruption of groups and for the success and failure of institutional delegation. A special case of failure states the situation of the delegating individual who feels alienated from the societal institutions that provide for his needs.

Four factors contributing to failure have been distinguished: transference of secondary aims into primary, autonomous aims; loss of functional significance of the provision produced; inadequate communication with the delegating individual(s); loss of material con-

ditions. Suggestions are made how these factors can be prevented. An aspect of social psychology which so far seems to have been neglected has been considered in the third chapter, dealing with the significance of material objects for selfrealization.

It is not only as consumer goods or as exercise-material for acquired dispositions that material objects contribute to the satisfaction of needs. It is of special interest to discover: 1. that material objects, as a consequence of the phenomenon of functional fixation, evoke the adequate functional behavior; 2. that new material provisions cause the growth of new dispositions; 3. that new dispositions are expressed and objectivated in new material objects or arrangements.

In the process of adjustment material objects are more than just 'direct objects'. The fact that they are there and can be observed, has psychic influences that can be put to use for adjustment. In order to explain this, the evoking power of material objects is distinguished into an evocation by attraction of dispositions (as in the case with consumer goods and utensils) and an evocation by reference of dispositions (as is the case with artificial and spontaneous symbols). As a symbol of special importance language is dealt with and the scope and influence of the symbol-phenomenon is indicated.

After the explanation of different types of selfrealization in the first chapter this chapter follows up with a survey of the different modes of innovation of provisions.

In analogy to the concept of institutional delegation, the concept of material delegation is introduced, indicating the process whereby the individual delegates his selfrealization to material objects.

In the fourth chapter the delegation of selfrealization to social institutions and objects is regarded as an objectivation of selfrealization. The meaning and significance of this objectivation is explained and an inquiry is made into the risks of objectivation for selfrealization, as there are the risks of cultural rigidity, misconception of a natural origin of cultural values, alienation of one's own world of provisions. Some ways to deal with these risks are pointed out.

The last chapter is in some ways a systematic excerpt from the preceding chapters, so far as the different types of maladjustment that have been recognized in the course of this work are compared and brought together into one typology.

b. The three urgent practical questions, stated in the foreword, which gave rise to this theory, have been answered in the course of the argumentation:

1. The on principle negative appreciation of some authors for the adjustment of the individual to existing social and material conditions is not shared by this author. In chapter III, 174-180, it is explained how this adjustment is not a passive adaptation, that runs counter to evolution and emancipation, but in many cases proves to be a contribution to the development of the individual and an improvement of the conditions in which he lives.

2. The statement that leisure and especially liberal arts have no practical value for the satisfaction of needs and for selfrealization, is counter-argued in the third chapter, in which in various places the functional value for selfrealization of symbolic objects and actions is demonstrated. Of special interest is the argument on pp. 196-200.

3. The problem of alienation from the societal institutions is dealt with in chapter II, 136-168, in which alienation from society is considered as such, and again in chapter IV, 236-251, where alienation is regarded in relation to the objectivation of selfrealization.

Chapter I, part C and chapter III, 185-190, deal with the related question of man's identity and throw some light on his quest of himself.

BIJLAGE

Betrouwbaarheid van een technisch apparaat, als voorwaarde voor materiële delegatie

Hypothese: indien het juist is, dat de bereidheid van mensen om bepaalde voorzieningen te delegeren aan materiële goederen voornamelijk bepaald wordt door de betrouwbaarheid van het materiële goed ten aanzien van het adequaat en zeker leveren van de voorziening, zullen in advertenties van technische goederen en diensten in het bijzonder argumenten worden aangevoerd, die de efficiency en betrouwbaarheid van deze goederen en diensten aantonen of onderlijnen.

Procedure: een bevestiging van deze hypothese werd gezocht door een analyse van de koopmotieven, die in tekst of afbeelding voorkomen van alle — dit is 36 — advertenties van technische produkten en dienstverleningen, in een willekeurig gekozen uitgave van Life International. Het gekozen nummer is van 8 oktober 1962.

De 36 advertenties waren verdeeld over 2 vliegtuigfabrieken, 6 luchtvaartmaatschappijen, 7 autofabrieken, 9 fabrieken van huiselijke apparatuur (bandrecorders, radiotoestellen, fototoestellen, ijskasten), 5 horlogefabrieken, 5 fabrieken van motoren, banden of olie, 2 fabrieken van bedrijfsapparatuur. De koopmotieven zijn door ons ondergebracht in 4 rubrieken en in totaal 11 categorieën.

A. In de rubriek van *efficiency-motieven* zijn alle aanduidingen opgenomen (1) van de geringe aanschaffings- en gebruikskosten, (2) van het gemak of comfort dat in de bediening of het gebruik van het gebodene ligt, (3) van de efficiency van het geadverteerde, omdat het biedt wat er, zakelijk-functioneel gezien, van verwacht mag worden.

B. In de rubriek van *betrouwbaarheidsmotieven* zijn alle aanduidingen

opgenomen (1) van de hoge technische kwaliteit of de precisie van het produkt, (2) van de grote technische ervaring of deskundigheid van het personeel, dat het produkt maakt of de dienst verleent, (3) van de toepassing van moderne technische vindingen in het produkt, zonder dat deze, zoals onder (1), nader gespecificeerd werden, (4) van de kwaliteit en verbreidheid van de service die het bedrijf geeft, waar het gaat om reparatie of installatie van een produkt, en (5) van de betrouwbaarheid van het produkt en van de veiligheid of gerustheid, waarmee de klant of gebruiker zich kan toevertrouwen aan het produkt of de dienst.

C. In de rubriek van *klantenspreiding*, niet nader onderverdeeld, zijn alle aanduidingen opgenomen omtrent het verbreid zijn van de klantenkring over de aardbol. Deze rubriek had ondergebracht kunnen worden onder de betrouwbaarheidsrubriek B, omdat het geografische verbreid zijn van de klantenkring suggereert, dat het produkt over de gehele wereld vertrouwen geniet, maar werd afzonderlijk genomen, omdat in advertenties van een internationaal tijdschrift de aanduiding van de wereldspreiding van de klantenkring reeds vermeld kan worden, om deze advertentie geldigheid te verlenen voor elk land waarin het blad verschijnt. In een typisch nationaal of regionaal blad zou dezelfde vermelding door ons zijn thuisgebracht onder de betrouwbaarheidsrubriek. Wereldverbreiding van klanten van luchtvaartmaatschappijen werd niet meegeteld, omdat deze bijna steeds wezenlijk is voor de dienstverlening.

D. In de rubriek van *symbolische motieven* werden alle aanduidingen opgenomen (1) van sex-appeal, sportiviteit en avontuurlijkheid, verbonden met het gebruik van het aangeboden, en (2) van de status, die het gebruik geeft.

TABEL: Categorieën van koopmotieven vermeld in 36 advertenties voor technische produkten of diensten, in Life International van 8 oktober 1962.

Onderstaande tabel geeft een overzicht van de koopmotieven, zoals die categoriegewijs in de verschillende advertenties voorkwamen.

Verder ingedeeld naar de genoemde rubrieken geeft dit het volgende beeld:

<i>categoriën</i>		<i>rubrieken</i>	<i>in %</i>
geringe kosten	7		
gemak, comfort	14	40 efficiency-motieven	32%
efficiency	19		
hoge technische kwaliteit	15		
technisch ervaren personeel	8		
technisch modern	11	56 betrouwbaarheids-	
reparatie service	9	motieven	45%
veiligheid, betrouwbaarheid	13		
klantenspreiding	12	12 klantenspreidings-	
		motieven	10%
sex appeal, sportiviteit	9	16 symbolische motieven	13%
status	7		
Totaal	124		100%

	KOOPMOTIEVEN	geringe kosten gemak, comfort efficiency	hoge techn. kwaliteiten techn. ervaren personeel	technisch modern reparatie service	veilig, betrouwbaar klantenspreiding	sex-appeal, sportiviteit status
a. Vliegtuigfabriek	1	x		x		
	2		x	x	x	x
b. Luchtvaartmaatschappijen		1	1	1	1	1
	1	x				x
	2	x	x		x	
	3	x	x	x		
	4	x	x			x
	5	x	x		x	x
	6	x	x	x		
		1	5	5	1	1
					2	2

	KOOPMOTIEVEN	geringe kosten	gemak, comfort	efficiency	hoge techn. kwaliteiten	techn. ervaren personeel	technisch modern	reparatie service	veilig, betrouwbaar	klantenspreiding	sex-appeal, sportiviteit	status
c. Autofabrieken	1	x	x		x	x				x		
	2		x	x						x	x	
	3	x	x	x	x							
	4							x		x		
	5	x		x		x	x	x	x			x
	6	x		x				x				
	7	x	x					x				
	2	3	4	4	2	2	2	3	4	1	1	
d. Huiselijke gebruiks-apparatuur (bandrecorders, radio's, fototoestellen, ijskasten)	1				x		x			x		
	2	x	x	x								
	3		x	x		x						
	4							x	x	x		
	5	x		x						x		
	6	x	x			x						
	7	x	x		x							
	8			x							x	x
	9	x				x					x	x
	5	4	6	1	4	1	1	3	2	2		
e. Horlogefabrieken	1	x						x		x		
	2			x						x	x	
	3		x	x						x		
	4			x			x					x
	5			x		x	x			x		
	1	1	4		1	2	1		4	2		
f. Motoren, banden, olie	1	x			x			x				
	2	x	x		x			x	x			
	3							x	x	x		
	4			x				x		x		
	5	x	x						x	x		
	3	2	1	2		2	4	3				
g. Bedrijfsapparatuur	1		x			x				x		
	2	x	x		x	x	x	x				
	1	2		1	2	1	1	1				
Totaal 36 advertenties	7	14	19	15	8	11	9	13	12	9	7	

Conclusie:

De stelling dat de delegatie aan technische apparatuur vooral slaagt als de gebruiker overtuigd is van de betrouwbaarheid van het apparaat, waaraan hij een voorziening delegeert, vindt duidelijk bevestiging in bovenstaande tabel. Van de 124 aangetroffen koopmotieven hebben er 56 betrekking op de betrouwbaarheid van het produkt, dit is 45%. De verzekeringen van betrouwbaarheid overtreffen zelfs de aanduidingen, dat het produkt efficiënt, gemakkelijk en snel dienst verricht. Naast de 56 betrouwbaarheidsargumenten staan nog 40 efficiency-aanduidingen. Tezamen vormen deze 96 zakelijke argumenten weer 77% van alle argumenten. De symbolische aantrekkelijkheid van de produkten of diensten komt merkwaardig weinig naar voren: slechts 13% van de aanbiedingsmotieven doet een appèl op mannelijk of vrouwelijk vertoon, lust tot avontuur of sportiviteit.

NOTEN

¹ Deze publicaties zijn: De samenleving als opvoedingsmilieu, in Dux, 25, 3/4; 's Morgens school en 's middags vrije bezigheid, in Dux, 28, 5; Forum van het boek — bespreking van H. Ph. Milikowski: Sociale aanpassing, niet-aanpassing, onmaatschappelijkheid, in Mens en Maatschappij, 37, 1.

² Heidegger heeft reeds opgemerkt in 'Sein und Zeit' (1926), dat het bestaan, het aan-wezen, steeds door een stemming gekenmerkt is. Het gestemd-zijn van het bestaan noemt hij de 'Befindlichkeit', waaraan hij drie wezens-kenmerken onderscheidt:

1. 'Die Befindlichkeit erschliesst das Dasein in seiner *Geworfenheit* und zunächst und zumeist in der Weise der ausweichenden Abkehr' ('der Ungestimmtheit').
2. De 'Befindlichkeit' heeft een '*Erschliessungscharakter*'. 'Die Stimmung hat je schon das In-der-Welt-sein als Ganzes erschlossen und macht ein Sichrichten auf. . . allererst möglich.'
3. De 'Befindlichkeit' heeft het 'Charakter des *Betroffenwerdens*'. 'Das (innerweltliche) Begegnenlassen ist primär umsichtiges, nicht lediglich noch ein Empfinden oder Anstarren' (136, 137, 138).

Deze drie kenmerken kan men weergeven door te zeggen, dat het gestemd zijn van het bestaan de mens de ervaring geeft van aanwezen, van ge-waarworden en van aandoening.

³ Uit onze analyse blijkt, dat zijn aandriften de enige 'grondstof' vormen waaruit de mens zijn behoeften opbouwt. Maar het komt ons voor, dat dit zijn eenvoudige verklaring moet vinden in het feit, dat de mens naar zijn psychische structuur uitsluitend een complex is van aandriften of — in een later stadium van ontwikkeling — van neigingen. De mens is, psychologisch gezien, oorspronkelijk slechts een complex van mogelijkheden tot kijken, voelen, kennend begrijpen en zo verder. Er is slechts een openheid, dispositie, mogelijkheid tot grijpen in de omgeving. De mens is, zoals Sartre zegt, een gat in de wereld. Hij is slechts open oog, open mond, open greep naar de wereld. Ontwikkeling betekent dat deze openheid, aanvankelijk slechts multi-potentialiteit, zich concretiseert tot een samenhangend veelvoud van specifieke tendenties, tot voorkeursrichtingen van realisatie. Naar zijn fysieke structuur is de mens dispositie en zijn leven is zich realiserende dispositie.

⁴ Het ontbreken, individueel en collectief, van belangrijke, bindende doelstellingen, tezamen met de aanwezigheid van een sterk gespecialiseerd voorzieningscomplex, kan wellicht de typische haast en onrust van onze tijd verklaren. De noodzaak om op vele plaatsen de voorziening voor onze behoeften te halen bezorgt ons immers veel werk: voor het onderwijs moeten wij naar school, voor allerlei goederen naar een groot aantal winkels, voor onze gezondheid naar huisarts en specialisten, voor godsdienstige activiteiten naar de kerk, voor sociale ontwikkeling naar clubs en verenigingen. Het is materieel gezien een verspreid leven dat veel drukte verschaft en haast noodzakelijk maakt. Waar het ontbreken van een duidelijke ideologie ontbreekt, is het leven bovendien cultureel diffuus. Zonder richtinggevende opvattingen is immers alles interessant en voelt men zich uitgenodigd om alles — vooral ook het allerlaatste produkt, idee, boek, lied — te onderzoeken en te waarderen. Pas door heldere doelstellingen wordt een moeilijke keuze gemakkelijk. Het zoeken naar syntheses in materiële en culturele zin is nodig om van de onrust los te komen.

De materiële vereenvoudiging van de voorzieningen is reeds enigermate op gang: het veel-winkel-systeem wordt een super-markt met zelfbediening; het schoolonderricht gaat naast intellectuele vorming ook sociale vorming geven; de school wordt gecompleteerd met een schoolarts, schoolorkest, schoolhockeyteam; belangrijker waarschijnlijk nog zijn de schoolradio en de instructieve televisie-uitzendingen, die het onderwijs weer thuis brengen en kunnen leiden tot een school-thuis-synthese.

⁵ 'Akin to the Gestaltconcept of fittingness, the principle of congruence or consistency with the self-concept is therefore a controlling factor of behavior' (Martin Scheerer, 1954, 121).

⁶ Op deze wijze beschreven Thrasher (1927), Zorbaugh (1929), Shaw (1939), Whyte (1957) de leden van een gang, Dickson de arbeiders van een bedrijf (Roethlisberger en Dickson, 1939), Newcomb (1943) de studenten van een college. De Middletown books en de Yankee City series lieten zien hoe bewoners van een zelfde stadsdeel op gelijke wijze denken en handelen en dezelfde conflicten en moeilijkheden ondervinden. Hollingshead en Redlich (1958) spoorden markante overeenstemmingen op bij mensen uit de verschillende sociale klassen van een middelgrote plaats. Zweig beschreef reeds tweemaal de Britse arbeider (1952, 1961); Lazarsfeld, Jahoda en Zeisl de werklozen van Marienthal (1933). Tagliacozzo en Seidman (1956) stelden een typologie op van vakbondsleden, die eveneens beschreven werden door Purcell (1953). De Amerikaanse soldaat werd getypeerd door Stouffer e.a. (1949), de moderne jonge arbeider door Bednarik (1953). Lazarsfeld en Merton (1954) vonden overeenstemming tussen de leden van een vriendenkring en vestigden de aandacht op de processen, die tot deze overeenstemming leidden.

⁷ Vergelijk de tekst uit het prospectus van de internationale beleggingsvennootschap 'Interunie' van augustus 1961: 'Bij het beleggen van gelden werd meer aandacht besteed aan beurzen buiten Nederland. Voor het eerst werden aankopen gedaan in Frankrijk; daar echter de politieke perspec-

tieven nog niet duidelijk zijn, werd met het oog hierop bij de fondskeuze meer selectief te werk gegaan.'

⁸ De hier gegeven besturingscyclus is het grondfenomeen van alle doelgerichte activiteiten. De wetenschap waarin deze bezien worden is de cybernetica. (Bok, 1958).

⁹ Deze functionele fixatie heeft Whitman eveneens bij dieren geconstateerd (Ford en Beach, 1951). Tortelduiven, door postduiven grootgebracht, paren niet met hun eigen soort, maar wel met vogels van de soort der pleeg-duiven. Mannelijke zoogdieren, die voor hun paring met receptieve vrouwtjesdieren steeds in een bepaald hok zijn gebracht, worden dikwijls zo gestimuleerd door deze omgeving op zich, dat zij pogingen doen om met dieren van een andere soort te paren. Bij mannetjesratten en -konijnen werd hetzelfde verschijnsel waargenomen. Een bepaalde omgeving wekt specifieke instinctieve reacties.

¹⁰ Het probleem dat Milikowski stelt had niet de vraag moeten zijn of onmaatschappelijke gezinnen zich moeten aanpassen aan door anderen gemaakte omstandigheden, maar de vraag, of het maken van deze omstandigheden zodanig geschiedt, dat zij inderdaad reële emancipatiemogelijkheden bieden voor deze gezinnen. Het zou bijvoorbeeld interessant zijn te weten, op welke wijze de onmaatschappelijke gezinnen zelf invloed hebben op de voor hen te treffen hulpmaatregelen en op welke wijze de ontwerpers van maatregelen vertrouwd geraken met de situatie der onmaatschappelijke gezinnen. In hoeverre zijn de vakbonden voldoende pressiegroep voor de economische, eventueel ook de sociale en culturele belangen van deze onmaatschappelijken?

¹¹ Barnett onderscheidt in zijn 'Innovation' — Part Two — de 'incentives to innovation', motivaties tot vernieuwing, volgens onderstaande indeling, die naar Barnett opmerkt van relatieve waarde is:

1. Self wants: a. credit wants — b. peripheral subliminal wants — c. central subliminal wants.

Vernieuwing wordt gezocht, omdat mensen erkenning zoeken voor hun inventiviteit of omdat zij, gedreven door hun oppervlakkige of meer centrale behoeften, al manipulerend en bewegend, al waarnemend en denkend, een uitweg vinden.

2. Dependent wants: a. convergent wants — b. compensatory wants — c. entrained wants.

Een vernieuwing wordt gevonden, omdat oplossingen voor de ene behoefte indicaties geven voor oplossingen ten aanzien van andere behoeften, omdat voor weggevallen voorzieningen nieuwe uitwegen gezocht worden, of omdat nieuwe voorzieningen weer secundaire voorzieningen vragen, ter beveiliging van de oorspronkelijke voorziening.

3. Desire for change: a. creative wants — b. relief and avoidance wants. Een vernieuwing wordt gezocht om uitweg te geven aan de eigen lust tot creativiteit of om een oplossing te vinden voor gevoelens van fysiek of mentaal ongemak, van verveling of monotonie.

¹² Er is een gewoonte om van tekens te spreken, bij objecten die verwijzen naar iets dat duidelijk is, zoals bijvoorbeeld verkeerstekens, woorden, een insigne, terwijl daarnaast het begrip symbool dan duidt op objecten, die verwijzen naar iets, dat nog onbekend of onduidelijk is, en zich niet anders dan met symbolen laat uitdrukken, bijvoorbeeld de zon, de witte bloem, het vuur als symbool van levenskracht, reinheid, liefde. Deze onderscheiding is in het verband van ons betoog niet wezenlijk. Wanneer wij het woord 'teken' gebruiken is dat in algemene zin, voor alle verwijzende objecten, zowel symbolen als tekens in enge zin.

¹³ De lijst werd samengesteld door de heer A. J. J. M. Terstegge, directeur van Van de Loo's Wijnhandel te Arnhem, die daarbij onder meer putte uit de 'Dictionnaire du Vin' van Yves Renouil, Bordeaux, 1962, en uit 'Les Vins de Bourgogne' van Pierre Poupon en Pierre Forgeot, Paris, 1952.

¹⁴ Voor andere, niet linguistische verklaringen, zie: F. van Heek, 1937, en F. L. K. Hsu, 1953.

¹⁵ Wellicht verwacht de lezer hier het obligate citaat van William James, waarin hij vaststelt dat het individu, het 'Self', zich niet beperkt tot diens lichamelijke en psychische structuur en functies, maar dat hij diverse sociale en materiële 'Selves' heeft (1890, I). Inderdaad heeft James erop gewezen, dat het 'Self' mede bepaald wordt door de materiële en sociale omgeving, door de kleren die het individu draagt, de huizen die hij bezit, de groepen waarbij hij is aangesloten en de mensen die hem kennen. James toont echter, en daarmee is hij vermoedelijk typisch voor de menselijke psyche en de psychologie van die dagen, geen belangstelling voor de objectivering van het 'Self' in de omgeving, noch voor het daarmee verbonden eros-aspect. Met materieel 'Self' en sociale 'Selves' benoemt James slechts de verschillende persoonlijkheden die de mens manifesteert en waarbij hij erkenning vindt in diverse materiële en sociale omstandigheden. De verschillende sociale 'Selves' zijn de 'Selves' 'he shows to his contemporaries, to his elders, to his employers, to his employees, to all the people he knows'. (I, 308). Een citaat van William James kan dus ons betoog maar zeer ten dele bekrachtigen.

¹⁶ Het is overigens niet geheel duidelijk, hoe ernstig vandaag deze kwestie genomen moet worden. Toen Zweig in 1952 zijn studie over de Britse arbeider schreef, kwam daarin tot uiting, dat de meeste arbeiders slechts belangstelling hadden voor hun baan, omdat zij daarmee de kost voor zich en hun gezin konden verdienen, goed konden uitgaan en dergelijke. Aan hun werk beleefden zij voornamelijk plezier om bijkomstigheden, zoals de hartelijke baas of de kameraadschappelijke werkploeg. Het werk als zodanig leverde weinig identificatiemogelijkheid op. In zijn latere studie van 1962 ziet Zweig echter, dat zeer veel arbeiders, inmiddels als nieuwe middenstand geïntegreerd in het burgerlijke deel van de maatschappij, tegenover hun werk en werkkring een welwillende tot zeer gunstige houding tonen.

Bij Riesman zien we de omgekeerde weg. Bij het eerste uitkomen van 'The lonely crowd' in 1950 geeft hij als zijn mening, dat de werknemers

weinig te lijden hebben van wat hij de desintegratie van het werk noemde. Het werk behoeft niet zinvol te zijn, als de werkuren maar kort zijn en goed geplaatst, het vervoer naar het werk niet lastig is en het werk zelf niet uitputtend of vernederend. De werkers komen dan verder voldoende aan zichzelf toe in de vrije tijd, waar zij mentaal ook op gericht staan. In de ingekorte herdruk van 1961 blijkt uit zijn evaluerend voorwoord, dat Riesman, onder invloed van een rechtstreekse kritiek van de filosoof Daniel Bell en een studie van Paul Goodman, zijn opvatting heeft herzien. Hij meent te hoge verwachtingen van de vrije tijd te hebben gehad. De verschuiving van een arbeidsbestel naar een vrijetijdsbestel gaat met te hoge offers gepaard. De mens moet zich ook volwaardig kunnen gevoelen in zijn werk. 'To hold down a job, and then to be related to life through consumership, is not enough...; leisure itself cannot rescue work, but fails with it, and can only be meaningful for most men if work is meaningful' (Preface, xlv). Riesman suggereert dan enkele wijzigingen van radicale aard, die nodig zijn, willen werk en werkkring inderdaad als zinvol ervaren kunnen worden.

Enkele onderzoeken maken waarschijnlijk, dat minstens voor bepaalde arbeidssectoren de nieuwe visie van Riesman steek houdt. Het onderzoek van het Hoogveld-instituut naar de 'Jeugd in Tilburg' (1958) laat zien, dat voor veel jeugdigen de fabriek beangstigend en vreemd is. Ter Hocvens studie (1963) onder de Rotterdamse en Amsterdamse havenarbeiders geeft het duidelijke beeld van een groep, die relatief zeer weinig bevrediging in het werk vindt en negatief staat tegenover de werkkring en de bedrijfsleiding.

¹⁷ De uitdrukking nemen wij over van H. Ruymers, die hiermede op het vermelde verschijnsel gewezen heeft.

LITERATUUR

Adriaens, F. H. M. C.: *De magistraat van Nijmegen en de armenzorg (1750-1800)*, Nijmegen, 1956.

Adviescommissie Bestrijding Onmaatschappelijkheid: *Sociale integratie probleemgezinnen* — rapport van de adviescommissie bestrijding onmaatschappelijkheid, ingesteld door de Minister van Maatschappelijk Werk, 's Gravenhage, 1961.

Allport, G. W.: *Personality, a psychological interpretation*, New York, 1937/1948.

Allport, G. W.: 'The historical background of modern social psychology'; in G. Lindzey: *Handbook of social psychology*, Reading/London, 1954, ch. 1.

Anderson, H. H., H. F. Brandt: 'Studies of motivation involving self announced goals of fifth grade children and the concept of level of aspiration'; *J. soc. Psych.*, 1939, 10.

Angyal, A.: *Foundations for a science of personality*, New York, 1941.

Angyal, A.: 'A theoretical model for personality studies'; in C. E. Moustakas, ed.: *The Self. Explorations in personal growth*, New York, 1956.

Argyris, Chr.: *Personality and organisation*, New York, 1957.

Arnheim, R.: 'Experimentell-psychologische Untersuchungen zum Ausdrucksproblem'; *Psychol. Forsch.*, 1928, 11.

Asch, S. E.: 'Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgements', 1951; in D. Cartwright, A. Zander: *Group dynamics*, Evanston, Ill., 1953, ch. 12.

Bachelard, G.: *La psychoanalyse du feu*, Paris, 1938.

Bailey, R. B.: *Sociology faces pessimism; a study of European sociological thought amidst a fading optimism*, 's Gravenhage, 1958.

Barker, R. G., T. Dembo, K. Lewin: 'Frustration and repression: an experiment with young children'; *Univ. of Iowa studies in child welfare*, 1941, 18, 1.

Barnett, H. G.: *Innovation, the basis of cultural change*, New York, 1953.

Bednarik, K.: *Der junge Arbeiter von heute, ein neuer Typ*, Stuttgart, 1953; Ned. vert.: *De jonge arbeider van deze tijd, een nieuw type*, Utrecht, 1955.

Beerling, R. F.: 'Vervreemding'; *De Gids*, 1961, 124, 8.

Bell, D.: *The rediscovery of alienation*, 1961.

- Bell, D.: *Work and its discontents; the cult of efficiency in America*; Boston, 1956.
- Benedict, R.: *Patterns of culture*, Boston, 1934.
- Bennett, E. B.: 'Discussion, decision, commitment, and consensus in "group decision"'; *Hum. Relat.*, 1955, 8.
- Berg, J. H. van den: *Over neurotiserende factoren*, Nijkerk, 1955.
- Berg, J. H. van den: *Metabologica*, Nijkerk, 1957.
- Berkowitz, L.: 'Group standards, cohesiveness, and productivity'; *Hum. Relat.*, 1954, 7.
- Berkowitz, L., R. C. Howard: 'Reactions to opinion deviates as affected by affiliation need and group member interdependence'; *Sociometry*, 1959, 22.
- Bernard, L. L.: 'The misuse of instinct in the social sciences'; *Psychol. Rev.*, 1921, 28.
- Bernard, L. L.: *Instinct: a study in social psychology*, New York, 1926.
- Bernstein, B.: 'A public language: some sociological implications of a linguistic form'; *Brit. J. of Sociol.*, 1959, 10.
- Berrien, F. K.: *Practical psychology*, New York, 1945.
- Biallostowski F. J.: *Wegbereiders voor modern bedrijfsbeleid*, 's Gravenhage, 1960.
- Birch, H. G.: 'The role of motivational factors in insightful problem-solving'; *J. comp. Psychol.*, 1945, 38.
- Blake, R. R., G. V. Ramsey: *Perception. An approach to personality*, New York, 1951.
- Blau, P. M.: *The dynamics of bureaucracy. A study of interpersonal relations in two government agencies*, Chicago, 1955.
- Blenkner, M., J. McV. Hunt, L. S. Kogan: 'A study of interrelated factors in the initial interview with clients'; in *Research programs and projects in social work*, herdruk uit Soc. Casework, 1951/1953, New York.
- Bok, S. T.: *Cybernetica — hoe sturen wij ons leven, ons werk en onze machines?* Utrecht, 1958.
- Bollnow, O. F.: *Das Wesen der Stimmungen*, Frankfurt a.M., 1956.
- Bovard, E. W.: 'Group structure and perception'; in D. Cartwright, A. Zander: *Group dynamics*, Evanston, Ill., 1953, ch. 14.
- Bowlby, J.: *Maternal care and mental health*, London, 1951.
- Brayfield, A. H., W. H. Crockett: 'Employee attitude and employee performance'; *Psychol. Bulletin*, 1955, 52.
- Brophy, I. N.: 'The luxury of anti-Negro prejudice'; *Publ. Opin. Quart.*, 1946, 9.
- Brown, R. W., A. H. Black, A. E. Horowitz: 'Phonetic symbolism in nature languages'; *J. abnorm. soc. Psychol.*, 1955, 50.
- Brugmans, I. J.: *'De arbeidende klasse in Nederland in de 19e eeuw'*, Utrecht, 1958.
- Bruner, J. S., C. C. Goodman: 'Value and need as organizing factors in perception'; *J. abnorm. soc. Psychol.*, 1947, 42.
- Bruyn, W. de: 'Structuur en beeld in levensruimte en samenleving'; in *Prae-adviezen voor het congres over sociale samenleving in nieuwe stadswijken*, Amsterdam, 1955.
- Buytendijk, F. J. J.: *Grondproblemen van het dierlijk leven*, Antwerpen, 1938.

Carroll, J. B., J. B. Casagrande: 'The function of language classifications in behavior', in E. E. Maccoby, e.a., eds.: *Readings in social psychology*, New York, 1958.

Centraal Bureau voor de Statistiek: *Onderzoek naar het televisiekijken in het Nederlandse gezin*, 's Gravenhage, 1963.

Chang Tung-Sung: 'A chinese philosopher's theory of knowledge'; *Yenching J. of Soc. Studies*, 1939, 1; overgenomen in: *E.T.C.*, 1952, 9.

Chorus, A. M.: *Grondslagen der sociale psychologie*, Leiden, 1953/1959.

Clark, K.: 'Desegregation: an appraisal of the evidence'; *J. soc. Issues*, 1953, 9.

Coch, L., J. R. P. French: 'Overcoming resistance to change'; *Human Relations*, 1948, 1; eveneens in D. Cartwright, A. Zander: *Group dynamics*, Evanston, Ill., 1953, ch. 19.

Dahrendorf, R.: *Homo Sociologicus, ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle*, Köln, 1949.

Dam, J. P. A. van den: *Maatschappelijk Werk*, Utrecht, 1958.

Deutsch, M., M. E. Collins: *Interracial housing: a psychological evaluation of a social experiment*, Minneapolis, 1951.

Dewey, J.: *Experience and nature*, z.p., 1929.

Dewey, J.: *Democracy and education. An introduction to the philosophy of education*, New York, 1931.

Dewey, J.: Definitie van 'happiness' geciteerd in Webster's *New International Dictionary*, 1961.

Dollard, J., L. Doob e.a.: *Frustration and aggression*, New Haven, 1939.

Dooren, F. J. P. van: *Aspecten van de industriële sociale psychologie*, Utrecht, 1954.

Dooren, F. J. P. van: Taakverruiming en teamvorming als correctie van de eenzijdigheid in de arbeid; in A. Oldenhoff e.a.: *Mens en arbeid*, Utrecht, 1956.

Dooren, F. J. P. van: *Spanning in de top*, Tilburg, 1962.

Doorn, J. A. A. van: *De proletarische achterhoede, een sociologische kritiek*, Meppel, 1954.

Doorn, J. A. A. van, C. J. Lammers: *Moderne sociologie*, Utrecht, 1959.

Doorn, J. A. A. van, P. Ploeger: *Migranten in Slotermeer*, Amsterdam, 1960.

Duncker, K.: 'On problem-solving'; *Psychol. Monogr.*, 1945, 58.

Duyker, H. C. J., B. J. Palland, R. J. Vuyk: *Leerboek der psychologie*, Groningen, 1958.

Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid: *Werken in de bouwnijverheid*, Rotterdam, 1961.

Esveld, N. E. H. van: 'Sociale rechtvaardigheid en vakbeweging', 1963-1; *E.S.B.*, 48, 13 maart 1963.

Esveld, N. E. H. van: 'Drie vitale problemen: taken van vakbeweging en ondernemer'; 1963-2, *E.S.B.*, 48, 20 maart 1963.

Erikson, E. H.: *Childhood and society*, New York, 1950.

Erikson, E. H.: *Identity and the life cycle*, New York, 1959.

Festinger, L.: 'Informal social communication'; *Psychol. Rev.*, 1950, 57; eveneens in: D. Cartwright, A. Zander: *Group dynamics*; Evanston, Ill., 1953, ch. 15.

- Festinger, L., S. Schachter, K. Back: *Social pressure in informal groups*, New York, 1950.
- Festinger, L., H. H. Kelley: *Changing attitudes through social contact*, Ann Arbor, 1951.
- Festinger, L., S. Schachter, K. Back: 'The operation of groupstandards'; in D. Cartwright, A. Zander: *Group dynamics*, Evanston, Ill., 1953, ch. 16.
- Flügel, J. C.: *The psychology of clothes*, London, 1930/1950.
- Ford, C. S., F. A. Beach: *Patterns of sexual behavior*, New York, 1951.
- Fortmann, H. M. M.: *Aandachtig bidden. Een psychologische studie over de eigenschappen, de mogelijkheden, en de grenzen der gebedsconcentratie*, Nijmegen, 1945.
- Fortmann, H. M. M.: *Wat is er met de mens gebeurd?*, Utrecht, 1959.
- Fortmann, H. M. M.: 'En zonder beelden heeft hij niets tot hen gezegd'; *Dux*, 1961, 28, 7/8.
- Fortmann, H. M. M.: 'Psychologische kultuurkritiek'; *Ts. voor Maatsch. Werk*, 1963, 15.
- Freedman, R., A. H. Hawley, W. S. Landecker, H. M. Miner: *Principles of sociology*, New York, 1952.
- French, D. G.: *An approach to measuring results in social work*, New York, 1952.
- French, J. R. P., I. C. Ross, S. Kirby, J. R. Nelson, P. Smyth: 'Employee participation in a program of industrial change'; in *Personel*, 1958, 35.
- French, J. R. P., J. Israel, D. As.: 'An experiment on participation in a Norwegian factory: interpersonal dimensions of decision making'; *Hum. Relat.*, 1960, 13.
- Freud, S.: *Das Unbehagen in der Kultur*, 1930, Hamburg, 1953.
- Freud, S.: *Abriß der Psychoanalyse*, 1938, Hamburg, 1953.
- Froe, A. de: 'De lichamelijke opvoeding van de geest'; lezing voor de Koninklijke Vereniging van Leraren en Onderwijzers in de Lichamelijke Opvoeding, jaarvergadering 1963, Eindhoven, verslag in *N. R. Crt.*, 18 apr. 1963.
- Fromm, E.: Individual and social origins of neurosis; *Am. Soc. Rev.*, 1944, 9.
- Fromm, E.: *The sane society*, London, 1956.
- Galbraith, J. K.: *The affluent society*, London, 1958.
- Geer, J. P. van de: *A psychological study of problem solving*, z.p., 1957.
- Gehlen, A.: *Sozialpsychologische Probleme in der industriellen Gesellschaft*, Tübingen, 1949.
- Gehlen, A.: 'Über die Geburt der Freiheit aus der Entfremdung'; *Arch. für Recht und Staatsphil.*, XI, 1952-1953.
- Gehlen, A.: *Urmensch und Spätkultur*, Bonn, 1956.
- Gerty, F. J.: 'Emotional reactions to acute illness'; in S. Lieberman, ed.: *Stress situations*, Philadelphia, 1955.
- Goldfarb, W.: 'The effects of early institutional care on adolescent personality'; *J. Exp. Educ.*, 1943, 12.
- Gordon, R. L.: 'Interaction between attitude and the definition of the situation in the expression of opinion', 1952; in D. Cartwright, A. Zander: *Group dynamics*, Evanston, Ill., 1953, ch. 13.
- Gorer, G.: *The Americans, a study in national character*, London, 1948.

- Gorer, G., J. Rickman: *The people of Great Russia*, London, 1949.
- Granet, M.: *La pensée chinoise*, Paris, 1934.
- Groenman, S.: 'Valse romantiek in het maatschappelijk werk'; in *Menselijkheid en functionaliteit in het maatschappelijk werk*; uitgave Kath. Nat. St. voor Bijzonder Gezins- en Jeugdwerk, Utrecht, 1962.
- Gross, N., W. S. Mason, A. McEachern: 'Role conflict and its solution'; in E. E. Maccoby e.a., eds.: *Readings in social psychology*, New York, 1958.
- Grunfeld, F., J. Weima: *Leven in een Rotterdamse randzone*, R'dam, 1957.
- Guardini, R.: *Das Ende der Neuzeit*, Würzburg, 1950.
- Gursslin, O., R. G. Hunt, J. L. Roach: 'Social class, mental hygiene and psychiatric practice'; *Social Service Rev.*, 1959, 33.
- Gusdorf, G.: *La découverte de soi*, Paris 1948.
- Hallowell, A. I.: *Culture and experience*, Philadelphia, 1955.
- Hansen, H. J. A.: Emancipatie en reclame verdrijven in Amerika de rust in het gezin, *Volkskrant*, 10 aug. 1963.
- Haverda, J. L.: *Probleemgezinnen in de provincie Utrecht*, Utrecht, 1960.
- Haveman, J.: *De ongeschoolde arbeider*, Assen, 1952.
- Heek, F. van: *Westerse techniek en maatschappelijk leven in China*, Enschede, 1937.
- Heidegger, M.: *Sein und Zeit*, Halle a.d.S., 1926/1935.
- Hilgard, E. R., E. M. Sait, G. A. Margaret: 'Level of aspiration as effected by relative standing in an experimental social group', *J. exp. Psychol.*, 1940, 27.
- Hoek, G. J. van der: 'Bezoekers bekeken'; *Mededelingen Gemeentemuseum van den Haag*, 1956, 11, 2.
- Hoeven, P. J. A. ter: *Havenarbeiders van Amsterdam en Rotterdam. Sociologische analyse van een arbeidsmarkt*, Leiden, 1963.
- Hollingshead, A. B., F. C. Redlich: *Social class and mental illness, a community study*, New York/London, 1958.
- Homburger, A.: *Vorlesungen über Psychopathologie des Kindesalters*, Berlin, 1926.
- Hoogveld Instituut: *Jeugd in Tilburg*, Tilburg, 1958.
- Horney, K.: *The neurotic personality of our time*, London, 1937.
- Horwitz, M.: 'The recall of interrupted group tasks; an experimental study of individual motivation in relation to group goals'; *Hum. Relat.*, 1954, 7.
- Hsu, F. L. K.: *Americans and Chinese: two ways of life*, New York, 1953.
- Hughes, E. C.: Institutions; in A. McClung Lee ed.: *Principes of sociology*, I, 1955.
- Hunt, J. McV.: *Personality and the behavior disorders*, I, II, New York, 1944.
- Hyppolite, J.: *Genèse et structure de la phénoménologie de l'esprit de Hegel*, 2 dln., Paris, 1956.
- Idenburg, Ph. J.: *Schets van het Nederlandse schoolwezen*, Groningen, 1960.
- Idenburg, Ph. J.: 'De jeugd buiten het verband der school'; in *Verslag van het congres 'Jeugd 1955' z.p.*, 1955.
- Inkeles, A., D. J. Levinson: 'National character: the study of modal personality and socio-cultural systems'; in G. Lindzey: *Handbook of*

social psychology, Reading/London, 1954, ch. 26.

James, W.: *Principles of psychology*, I, II; New York, 1890.

Janet, P.: *L'automatisme psychologique*, Paris, 1889.

Janowitz, M.: 'Die soziologische Voraussetzungen der Theorie der Demokratie'; *Kölner Zeitschrift für Soz. und Soz. Psych.*, 1956, VIII, 3.

Jaspers, K.: *Allgemeine Psychopathologie*, Berlin/Heidelberg, 1948.

Jens, L. F.: *Criminaliteit te Utrecht in verband met familie en wijk*, Utrecht, 1940.

Jones, M. C.: 'The elimination of children's fear'; *J. exp. Psychol.*, 1924.

Kahn, R. L.: 'An analysis of supervisory practices and components of morale'; in H. Guetzkow, ed.: *Groups, leadership and men; research in human relations*, Pittsburgh, 1951.

Katholiek Sociaal-Kerkelijk Instituut: *St. Willibrord, een sociologische verkenning van de maatschappelijke ontwikkelingsmogelijkheden*, 's Gravenhage, 1962.

Kelley, H. H.: 'Communication in experimentally created hierarchies', 1951; in D. Cartwright, A. Zander: *Group dynamics*, London, 1954, ch. 30.

Klein, Ph.: 'Past and future in social welfare research'; in: *The Social Welfare Forum*, 1951.

Klineberg, O.: *Social Psychology*, New York, 1940.

Kluckhohn, Cl., D. Leighton: *The Navaho*, Cambridge, 1946.

Kluckhohn, Cl.: 'Culture and behavior'; in G. Lindzey, ed.: *Handbook of social psychology*, II, Reading/London, 1954, ch. 25.

Koch, A., W. Peden: *Thomas Jefferson. The life and selected writings of Thomas Jefferson*, New York, 1944.

Kockelmans, A.: *Martin Heidegger*, Den Haag, 1962.

Korzybski, A.: 'The role of language in the perception processes', in R. R. Blake, G. V. Ramsey, eds.: *Perception. An approach to personality*, New York, 1951.

Krech, D., R. S. Crutchfield: *Theory and problems of social psychology*, New York/London, 1948.

Krech, D., R. S. Crutchfield, E. L. Ballachey: *Individual in Society*, New York, 1962.

Kruse, F. H. A. M.: 'De behoefte aan weloverwogen vormgeving in het maatschappelijk werk'; *Kath. Soc. Ts.*, 1962, 6.

Kutner, B., D. Fanshel, A. M. Togo, Th. S. Langner: *Five hundred over sixty; a community survey on aging*, New York, 1956.

Kuylaars, A.: *Het verband tussen werk en leven van de industriële loonarbeider als object van een sociale ondernemingspolitiek*, Leiden, 1951.

Kwant, R.: *Het arbeidsbestel*, Utrecht, 1956.

Laar, L. van de: 'Ingenieurs over de niet-technische aspecten van hun taak en over de wenselijkheid van onderwijs daarin'; *De Ingenieur*, 1961, 46.

La Barre, W.: 'The cultural basis of emotions and gestures', *J. Pers.*, 1947, 16.

Lambert, W. E., E. Libman, E. G. Poser: 'The effect of increased salience of a membershipgroup on pain tolerance'; *J. Pers.*, 1960, 28.

Lazarsfeld, P. F., M. Jahoda, H. Zeisl: *Die Arbeitslosen von Marienthal*, Leipzig, 1933.

Lazarsfeld, P. F., B. Zawadski: 'The psychological consequences of unemployment'; *J. of soc. Psychol.*, 1935, 6.

Lazarsfeld, P. F., R. K. Merton: 'Friendship as a social process. A substantive and methodological analysis'; in: M. Berger e.a. eds.: *Freedom and control in modern society*, New York, 1954.

Lee, D. D.: 'Notes on the conception of the self among the Wintu'; *J. abn. soc. Psychol.*, 1950, 45.

Leemans, E. J.: 'Taak en organisatie van het maatschappelijk werk'; *Kath. Soc. Ts.*, 1961, 13, 8.

Lenep, D. J. van: *Psychologie van projectieverschijnselen*, Utrecht, 1948.

Leuba, C., C. Lucas: 'The effects of attitude on the description of pictures'; *J. exp. Psychol.*, 1945, 35.

Levinas, E.: *De l'existence à l'existant*, Paris, z.j.

Levine, R., I. Chein, G. Murphy: 'The relations of the intensity of a need to the amount of perceptual distortion'; *J. Psychol.*, 1942, 13.

Lewin, K., T. Dembo: 'Untersuchungen zur Handlungs- und Affekt-psychologie, X, Der Aerger als dynamisches Problem'; *Psychol. Forsch.*, 1931, 15.

Lewin, K., T. Dembo, L. Festinger, P. Snedden Sears: 'Level of Aspiration'; in J. McV. Hunt: *Personality and the behavior disorders*, New York, 1944, ch. 10.

Lewin, K., P. Grabbe: 'Conduct, knowledge and acceptance of new values'; *J. soc. Issues*, 1945, 1, 3.

Lewin, K.: 'Group decision and social change'; in G. E. Swanson, T. M. Newcomb, E. L. Hartley, eds.: *Reading in social psychology*, New York, 1952.

Lewis, H. B.: 'An experimental study of the role of the ego in work, I: The role of the ego in cooperative work'; *J. of exp. Psychol.*, 1944, 34.

Lewis, H. B., M. Franklin: 'An experimental study of the role of the ego in work, II: The significance of task-orientation in work'; *J. of exp. Psychol.*, 1944, 34.

Lewis, M. M.: *Language in society: the linguistic evolution and social change*, New York, 1948.

Linschoten, J.: *Ik kan wonen*, Leiden, 1958.

Loomis, C. P., J. A. Beegle: *Rural social systems*. Englewood Cliffs, N.J., 1950.

Lowenfeld, M.: *The mosaic test*, London, z.j.

McClelland, D. C.: *Personality*, New York, 1951.

Maccoby, E. E., T. M. Newcomb, E. L. Hartley, eds.: *Readings in social psychology*, New York, 1958.

McDougall, W.: *Introduction to social psychology*, Boston, 1908.

MacLeod, R. B.: 'The phenomenological approach to social psychology'; *Ps. Review*, 1947, 54.

Marshall, S. L. A.: *Men against fire*, New York, 1947.

Marx, Karl: *Das Kapital*, 1867; Hamburg, 1921.

Massizzo, A. I. V.: 'Proeve van benadering van de redelijke gezins-uitgaven van de werkende ongeschoolde arbeider in de grote stad'; *Sociaal Maandblad Arbeid*, 1961, 16, 2.

Mayer, M.: *Madison Avenue, U.S.A.*, New York, 1958.

- Mead, G. H.: *Mind, self and society*, Chicago, 1934.
- Mead, M.: *Sex and temperament in three primitive societies*, New York, 1935/1950.
- Mead, M., ed.: *Cultural patterns and technical change*, New York, 1955.
- Mérei, F.: 'Groupleadership and institutionalization'; *Hum. Rel.* 1949, 2.
- Merton, R. K.: *Social theory and social structure*, Glencoe, Ill., 1961.
- Milikowski, H. Ph.: *Sociale aanpassing, niet aanpassing, onmaatschappelijkheid*, Arnhem, 1961.
- Moor, R. A. de: *De verklaring van het conflict*, Assen, 1961.
- Mowrer, O. H., Cl. Kluckhohn: 'Dynamic theory of personality'; in J. McV. Hunt: *Personality and the behavior disorders*, I, ch. 3, New York, 1944.
- Murphy, G.: 'Social Motivation'; in G. Lindzey: *Handbook of social psychology*, II, Reading/London, 1954, ch. 16.
- Murphy, G.: *Human potentialities*, New York, 1958; Ned. vert.: *De geestelijke evolutie van de mens*, Utrecht, 1961.
- Murray, H. A.: 'The effect of fear upon estimates of the maliciousness of other personalities'; *J. soc. Psychol.*, 1933, 4.
- Murray, H. A.: *Explorations in personality*, New York, 1938.
- Naville, P.: *De l'aliénation à la jouissance. Genèse de la sociologie du travail chez Marx et Engels*, Paris, 1956.
- Nelissen, L.: De radio moet een ander gezicht krijgen, *Volkskrant*, 7 sept. 1963.
- Newcomb, Th. M.: *Personality and social change: attitude formation in a student community*, New York, 1943.
- Newcomb, T. M.: Varieties of interpersonal attraction; in D. Cartwright, A. Zander, eds.: *Group dynamics*, Evanston, Ill., 1953.
- Newman, J.: *A grammar of assent*, 1870; London, 1947.
- Northrup, H. R.: 'In the Unions'; *Survey Graphic*, 1947, 36, 1.
- Ortega y Gasset, J.: *El tema de nuestro tiempo*, 1923; Duitse vert. in *Ges. Werke* II, Stuttgart, 1955.
- Ortega y Gasset, J.: *Pidiendo un Goethe desde dentro*, 1932; Duitse vert. in *Ges. Werke*, III, Stuttgart, 1956.
- Ortega y Gasset, J.: *En torno a Galilei*, 1933; Duitse vert. in *Ges. Werke*, III, Stuttgart, 1956.
- Ortega y Gasset, J.: *Ensimismamiento y alteración*, 1939; Duitse vert. in *Ges. Werke*, IV, Stuttgart, 1956.
- Ortega y Gasset, J.: *Vives*, 1940; Duitse vert. in *Ges. Werke*, IV, Stuttgart, 1956.
- Ortega y Gasset, J.: *Historia con sistema*, 1941; Duitse vert. in *Ges. Werke*, IV, Stuttgart, 1956.
- Ortega y Gasset, J.: *Prólogo a la 'Historia de la Filosofía' de Bréhier*, 1942, Duitse vert. in *Vom Menschen als Utopischem Wesen*, Stuttgart, 1951.
- Parsons, T.: *The social system*, Glencoe Ill., 1951.
- Pernoud, R.: *Lumière du Moyen-Âge*, Paris, 1944.
- Pieper, J.: *Grundformen sozialer Spielregeln*, Frankfurt am Main, z.j.
- Plenge, J.: *Zur Ontologie der Beziehung*, Münster, 1930.
- Portmann, A.: *Zoologie und das neue Bild des Menschen; biologische*

Fragmente zu einer Lehre vom Menschen, Hamburg, 1958.

Purcell, Th. V.: *The worker speaks his mind on company and union*, Cambridge, 1953.

Riesman, D., N. Glazer, R. Denney: *The lonely crowd*, New Haven, 1950; verkort en met 'Preface' heruitgegeven, New Haven, 1961.

Robbins, L. L.: 'Emotional reactions to frustrations and failure'; in S. Liebmman, ed.: *Stress situations*, Philadelphia, 1955.

Roberts, L. J., R. L. Stefani: *Patterns of living in Puerto Rican families*, Rio Piedras, 1949.

Roethlisberger, F. J., W. J. Dickson: 'Management and the worker'; Harvard Univ. *Business Res. Studies*, 1939, 21, 9.

Rogers, C.: *Client centered therapy*, Boston, 1951.

Rooij, A. J. J., C. A. Smal: *Op zoek naar het kerkgebouw van morgen*, Utrecht 1964.

Rorschach, H.: *Psychodiagnostik*, Bern, 1921/1946.

Rose, A. M.: 'Army policies toward Negro soldiers'; *Ann. Amer. Acad. Polit. Soc. Science*, 1946, 244.

Rosenthal, D., C. N. Cofer: 'The effect on group performance of an indifferent and neglectful attitude shown by one group member'; *J. exp. Psychol.*, 1948, 38.

Rümke, H. C.: *Psychiatrie*, I, Amsterdam, 1954.

Sanford, R. N.: 'The effects of abstinence from food upon imaginal processes'; *J. soc. Psychol.*, 1936, 2.

Sanford, R. N.: 'The effects of abstinence from food upon imaginal processes: a further experiment'; *J. soc. Psychol.*, 1937, 3.

Sapir, E.: *Language*, New York, 1921.

Sapir, E.: 'The status of linguistics as a science'; in *Language*, 1929, 5.

Sartre, J.-P.: *L'imaginaire, psychologie phénoménologique de l'imagination*, Paris, 1948.

Schachter, S.: 'Deviation, rejection and communication'; *J. of abn. Psychol.*, 1951, 46; eveneens in D. Cartwright, A. Zander: *Group dynamics*, Evanston, Ill., 1953, ch. 17.

Schachter, S.: *The psychology of affiliation: experimental studies of the sources of gregariousness*, Stanford, 1959.

Scheerer, M.: 'Cognitive theory'; in G. Lindzey: *Handbook of social psychology*; Reading/London, 1954, ch. 3.

Schelsky, H.: *Die skeptische Generation*, Düsseldorf/Köln, 1957.

Shapley, Harlow: *Of stars and men*, Boston, 1958.

Shaw, C.: *The jackroller*, Chicago, 1930.

Sherif, M.: 'A preliminary experimental study of intergroup relations'; in J. H. Rohrer en M. Sherif, eds.: *Social psychology at the crossroads*, New York, 1951.

Sherif, M., O. J. Harvey, B. J. White, W. R. Hood, C. W. Sherif: *Experimental study of positive and negative intergroup attitudes between experimentally produced groups*; Robbers Cave Study, 1954.

Sherif, M., C. W. Sherif: *An outline of social psychology*, New York, 1956.

Slater, P. E.: 'Contrasting correlates of group size'; *Sociometry*, 1958, 21. Sociografische Werkgemeenschap van de Universiteit van Amsterdam:

Jeugd en vrije tijd in Amsterdam; uitg. Gem. Bur. voor Jeugdzorg, Amsterdam, 1959.

Spitz, R. A.: *Genèse des premières relations objectales*, Paris, 1954.

Spranger, E.: *Lebensformen. Geisteswissenschaftliche Psychologie mit Ethik der Persönlichkeit*, Halle, 1921.

Stalpers, J. A.: 'Weer thuis komen in de samenleving'; in Nat. Raad v. Maatsch. Werk: *Motief en Functie*, Haarlem, 1958.

Stalpers, J. A.: 'Creativiteit in het jeugdwerk'; *Dux*, 1962, 8.

Stouffer, S. A., E. A. Suchman, L. C. De Vinney, S. A. Star, R. M. Williams: *The American soldier*, I, II, Princeton N.J., 1949.

Szondi, L.: *Experimentelle Triebdiagnostik*, I, Bern, 1947.

Tagliacozzo, D. L., J. Seidman: 'A typology of rank-and-file union members'; *Am. J. of Soc.*, LXI, 1956.

Taylor, D. W., P. C. Berry, C. H. Block: 'Does group participation when using brainstorming facilitate or inhibit creative thinking?'; *Adm. Sci. Quat.*, 1958, 3.

Teilhard de Chardin, P.: *Le phénomène humain*, Paris, 1947; Ned. vert. *Het verschijnsel mens*, Utrecht, 1958.

Tellegen, F. Ph. A.: 'Filosofie van de vrijetijdsbesteding'; *Dux*, 23, 1956.

Tellegen, F. Ph. A.: *Samenleven in een technische tijd*, Utrecht, 1957.

Thoenes, P.: *De élite in de verzorgingsstaat*, Leiden, 1963.

Thorndike, E. L.: *The original nature of man*, New York, 1913.

Thorndike, E. L.: 'The psychology of semantics'; *Am. J. Psych.*, 1946, 59.

Thrasher, F.: *The gang*, Chicago, 1927.

Thurlings, J. M. G.: *Het sociale conflict*, Nijmegen, 1960.

Tienen, A. J. M. van: *De andersmaatschappelijken*, Assen, 1960.

Tönnies, F.: *Gemeinschaft und Gesellschaft*, Berlin, 1887/1912.

Trimbos, C. J. B. J.: *De geestelijke gezondheidszorg in Nederland*, Utrecht/Antwerpen, 1959.

Veersma, R. W. J.: 'Antwoorden op een enquête onder 'industriële vormgevers'; *Visie*, 1962, 15.

Vercruyssen, E. V. W.: *Het ontwerpen van een sociologisch onderzoek*, Assen, 1960.

Webb, W. P.: *The great frontier*, Boston, 1952.

White, L. A.: *The science of culture*, New York, 1949.

Whorf, B. L.: 'An American Indian model of the Universe'; *Nat. J. of Amer. Linguistics*, 1950, 16.

Whorf, B. L.: 'Language, mind and reality'; *E.T.C.* 1952, 9.

Whorf, B. L.: *Language, thought, and reality*, New York, 1956.

Whorf, B. L.: *Science and linguistics*, 1940; in E. E. Maccoby e.a. eds.: *Readings in social psychology*, New York, 1958.

Whyte, W. F.: *Street corner society; the structure of an Italian slum*, Chicago, 1943.

Whyte, W. H.: *The organization man*, New York, 1957.

Witkin, H. A. e.a.: *Personality and perception*, New York, 1954.

Witte, A. A. J. de: *De betekeniswereld van het lichaam*, Utrecht, 1948.

Wittfogel, K. A.: *Oriental despotism. A comparative study of total power*, New Haven, 1957.

Woodworth, R. S.: *Dynamic psychology*, New York, 1918.

Zeigarnik, B.: 'Das Behalten erledigter und unerledigter Handlungen', *Psychol. Forsch.*, 1927, 9.

Zeldenrust-Noordanus, M.: *Onderzoek naar enige psychologische aspecten van de woninginrichting*, Rotterdam, 1956.

Zorbaugh, H.: *The gold coast and the slum*, Chicago, 1929.

Zweig, F.: *The British worker*, London, 1952.

Zweig, F.: *The worker in an affluent society*, London, 1961.

STELLINGEN

J. A. STALPERS
Zelfbehoud, Aanpassing en Cultuur

I

Een psychologische analyse van het cultuurverschijnsel als geheel is van praktisch belang voor het kiezen van deelgebieden voor studie of onderzoek.

II

Mede onder invloed van recente psychologische inzichten wordt aanpassen steeds minder een poging om nieuwe zekerheden te vinden, maar eerder een pragmatisch interpreteren van een fundamentele onzekerheid.

III

Ook al constateren Taylor, Berry en Block dat een aantal mensen tezamen meer en betere ideeën produceren indien zij individueel werken, dan wanneer zij bij wijze van 'brainstorming' groepsgewijs werken, toch verdient de methode van 'brainstorming' in de praktijk vaak de voorkeur.

D. W. Taylor, P. C. Berry, C. H. Block: Does group participation when using brainstorming facilitate or inhibit creative thinking? Adm. Sci. Quart., 1958, 3.

IV

Naargelang het mogelijk wordt om een algemene theorie op te stellen over het veranderen van het menselijk gedrag, is er minder behoefte aan afzonderlijke theorieën over specifieke vormen van verandering van menselijk gedrag, zoals het maatschappelijk werk, de sociale begeleiding van mensen in ontwikkelingsgebieden, het personeelsbeleid bij veranderingen in het bedrijf.

V

Een van de verschillen tussen de communistische visie en de liberale visie op de voortbrenging van voorzieningen is, dat de laatste nadrukkelijker de betekenis van het ondernemersinitiatief belicht en de communistische visie meer de institutionele delegatie door de afnemers en gebruikers.

VI

Gebrek aan differentiatie in de voorzieningen kan discriminerend werken voor bepaalde bevolkingscategorieën.

VII

In de vele meningsverschillen en de langdurige discussies over de organisatie van het maatschappelijk werk in ons land kan men een voorbeeld zien van wat Gehlen noemt het magisch geloof 'an die reale Fernwirkung der Wortformel'.

A. Gehlen: Urmensch und Spätkultur, 1956, 50.

VIII

De verlenging van de studieduur aan de sociale academies heeft een oplossing voor het ernstige personeelstekort bij instellingen voor maatschappelijk werk en sociaal-cultureel werk bemoeilijkt.

IX

Radio Veronica kon als commerciële zender een succes worden, omdat zij leemten in het Nederlandse radio-bestel opvulde van niet-commerciële aard.

X

De structureel gegeven mogelijkheden van het onderwijs tot aanpassing aan veranderende maatschappelijke omstandigheden zijn doorgaans nog tamelijk gering.

XI

De toenemende instructieve en vormende invloed van vrijetijdservaringen dient gevolgen te hebben voor duur en programma van de scholen.

XII

In een voortdurend veranderende samenleving is de zorg voor een voortgaande vorming en ontwikkeling van volwassenen een onmisbare functie.

XIII

Verlenging van de vormingsperiode maakt een bespoediging van de deelname aan het maatschappelijk leven mogelijk.

XIV

Voor het universitaire onderwijs is er behoefte aan mensen, die een wetenschappelijke visie en idee kunnen ontwikkelen, aan mensen, die aandacht geven aan systematisch wetenschappelijk onder-

zoek en aan mensen, die de wetenschappelijke inzichten en werkwijzen kunnen overdragen.

XV

De niet-lokale oriëntatie van diensten voor geestelijke volksgezondheid – medisch-opvoedkundige bureaux, bureaux voor huwelijks- en levensvragen – geeft aanleiding tot verwaarlozing van de sociaal-structurele aspecten van de hulpverlening.

DRUM VONK & CO., ZEIST

